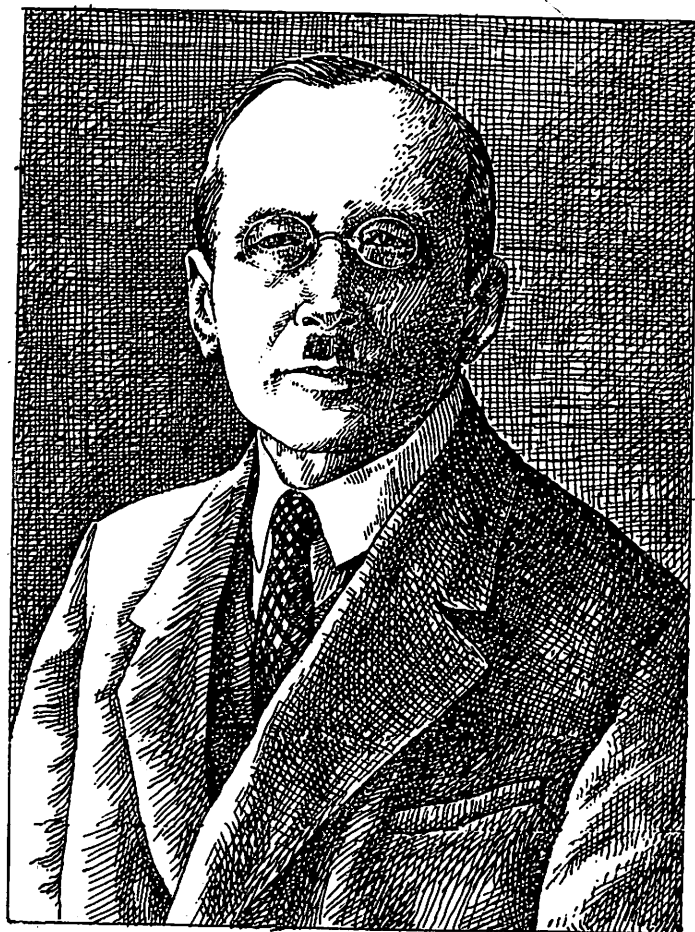
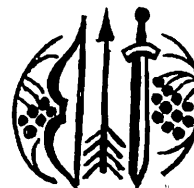

АНТІН ЛОТОЦЬКИЙ

КНЯЖА СЛАВА

ДЛЯ ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Підготовка тексту, вступна стаття
БОГДАНА ЯКИМОВИЧА

Ілюстрації
ПЕТРА АНДРУСІВА

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1991

і вона, безумовно, вплинула на світогляд малого хлопчика: він виховувався в любові до свого народу, до рідної землі. Батько починаючи з 90-х років XIX століття друкувався в «Літературно-науковому віснику», що виходив у Львові за редакцією Івана Франка, Михайла Грушевського та Володимира Гнатюка, у щоденній газеті «Діло», в інших галицьких виданнях, був автором новел (збірка «Горицвіт»), драматичних картин, інших літературних творів.

Літературний талант в Антона виявився рано. Уже під час навчання в Бережанській українській гімназії він разом з братом Володимиром видавав гумористичний журнал «Небелиці». Часопис цей ілюстрував їхній шкільний товариш, пізніше видатний український художник-графік і карикатурист Яків Струханчук (1884—1933), котрий в 1920 році виїхав до Києва, був членом літературно-мистецької групи «Західна Україна», а потім — репресований і знищений сталінською пекельною машиною. Навчаючись у гімназії, Антін Лотоцький належав до таємної молодіжної організації «Молода громада».

Після закінчення середньої школи А. Лотоцький вступив на філософський факультет Львівського університету, слухав курс лекцій з історії України видатного українського історика Михайла Грушевського, співпрацював з редакцією щоденника «Діло». Під час навчання у Львові Лотоцький займався літературною працею. Тоді з'являються його перші книжки («Цвіти з поля» — 1907; «Ведмедівська попівна» — 1909), видані Товариством «Прогрес», його історична повість з часів Хмельниччини «Триліси» (1910). У цих творах чітко проявилось життєве кредо молодого письменника: розповідати дітям про події героїчної і складної історії українського народу, виховувати в них любов до рідного краю.

Як відомо, на початку 900-х років галицькі українці активно створювали українські гімназії. У 1909 році відчиняють двері для своїх вихованців приватні гімназії в Рогатині, Городенці й інших містечках краю.

У 1911 році вчителями Рогатинської гімназії стають два друзі — письменник Антін Лотоцький та письменник, журналіст і політичний діяч Микола Венгжин, відомий в літературі як Микола Угрин-Безгрішний (1883—1960). Вимогливі педагоги виховували з учнів, даючи їм глибокі і всебічні знання, справжніх патріотів України. Життя Рогатинської гімназії проходило захоплююче і цікаво. (До речі, всі ті, хто й далі твердить, нібито середні школи Галичини виховували молодь у націоналістичному дусі, глибоко помиляються або свідомо обманюють народ. У цих гімназіях разом з українцями навчалися діти і євреїв, і поляків. Українські гімназії були справжніми національними школами, чого ми не досягли ще до цього часу у суверенній від 16 липня 1990 року Українській республіці).

Після роздачі свідоцтв про закінчення 1911/12 навчального року під проводом директора Михайла Галушинського (згодом — командувача Легіону Українських січових стрільців, професора Українського Таємного університету у Львові, визначного політичного діяча 20—30-х років) було організовано першу прогулянку на Маркіянову гору в Підлиссі — святе місце для кожного галицького українця. Про цю прогулянку Антін Лотоцький написав окрему книжечку, прикрашену багатьма ілюстраціями.

У 1912/13 навчальному році учні другого класу гімназії за безпосередньою участю Антона Лотоцького заснували своє Товариство «Молода Січ». (Як відомо, першу спортивно-протипожежно-фізкультурну організацію «Січ» заснував в 1900 році Кирило Трильовський в селі Завалля коло Снятина. «Січі» поширилися в Галичині і Буковині і пізніше стали основою для творення Українських січових стрільців). «Молода Січ», створена вихованцями Рогатинської гімназії, стала молодіжною січовою організацією. Молоді «січовики» ставили перед собою такі завдання: поволі, але совісно ознайомитися з історією України, з українською літературою від найдавніших часів; допомагати класним товаришам-козакам матеріально і морально; займатися фізичним вдосконаленням, прогульками (туристичними походами), військовими вправами; прикрашати класи портретами українських письменників, світлинами (фотографіями) з усієї України і малюнками українських і чужих митців.

Ще в 1911 році за ініціативою видатного українського громадського діяча і письменника Христини Алчевської з Харкова в Рогатинській гімназії розпочав навчання перший син козацьких земель Семен Плевако; наступного року сюди приїхало ще три юнаки з Наддніпрянщини: Іван Гаврилко (брат скульптора Михайла Гаврилка), Дем'ян Денисенко та Грицько Цимбал. Повна відсутність українських середніх шкіл в межах царської Росії змушувала свідомих українців посилати своїх дітей для навчання рідною мовою в далеку Галичину.

«Молода Січ» ревно дотримувалася козацьких звичаїв: свою старшину обирали самі учні терміном на два місяці; щоб запам'ятати українських гетьманів, кожен новообраний гетьман почергово отримував історичне ім'я. Вся «Січ» була поділена на два курені, де мали провід курінні отамани.

Наступного, 1913/14, навчального року гімназійна «Молода Січ» значно поширилася. Створено було такі молодосічівські організації: «Молода Січ» ім. Івана Богуна — 3-й «В» клас; «Молода Січ» ім. гетьмана Івана Мазепи — 3-й «А» клас; «Молода Січ» ім. кошового Костя Гордієнка — 2-й «А» клас; «Молода Січ» ім. кошового Івана Сірка — 2-й «Б» клас; «Молода Січ» ім. гетьмана Богдана Хмельницького — 2-й «В» клас.

Щоб стати козаком, необхідно було скласти іспит з географії та історії України, українського письменства, показати свої знання зі статуту «Молодої Січі», січового порядку та фізичної підготовки. Організаторами «Молодої Січі» в Рогатинській гімназії були Микола Венгжин та Антін Лотоцький — обрані учнями провідники кошів.

Працюючи в Рогатинській гімназії, Антін Лотоцький постійно займається літературною творчістю. У «Звідомленні» дирекції Рогатинської гімназії за 1913/14 навчальний рік він опублікував дослідження «Тарас Шевченко в німецьких перекладах», яке і досі не втратило своєї вартості.

У серпні 1914 року вибухла світова війна. Коли виникло питання про формування національної військової частини — Легіону Українських січових стрільців, зголосилися майже всі учні і педагоги Рогатинської гімназії. Директор гімназії Михайло Галузінський став першим командувачем легіону, докладав чимало зусиль, щоб стрілецька ідея реалізувалася в цих складних військових обставинах, при шаленому спротиві польських шовіністичних кіл. Старшинами усусусів стали й два нерозлучні приятелі — Антін Лотоцький та Микола Венгжин (Угрин-Безгрішний).

Микола Угрин-Безгрішний ще під час перебування частин українських січових стрільців на Закарпатті восени 1914 року був ініціатором створення ідеологічного і культурно-просвітнього відділу легіону під назвою «Пресова квартира». До праці в «Пресовій квартирі» було залучено кращі творчі сили стрілецького братства — тих молодих юнаків, які згодом стали видатними діячами української культури: художників Юрія Буцманюка, Осипа Куриласа, Юліана Назарака, Льва Геца, молодих письменників Лепкого, Василя Кучабського, Юрія Шкрумеляка, Василя Бобинського, Андрія Баб'юка (Мирослава Ірчана), Миколу Голубця та інших.

Гідне місце серед діячів «Пресової квартири» Легіону Українських січових стрільців зайняв Антін Лотоцький. Під різними псевдонімами (Тото-Долото, Самособою не Руданський) він поміщав свої твори майже у всіх виданнях «Пресової квартири»; разом з М. Угрином-Безгрішним редагував стрілецькі часописи «Вісник «Пресової квартири» УСС», «Самопал», «Червона калина»; багато праці вкладав у підготовку часопису «Самохотник»; від 1916 року аж до вибуху другої світової війни був беззмінним секретарем «Пресової квартири» УСС.

у селі Пісочному біля Миколаєва над Дністром у 1916 році А. Лотоцький пише вірш, який, згодом покладений Антоном Баландюком на музику, стає «Гімном коша», улюбленою піснею кадри (Великий співаник «Червоної калини» за ред. З. Лиська.— Львів: Видавнича кооператива «Червона калина», 1937):

За сімома десь горами,
За сімома десь ріками,
Кажуть, є тут божий рай,
Та вір, брате, поза нами,
За січовими стрільцями,
Ніде раю не шукай.

Бо немає лучче,
 Бо немає краще,
 Як у нашому коші:
 Тут гармат не чути,
 Тут не свищать кулі,
 Тут безпечні ми усі

У вересні 1914 року російська армія окупувала практично всю Галичину. За кілька днів було закрито всі українські інституції, школи, періодичні видання, розпочався масовий наступ на українську греко-католицьку церкву. Емісар царського уряду, військовий генерал-губернатор Галичини граф Бобринський, повів рішучу боротьбу з «мазепинством», до якого зараховувалося все українське. Протягом кількох тижнів галицькі українці втратили буквально все, що важкою працею було здобуто ними починаючи від 1848 року.

Після прориву австро-німецьких військ під Горлицями, Тарновом в 1917 році уже більша частина краю була звільнена. Завдяки старанням отця Теодосія Кудлика в 1916—1917 роках в Рогатині відновлено гімназію. Хоч війна тривала, кіш Українських січових стрільців звільняє для організації навчального процесу кількох вчителів-старшин і серед них — Антона Лотоцького. Письменник працює рік, але знову повертається до коша УСС (очевидно, брав участь у знаменитому рейді «сусусів» по Наддніпрянській Україні від лютого по жовтень 1918 року).

Військові події, польсько-українська війна 1918—1919 років не давали змоги А. Лотоцькому займатися улюбленою справою. У Рогатинську гімназію він повертається лише в 1922/23 навчальному році. У грудні 1922 року, як згадує М. Угрин-Безгришний, Лотоцький написав дотепну збірку віршів-характеристик на деяких своїх товаришів. Збірка передавалася з рук в руки і в прикрих умовах польської окупації в Галичині була всім розрадою. Деякі з цих віршів були надруковані в тогочасній гумористичній пресі. Глибокий знавець давньої української літератури, Лотоцький назвав свою збірку на зразок збірника українського середньовіччя — «Золота ціп». Повна її назва така: «Златая ціп діскалом квадрівіяльного училища у Рогатині граді, отчизні безсмертної Роксоляни, дщери нашего народа доброї, посвященая, із їх же і стихотвореній, яких зо златих звен сочтання Року Божого 1922 в тому же богоспасаємом граді, в празник св. Нико-

лая, Мир Ликійських Чудотворця». Було б добре, якби нинішні дослідники все-таки віднайшли цю цікаву збірку, яка, на жаль, ходила між гімназистами та вчителями в одному примірнику.

За твердженням М. Угрин-Безгрішного (див.: Українська гімназія Рідної школи в Рогатині. Історичний нарис із приводу 25-ліття гімназії. Рогатин, 1934), вони обидва (А. Лотоцький і він) у 1923 році покидають вчительську працю. І можна думати, що до цього спонукало їх бажання зайнятися письменницькою і видавничою діяльністю. А. Лотоцький був одним із перших співробітників заснованого в 1919 році у Львові видавництва «Світ дитини». Це видавництво очолював Михайло Таранько (1887—1956) — педагог, діяч «Взаємної допомоги українського учительства», видавець дитячого часопису «Світ дитини» (1919—1939), юнацького часопису «Молода Україна» (1923—1926), серії книг «Дитяча бібліотека».

У січні 1923 року в Рогатині побачив світ перший номер журналу «Рогатинець» — органу Українського педагогічного товариства. У ньому було вміщено гостросатиричні твори, підписані спільним псевдонімом А. Лотоцького та М. Угрин-Безгрішного — МУБАЛ (складений з ініціалів друзів).

Свої вірші А. Лотоцький підписує псевдонімом «Я. Вільшенко», публіцистичні твори на потребу дня («Спосіб, як винищити неграмотність»), історичні довідки («Рогатин» та ін.) — псевдонімом «Лотан», байки і сатири — псевдонімом «Тото-Долото». Використовує також для підпису криптонім «ал», котрим підписує бібліографічні матеріали.

М. Угрин-Безгрішний та А. Лотоцький керують комісією «Рідної школи» Рогатинщини, готують і публікують звернення до українців та й до українців Рогатинщини в Америці з проханням допомагати розвою українського шкільництва, готують до видання календар «Самопал» на 1924 рік.

Напевно, через відсутність коштів у 1923 році вийшло тільки шість номерів часопису «Рогатинець». Після піврічної перерви видання його знову було відновлено. У ньому А. Лотоцький починає друкувати повість «Обри», веде поточну бібліографію, подає матеріали до біографії визначного діяча Львівського Успенського ставропігійського братства Юрка Рогатинця, спогад «На своїй біографії: зустрівшись з однокласником випадково на залізничному дворі і не впізнавши його спочатку, чує від нього фразу: «Чи ти миши тайні кружки при Бережанській гімназії, як відомий український письменник і адвокат Андрій Чайковський — Б. Я.», як ми там свою газетку гектографували, а ти був редактором».

І аж тоді згадує Лотоцький свого приятеля, якого втягнули в себе житейські будні: він зайнявся господаркою і покинув активну працю для піднесення культури свого народу.

У «Рогатинці» за 1924 рік опубліковано запальні звернення-листи до шкільної і нешкільної молоді: «Українським вірлятам. Вступний лист до молоді», «Сталість характеру! Перший лист до молоді», «Життя — це боротьба, готовтеся до неї. Другий лист до молоді».

При аналізі часопису «Рогатинець» не можна не відзначити його потужного просвітницького заряду, високої культури його редакторів. Тут друкувалися словники іншомовних слів, мало відомих галичанам слів з художніх творів письменників з Наддніпрянщини.

Невеличкий провінційний часопис «Рогатинець» мав своє яскраве і неповторне обличчя. У ньому задумувалося надрукувати цілу бібліотечку творів, авторами яких були в основному Лотоцький та Угрин-Безгрішний, а саме: Лотоцький А. «Про Юрка Рогатинця»; МУБАЛ «Повість з передісторичних часів Рогатина»; Угрин-Безгрішний М. «Про староукраїнського божка Велеса»; Раб з Руди «Подорож МУБАЛА по Рогатинщині» (сатирична поема); МУБАЛ «Рідна школа» (драма на 3 дії); Лотоцький А. «Давній Рогатин»; Угрин-Безгрішний М. «З життя рогатинської молоді» (нарис); Легенди та перекази з Рогатинщини; МУБАЛ «Про хруня Раба» (сміховинка).

Однак через брак коштів лише дешиця з перерахованих творів побачила світ (та й то аж згодом), а більшість з них так і не була надрукована.

Та найбільшою заслугою Антона Лотоцького є, мабуть, все-таки його участь у роботі часопису «Світ дитини». Один з нечисленних представників старшого покоління львів'ян професор Юліан Редько, котрий пам'ятає А. Лотоцького, згадує, що бачив його у видавця М. Таранька, стежив за плодотворною творчістю письменника у 20—30-х роках.

М. Таранько зумів поставити видання дитячого часопису «Світ дитини» на належний рівень. У ньому активно працювали видатні українські письменники Богдан Лепкий, Марійка Підгірянка, Іванна Блажкевич, Франц Коковський, Костянтин Магійка, Юра Шкрумеляк, Олесь Бабій, Володимир Хронович, Спиридон Черкасенко, Богдан і Святослав Заклинські. На сторінках часопису знаходилося місце і для української класики (творів Т. Шевченка; Л. Глібова, І. Франка), і для класики світової (творів Юліана Тувіма, Божени Немцовой, братів Грімм, Івана Тургенєва, Івана Крилова). Словом, «Світик», як з любов'ю називали галицькі діти улюблене своє видання, був дуже цікавим і поважним виданням, аналога якому ми, на жаль, не маємо і досі.

Жоден річник журналу не обходився без цікавих віршів, оповідань, драматичних сцен, які належали перу А. Лотоцького. Часом в одному числі часопису було надруковано і кілька його творів, підписаних то власним прізвищем, то псевдонімами: «Я. Вільшенко», «Вуйко Тонцьо», «Я. В-ко», «Тото-Долото». Наші сучасні видавці українських дитячих часописів, українські письменники багато дечого б навчилися, якби проаналізували часопис «Світ дитини». Він, наприклад, започаткував курс англійської мови для дітей під рубрикою «Всі вчимося англійської мови». Своєю методикою навчання, різними оповідками ведучий рубрики (Антін Лотоцький) міг у повній мірі зацікавити своїх маленьких учнів-заочників, які з нетерпінням чекали на кожен черговий номер часопису. Для популярного ознайомлення з життєписами діячів української культури Антін Лотоцький придумав для часопису казки дідуса Тараса: зав'язує цікавий казковий сюжет, вплітає до нього біографію українського письменника чи артиста, а учасники такої бесіди з дідусем Тарасом, діточки, самі доповнюють його своїми знаннями. Таким чином описано біографії Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, Андрія Чайковського, Олекси Новаківського, свого командира, генерала Української Галицької Армії Мирона Тарнавського, якого автор називає лицарем без тіні і без плями, та багатьох інших.

Сучасна школа стикається з проблемою практично повної відсутності невеличких сценічних картинок для постановки на сцені силами школярів. А от лише в одному річнику «Світу дитини» (приміром за 1935 рік) опубліковано п'ять сценічних картинок А. Лотоцького.

А. Лотоцький, як знавець багатьох іноземних мов, знайомить українських дітей з кращими зразками світового письменства. У річнику часопису за 1937 року він друкує розповідь про відомого італійського письменника Едмондо де Амічіса, у власному переказі подає його оповідання «Мулярчук» із збірки «Серце» та оповідання «Хлоп'яче місто».

Цікавими для читача є оповідання Антона Лотоцького про Оленку Кекропульос (1935) — героїню грецького народу, котра загинула за свободу і демократію своєї вітчизни, оповідання про Корнелію — матір Грахків під назвою «Мамині дорожчості» (1937), «Від сільського наймита до міністра» (1938) — про життя Джеймса Мек Донельда, прем'єр-міністра Великобританії і віце-короля Австралії.

Антін Лотоцький надрукував цикл красензавчих оповідань під загальною назвою «Славко на мандрівках». Підліток вибирається в мандрівку — знайомиться з селами і містами, культурою та пам'ятками рідного краю. В маршруті цих мандрівок попадають сучасні Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області, Закарпаття. Прочитавши такі оповідання, дитина пізнає свій край, полюбить його.

Але чи не найбільше зробив А. Лотоцький для розвитку українського історичного оповідання. Він створив для дітей чимало художніх оповідей про наше героїчне минуле, зокрема про стрілецтво.

У 1934 році у видавництві «Світ дитини» з'явилися чотири томики «Історії України для дітей», що охопили період від найдавніших часів до початку першої світової війни. У 1938 році письменник повертається до цієї праці: дописує кілька розділів і друкує їх у часописі «Світ дитини» під псевдонімом «Малий історик».

Двічі (у 1966, 1978 роках) названа праця Антона Лотоцького побачила світ у видавничій спільці «Тризуб» (Вінніпег) і в діаспорі служить підручником для дітей шкільного віку. Жаль тільки, що книжка виходила без останніх розділів, написаних автором в 1938 році, і на її обкладинці не зазначено прізвища Антона Лотоцького.

Наприкінці 1990 року заходами Львівської організації Товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта» та видавничого центру «Фенікс» у Львові «Історія...» А. Лотоцького побачила світ і на рідній землі. Думається, що цей твір з передмовою відомого дослідника української культури Григорія Дем'яна, вперше виданий у повному обсязі, стане настільною книжкою кожної української дитини.

У фондах Львівської наукової бібліотеки АН УРСР імені В. Стефаника зберігається майже п'ятдесят книжок А. Лотоцького. У 30-х роках окремими книгами вийшли такі його історичні оповідання та повісті з рідної та світової історії: «Відкриття Канади» (за Шарлем Гійомом, 1932); «На світанку. Легендарні оповідання про початки Києва» (1935); «Роксолана. Історичне оповідання з XVI ст.» (1936); «Отрок князя Романа. Історичне оповідання» (1937); «Від Ля Пляти по Анди. Землеписне оповідання» (1938); «Колосся Божої матері. Марійські легенди» (1938); «Княжна Галиця. Легендарне оповідання про початки Галича» (1936)*. Над оформленням творів А. Лотоцького працювали тоді ще молоді, але дуже талановиті українські художники, слава про яких згодом лунатиме далеко поза межами України. Так, «Козака Байду» (1936) ілюстрував Яків Гніздовський (1915—1985) — митець, творчість якого відома в цілому світі. Низку творів Лотоцького ілюстрували такі талановиті художники-графіки, як Михайло Фартух, Петро Андрусів, Леонід Перфецький.

І ще одна цікава деталь. У 1933 році греко-католицькою митрополичою консисторією у Львові було підібрано і схвалено так

* Перелік творів Антона Лотоцького, дбайливо укладений Мирославом Морозом, подається в кінці книги.

звану «Зразкову парохіяльну бібліотеку», куди ввійшли твори, рекомендовані для виховання українських дітей (всього сорок чотири твори, п'ятдесят ошатних книжечок). До цієї бібліотеки увійшло дев'ять оригінальних творів А. Лотоцького: «Ведмедівська попівна», «Вільгельм Тель», «Відкриття Канади», «Життя Езопа», «Історичні оповідання», «Пастушок з Назарету», «Перша проща», «Покотигорошок», «Історія України» в чотирьох випусках та переклад оповідань італійського письменника Амічіса «Малі герої». Бібліотека поширювалася не тільки в Галичині, її мали змогу отримати українські діти, що мешкали в країнах Європи, в Америці і в Канаді.

У 1936 році Микола Угрин-Безгрішний та Антін Лотоцький накладом рогатинського видавництва «Сині дзвіночки» видали «Коротку граматику української літературної мови». У фондах Львівської наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника зберігається примірник з дарчим підписом меценатів української культури митрополитові Андрееві Шептицькому: «Їх Ексцеленції Митрополитові графу Андрееві Шептицькому з усусуським, синівським поклоном. Рогатин, 11.II.1937. Микола Угрин-Безгрішний». Основне завдання авторів цієї книги — дати сучасну і доступну для народу українську граматику. У передмові читаємо: «Маємо на увазі виключно літературну мову. Не признаємо в ній анархії, тільки тверді закони». Автори підкреслюють, що їх видання не є спеціально для школи, а радше для приватного вжитку, позаяк сумні обставини буття українців у Галичині не дають можливості охопити всіх навчанням у рідній школі. І ще один висновок, у справедливості якого нема ніякого сумніву: «Незнання літературної мови свідчить про нестачу освіти й національного виховання одиниці». Чи не актуально й сьогодні це? Книжка Угрина-Безгрішного і Лотоцького вигідно відрізняється від будь-яких наших сучасних граматик, — в її основу покладено інші засадничі принципи ілюстрування граматичних правил: приклади взято не із мови газет, а з творів письменників-класиків, з народної мови. На увагу заслуговують розділи праці «Дещо про ясність, чистоту й бездоганність в говоренні й писанні», «Словничок поганих висловів» й «Чужі, непотрібні слова в українській мові».

Напередодні другої світової війни Антін Лотоцький написав свій найпопулярніший твір — книжку історичних оповідань «Княжа слава». Окремі оповідання з неї друкувалися у галицькій періодиці, але вперше в цілому вона побачила світ аж 1942 року — під час німецької окупації, в єдиному дозволеному німецькою владою «Українському видавництві» (Краків — Львів). Суворі німецька цензура пильно стежила за станом українського книговидавництва, преси, однак завдяки невтомній діяльності професора В. Кубійовича там змогли побачити світ наукові праці М. Кордуби

(«Історія Холмщини і Підляшшя»), Я. Пастернака («Старий Галич»), В. Кубійовича («Географія України») та інші, які не втратили своєї наукової вартості до наших днів.

Ілюстрації, з якими виходить наше видання «Княжої слави», підготував провідний український художник Петро Андрусів (1906—1981), роботи якого виставлялися не лише на рідній землі, а й у виставочних залах Берліна та Праги. (Принагідно слід сказати, що й цьому митцеві не знайшлося місця на рідній землі: довелося емігрувати спочатку до Німеччини, а з 1948 року він мешкав у США, залишивши по собі чималу цінну мистецьку спадщину, мало відому Україні).

Книжка «Княжа слава» зразу ж набула великої популярності, нею зачитувалися і діти, і дорослі, вона по праву називалася живою енциклопедією княжого періоду України-Русі.

У чому ж полягав її успіх? У тому, насамперед, що автор зумів так подати життєписи князів, так переплести історичні факти з легендами, що весь твір читається з неослабним інтересом. Мова книжки легка і барвиста, манера письма незрівнянна. Михайло Таранько про майстерність Антона Лотоцького писав так: «Вміє він інтересним змістом та способом зображення історичних подій зацікавити кожного читача». Сподіваємося, що і сучасний український читач оцінить належним чином вартість книги «Княжа слава».

Перемога у другій світовій війні не принесла волі українському населенню Галичини. У лісах не встихали постріли, проводилися облави на тих, хто не хотів жити у сталінському раю. Суспільство огорнула пелена підозрілості, непевності. Вночі до під'їздів під'їжджає «чорний ворон», виловлює своїх чергових жертв. До далекого і холодного Сибіру гуркочуть товарні вагони — у них вимучені і згорьовані люди. Закрито знову всі українські видавництва, які й так ледь з'являється на світ казка «Котигорошок» пації. У цей сумний час з'являється на світ казка «Котигорошок» літнього вже письменника А. Лотоцького. Правління Львівської організації СРПУ 18 квітня 1946 року ухвалює рішення про прийом до Спілки Антона Лотоцького. Загальні збори львівських письменників, які відбулися того ж дня, підтримали це рішення. В обговоренні питання на правлінні Спілки взяли участь Ольга Дучимінська (безвинно загнана до тюрми після провокації із вбивством Я. Галана), Ірина Вільде, Петро Козланюк. Позаяк Антін Лотоцький був одинаком (родина чомусь до нього не признавалася), то за клопотанням Спілки йому надають місце в інтернаті для перестарілих, де жила тоді давня львівська інтелігенція, в основному колишні вчителі. Це був невеличкий одноповерховий будиночок на вулиці Олександра Невського, на місці якого нині будівля обласного відділу соціального забезпечення. Письменник мало бував на людях, часто хворів.

Антін Лотоцький почав готувати матеріал до українських читанок, але настає 1949 рік. В повітрі пахне підготовкою нової акції супроти української інтелігенції. Газети галасують про небувалі успіхи на трудовому фронті, коментують «геніальні» творіння вождя, часопис «Радянський Львів» друкує слабку публіцистику. Кому яке діло до самотнього, хворого письменника Антона Лотоцького? Усі зайняті проблемами, накресленими вождем.

Стан здоров'я письменника погіршується. Він ліг до лікарні, що на вулиці Пушкіна, 45 (тепер 5-та міська клінічна лікарня), і 28 травня 1949 року його не стало.

Ховали письменника Антона Лотоцького 30 травня 1949 року прямо з лікарняного моргу. На похорон прибула тільки купка людей. За спогадами Ростислава Братуня, виступили Ірина Вільде, Петро Козланюк. Маленький горбочок землі на п'ятдесят першому полі Личаківського цвинтаря став останнім пристанищем великого дитячого письменника України.

Про те, в якій страшній ізоляції перебувала Україна в сумні часи сталінщини і в пізніші роки, свідчить такий промовистий факт. В американській газеті «Свобода» за 2 березня 1957 року поміщено статтю-спогад М. Угрина-Безгрішного, найближчого приятеля покійного А. Лотоцького, що мешкав на еміграції в Західній Німеччині. Ось що пише автор: «Окружною дорогою наспіла болюча звістка зі Львова, що відомий український письменник Антін Лотоцький помер у Львові з кінцем 1954 р. під більшовицькою окупацією». Як уже звернув увагу шановний читач, вістка, та ще й неточна, дійшла до Європи аж через вісім років після смерті письменника. Коментар, як кажуть, зайвий.

Історія поволи розставить усе на свої місця. Столітній ювілей від дня народження Леся Курбаса святковано на рівні ЮНЕСКО. Україна повертає собі спадщину Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького, Івана Крип'якевича, Володимира Винниченка і багатьох інших талановитих синів і дочок. Належне місце в українській культурі займе і постать Антона Лотоцького.

Автору цих рядків нещодавно вдалося розшукати могилу Антона Лотоцького. Дерев'яний хрест і скромна металева табличка — єдина відзнака місця спочинку людини, яка шаблею і пером служила своєму рідному народові. Будемо сподіватися, що найближчим часом громадськість Львова поставить пам'ятник на його могилі, а видавництва України познайомлять читача ширше з усім найкращим із значної спадщини людини щирого серця і доброї душі.

— БОГДАН ЯКИМОВИЧ

Що оповідає старий Бористен дубам на київських горах

Світле сонечко кінчало вже свою денну дорогу та кликало все за собою на спочинок після важкої праці. Теплі роси оживили буйну зелень і квіточки барвисті. Гаряча літня днина загорталася щораз щільніше у ніжну, животворну прохолоду.

І все немов ожило, немов стрепенулося з важкого знесилля. А тут іще й легкокрилий легіт подихає, свіжість несе.

І радіє зелень буйна, радіють квіточки барвисті, радіють пташки щебетливі й метелики пестрокрилі.

«Гей, скінчилася важка жара, скінчилася палка спека, скінчилася мука наша! Немає краще за тихий літній вечір!» — немов шепоче все, легше віддихаючи.

Тільки могутній ліс стоїть на горі байдужий! Старий він, престарий! А густий, густий — не проглянути! Старезні, вікові дуби стоять гордо й говорять неначе:

«А нам байдуже, нам усе одно. Жара не спалить нас, стужа не зморозить. Ніхто нас не переможе!»

А срібноструйний, могутній дід Бористен¹, що вився пониже лискучою стягою, теж немов байдуже пливе собі в далечинь.

«І мені однаково, — неначе говорить він, — спека чи холод. Багато-багато в мене дрібнесеньких перлинок-краплинок, а всі разом вони — сила, ріка могутня! Століття, тисячоліття минуть, а я плисту, як пливу. І чого не бачив я вже на своєму довгому віку! Побачив я світ, тільки могутне, безмежне море вступилося з цієї землі. Гей, як тоді

¹ Пояснення в кінці книжки.

тут скрізь інакше було! Жара була велика, все було літо, зими—ніколи. Трави й зілля буйні, буйні, а дерева—велетні, зовсім інші, як тепер! Що ви, горді дуби, проти них! А звірі велетенські, чудацькі, всякі змії, що про них тепер тільки в казках згадують. Слони-мамути, як гори, а птиці теж велетні. Де, де теперішнім звірятам до них!

Аж потім прийшли люті морози, земля на півночі замерзла. Помалу стужа посувалася щораз далі на південь. І вся країна обабіч мого горішнього бігу опинилася під льодом. Звірі та птиці, що тут тепер не могли жити через стужу та недостачу поживи, перенеслися ген далеко на південь, де було тепло, або вигинули. Осталися тільки ті, що могли видержати вічну зиму. І вони змаліли. Давне, буйне життя немов завмерло».

«Немов... завмерло...» — повторив ліс тихим шумом.

«Так, немов завмерло! І так було тисячі, тисячі літ. Аж потім знову стало тепліти, льоди уступалися на північ, і тут знову зазеленіло. Та вже й рослини та звірі були не ті, що вперше,— менші. От тоді появились тут, де ви, дуби, ростете, ваші предки. Прийшли також тут уперше люди».

«Люди? Такі, як тепер, що нас нищать сокирами й вогнем?» — зашумів ліс.

«Так, люди, що вміли вже добувати вогонь, на якому пекли й варили страви, до якого грілися в холод. Мали ті люди вже зброю з кременю та з костей звірячих. Поселилися в печерах, а жили з ловів на звірів. Потім приручили деякі звірята та стали їх уживати собі до помочі. Навчилися вже й посудину виробляти з глини та випалювати на вогні. Спершу займалися тут люди випасом прирученої худоби, а потім узялися й до хліборобства: засівали збіжжя, потрібне їм на хліб та на страви. Хлібороби будували вже собі хати-землянки. Зброю та знаряддя мали вже не камінні, а з бронзи, а потім, як і досі, із ще твердшого металу — з заліза».

«Так, із заліза,— зашуміли дуби,— залізними сокирами рубають нас...»

А Бористен оповідав далі шумом хвиль:

«Потім прийшли тут кочові племена: скити, сармати й підбивали ті племена, що тут здавна були, та змушували їм платити данину й працювати на них».

Ось таке оповідав старий Бористен дубовому лісові, а ліс дивом дивувався, шумом шумів, шумів...

«Такі дива, такі дива!»

«Так! Бачив я чимало на своєму довгому житті. Бачив я вас малосилими дубчаками... А й ваших батьків, дідів, ба й прадідів ваших знав я. По них і слід пропав,

а я й досі пливу. І плистиму так попри ваших дітей, попри ваших онуків і праправнуків ваших. Багато бачив я вже, і ніщо мене не здивує», — шумів-говорив старезний Бористен.

Невидані гості

А таки здивувався, зчудувався раз старий Бористен. Його хребтом проти течії надпливло судно. Нічого б і дивного! Не одно ж судно носив він на своїх гордих хвилях! Та які люди в судні? Досі все бачив він у суднах людей озброєних, грізних, у шкірах із хижих звірів або в блискучій зброї. А тут?! Тут люди в звичайних мирних одягах із полотна та сукна! А всі так лагідно дивляться довкруги, неначе весь світ раді б пригорнути, неначе весь світ брат їм.

А вже оцей старець — мов голуб сивесенький! Із його очей така лагідність б'є, добрість така! Дивом дивувався старий Бористен, хоч уже стільки у своєму житті бачив.

Пливуть! Судно легесенько поре хвилі. А з уст сивоголового старця пливуть слова, пливуть, і ллються, й ударяють об серця молодих і старших слухачів, що обсіли кругом чимале судно та слухають, слухають — мов найсолідшу музику ловлять слухом...

Ні, таких людей він, старий Бористен, ще досі не бачив! Вони хіба з неба зійшли, післанці сонечка ясного, світу його!

А воно, те сонечко, вже ось-ось за гори сідає...

Старець увірвав мову й дав знак рукою. Дужі веслярі взялися причалювати до берега.

— Тут заночуємо! — сказав старець, коли повисідали з судна. — Молодші подбають про сушник на багаття!

Подорожні витягли судно на берег, підперли. Один із подорожніх добув чималу череп'яну посудину зі споду судна, молодь принесла з лісу сушник, розвела вогонь, принесла води, і кухарі поклали посудину на багаття. Добули харчів із судна та стали готувати вечерю. Всі кругом обсіли багаття, щоб, поки вечеря буде готова, знову послухати старця.

Палкі, повні любови слова старця огрівали душі заслужаних, мов теплий вогонь скостенілі тіла в холодну ніч. Заслухалися всі, заслухався й праліс дрімливий. Заслухався й зачудувався, бо й він у своєму некороткому житті

теж не бачив іще таких людей. Таких добрих, таких лагідних, смирних таких! Хіба це янголи, а не люди!

А тим часом на чисте синє небо вийшов блідолиций місяченько й облив увесь обрій дрижучим срібним сяйвом. А за ним то тут, то там запалювалися ясні зірочки. Одна по одній. Щораз більше, щораз ясніше. Повітря, надихане пахощами квітів, пронизане чарівним сяйвом, немов хвилювало легесенько-легесенько й оп'янювало незримим чаром.

А кухарі зготували вечерю.

— Вечеря готова! — сказали.

Старець перестав говорити. Всі засіли кругом до спільної вечері. Пронеслася голосна спільна молитва.

Вечеряють.

Із недалекого лісу несеться вечірній щебет птиць, а тепленький легіт кидає пахощами перед себе, лоскоче. Срібні струї широкого Бористена легко хвилюють і тихо хлюпочуть об береги.

— Чарівний вечір, чарівна країна! — сказав хтось із гурту.

— Дивно, що досі не заселена! Вона, мабуть, зовсім безлюдна? — замітив якийсь юнак.

— Не зовсім безлюдна, — відповів старець, — це ж Сарматія.

— А все ж таки ми майже не бачили тут осель, — сказав попередній.

— Бо тут люди не живуть у домах, як у нас, а переносяться з місця на місце, де паші багато. Так бодай пишеться в грецьких та римських описах цих земель, — поучував старець.

Вечеря скінчилася.

— Подякуємо Всевишньому, що дав нам підкріпитися, і підемо спочивати. Завтра скоросвіт у дальшу дорогу! — сказав старець.

По молитві розбили намет біля судна. Два поклалися таки в судно.

Позасипали.

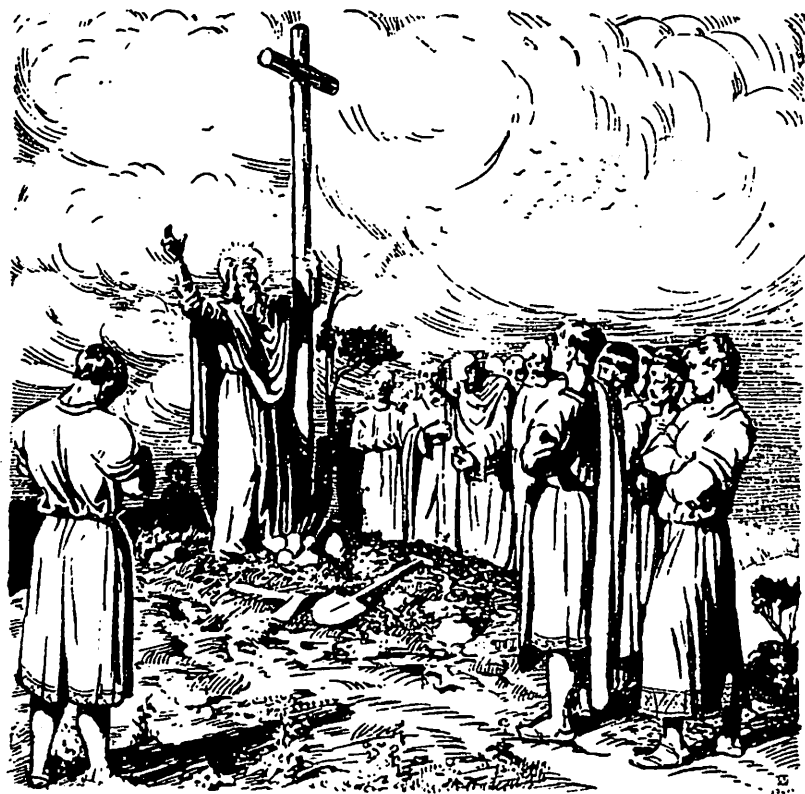
Коли стало світати, св. Андрій², апостол, підвівся й вийшов із намету. Незабаром усе заметушилося. Звинули намет. Усе поховали на дні судна.

Старець звернувся до молоді:

— Хлопці, зрубайте цього дубчак та витешіть із нього гарного хреста.

Миттю дубчак повалився додолу. Ось і хрест готовий. Стрункий, високий.

— Де маємо його вкопати? — спитали.

Святий Андрій на горах над Бористеном

— Не тут! На найвищому верху! Підемо усі туди, — сказав св. Андрій Первозваний.

І кількох юнаків узяло хрест на рамена і йдуть на вказану гору. За ними св. Андрій, а за ним усі. Співають побожну пісню.

Ранок чудовий! Із лісу несеться голосний спів пташок, цвіти блищать діамантами роси та пахощами шлються вгору, у відсвіжене ніччю повітря. Легкокрилий легіт колише головками квіток та травою й приваблює до них бджілки-трудівниці й метелики пестрокрилі. А сонечко Боже виплило на ясний, синій небозвід і ясным промінням пронизує повітря та голубить головки квіток, цілує листя дерев.

Вийшли на верх гори. Кладуть хрест на мураві, яму копають. Готова! Підіймають хрест, спускають долішній кінець у яму, засипають землею.

Уже стоїть хрест. Стрункий, високий. Перший хрест

на горах над ревучим Бористеном! Розпростерті рамена немов благословлять гарну, багату країну обабіч ріки.

Святий Андрій стає під хрестом. Лівою рукою опирається об нього, а праву підносить угору. Говорити буде...

Учні оточили його. Ясне проміння сонця падає на сиве волосся старця й неначе сяйвом оповиває його. Із старечого лица, з очей його так і б'є святість і величність.

— Товариші й друзі, брати во Христі! Без нашої волі, та з волі Господньої занесла нас доля ось тут, у ці гарні околиці Сарматії безмежної. Воля Господня веліла нам ось тут, на цьому місці, заночувати. А тому вибрав Господь на нічліг для нас оце місце, щоб я міг із нього оповістити прийдешнє цього місця й усієї просторої землі цієї. Бачите оці гори?! На горах цих засяє благодать Божа, тут постане великий город, і церков багато буде в ньому на хвалу Господню. Нехай же хрест буде першим знаменням благословенства Господнього городові й землі цій гарній і багатій і народові, що постройть і украсить город.

Слова св. Андрія неслися широко й далеко, відзивалися в густому лісі зичним гомоном, здавалося, що й хвилі могутнього Бористена понесли його ген-ген далеко аж у море Гостинне...

Учні св. Андрія набожно слухали слова свого вчителя, а коли скінчив, усі в один голос заговорили:

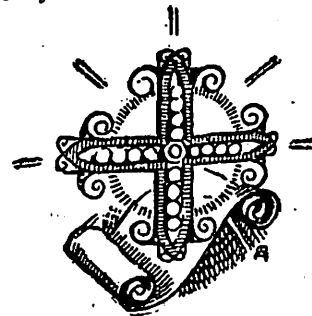
— Амінь, амінь! Хай буде воля Господня!

Усі зійшли до судна. За хвилину плівло судно рікою проти течії.

Святий Андрій стояв посеред судна й довго ще стежив зором за хрестом на горі, що виднів ген далеко, осяяний сонячним промінням. І здавалося старцеві, що бачить під хрестом у сяйві білу стать Господа Христа, як благословить рукою довкруги. Старець не відривав очей від видіння. Надійшла хмарка, закрила сонце, видіння зникло...

Старець опам'ятався й прошептав:

— О, щаслива земле, багата та гарна! Щоб тільки народ, що заживе тут, умів і хотів цінити дар цей Господній!

Нові прихідці

Минули літа, століття минули. Попадали дерева, що молодником були тоді, як св. Андрій благословив гори над Дніпром,— попадали від старості. А на їх місці повиростали молоді дубчаки. Та й вони вже зістарілися. Ось-ось уступлять місця молодникові.

Тільки могутній, ревучий Дніпро пливе, як і перше, пливе, несе свої води в море Чорне. Пливе й дубам пралісу оповідає про давню давнину, про старця незвичайного, як голуб сивого, що приїхав на судні вгору Дніпром, що хреста застромив на шпилі найвищої гори й благословив гори й усю країну з-під свого хреста. Оповідав Дніпро про пророцтво святого.

— І я жду тієї хвилі великої, коли прийдуть люди й город побудують на горах цих,— закінчив гримучий Дніпро.

— А коли, коли вони прийдуть? — шумів, питав ліс.

— Не знаю коли, але знаю, що прийдуть,— відповів Дніпро.— Мені все одно — я діждуся...

— Але ми чи діждемося? — питали дуби молоді.

— Не знаю цього! Правда, ви не довговічні: кількасот літ — і по вас! Та все ж таки ваші діти чи внуки діждуться.

Щасливі будуть ті, що діждуться сповнення пророцтва. Отаке говорив довговічний Дніпро пралісові густому. А праліс шумів:

— Дай, Боже, дай, Господи, діждатися нам тієї щасливої, тієї великої хвилини.

І саме тоді надпливло долі Дніпром кілька суден. А в судах були люди озброєні, грізні. Теж були між ними й жінки. Пливли й пісні співали. Грімкі, бойові...

Один між ними був найстарший. Кремезний, чорнявий, у білому одязі, з лискучим шоломом на голові, опертий обіруч на рукояті двосічного меча, стояв посередині першого судна й давав накази. Так і знати було, що це начальник, голова цілого відділу. Біля нього сиділи два молодші мужі, один теж чорнявий, тільки нижчий ростом, а третій — стрункий, білявий. Цей ще й не був муж, а юнак.

Судно начальника нових прихідців

Найвище сімнадцяти- або вісімнадцятилітній. Напроти них сиділо золотокосе, синьооке дівчатко — може, чотирнадцятилітнє.

Провідник підняв нараз меча вгору й сказав грімко: — Тут станемо табором!

І судна миттю причалили в плиткому місці до берега, і усі люди почали висідати. Чоловіки кинулися рубати дерева та розпинати намети, а жінки взялися варити обід.

Сонце підійшло вже було ген-ген високо, і наші подорожні проголоднілися-таки добре. Скоро запалахкотіло в кількох місцях багаття.

Люди з судна, що в ньому сидів провідник, розмістили-ся посередині місця, яке вибрали на табір. Начальник і два молодші його товариші ще з кількома людьми заходилися біля будови намету. Будували його з дерева та покривали шкірами. Стара жінка й дві молодіці та наша золотокоса дівчина поралися біля багаття.

— Гарна тут околиця, — говорив наймолодший русявий юнак, — тут би нам довше осісти.

— І звірини мусить бути доволі в лісі, — говорив середущий, — та місце догідне до перевозу й до плавби.

— Мені так і видиться, що ми тут довше засидимось, — говорив начальник. — Ліс є, звірини буде доволі, і паші для худоби нашої не хибне.

Небаром усі намети були готові, а жінки обід зготували. Усі засіли до обіду.

По обіді чоловіки подалися в ліс на лови, а жінки з дітьми ворою осталися в наметах і поралися біля своєї роботи.

Уже сонце спускалося до заходу, як чоловіки повертались із лісу з багатою добичкою. Та начальника й двох його молодших товаришів довго не було.

Зажурилися жінки в начальниковому наметі.

— Ой, щоб щось лихого не скоїлося нашим у лісі! — говорила русява дівчина.

— Не бійся, Либедє, нічого їм не станеться, — говорила стара жінка.

— А чого ж їх так довго немає, Калино!

— Бо дуже далеко загналися, — відповіла стара Калина. — Вони всі три — і Кий, і Щек, і Хорив — завзяті ловці. Я ж знаю їх змалечку, вони на моїх очах вирости. Уже малими були завзяті. Було, покійний батечко ваш говорить до покійної вашої ненечки, коли дивиться на них, соколів своїх: «Жде слава наших орлів, синочків наших, Доброгніво». — «Щоб і добра доля їх вітала», — каже, було, тоді ненька твоя.

Вже темніть оповила була весь ліс, і срібний місяченько й зорі впливали на небо, як три брати з ловів повернули.

— Блуд⁴ учепився нас був, — оповідав русявий Хорив Либеді, — та Див⁵ остеріг нас, шлях показав нам, і ми вкінці зайшли у наш табір. Але гарну добичу вполювали...

Кий пішов поміж намети й попризначував вартових на ніч. По вечері всі подалися на спочинок. Після денної праці прийшов сон милий. Усе заснуло. А блідолиций місяць, як перед сотнями літ, сипав і сипав своє чарівне сяйво в намет трьох братів на постіль Кия.

І бачить Кий у сні: по місяцевому промені сходить у намет, простісінко до нього старець з довгою сивою бородою, а в руці у нього висока-висока палиця з поперечкою нагорі. Став старець перед постіллю Кия, підняв руку й говорить:

— Кию, Вишатин сину, на цих горах побудуєш город і осядеш тут із своїм родом назавжди. Тут прославиться твій рід і держава його, як довго потомки твої в згоді й едно-

сті житимуть і труд цінитимуть. І прийде час, що на горах цих засяє благодать Божа.

Раннім ранком Кий скликав усіх мужів на раду. Оповів їм сон свій дивний.

— Не знаю, хто це був. Чи трисвітлий Дажбог, чи Перун⁶ грізний. Та ні, це найскорше Дажбог добрий, бо така добрячість була з його очей.

— Хто б не був це, княже, — сказав старий Добромир, — він об'явив тобі волю богів, і ти повинен повинуватися їй. Судила, видно, Доля⁷ нам кинути мандрівне життя і на лад надморських жильців город збудувати. Волі богів не ялося противитись.

— І я так думаю, — сказав Кий, — в тім укріплює мене й те, що покійний батько говорив мені. Раз, коли він ще був молодий, приступив до нього якийсь волхв⁸ і сказав, що в нього буде три сини й дочка, які побудують на горах город і дадуть початок могутній державі. Тому нам нема що гаятися, а поки літо — взятися до будови домів і укріплень. Дерева до будови в лісі доволі, та й рук до праці в нас не хибне.

— І місце тут дуже догідне — тут, на перевозі; туди їздять часто гості⁹ з-над моря й у городі задержуватимуться, а город наш багатітиме, — додав Щек.

І задзвонили гострі сокири об пні вікових дубів. І падали велетні під немилосердними ударами сокир. Але не жаліли, що падають. Пам'ятали переказ, пам'ятали про роцтво й горді були з того, що їм саме доля судила стати основою благословенного города.

«Ми гинемо щасливі, з нас побудують город, з якого благословенство Боже піде по всій землі», — шуміли дуби, щасливі, вдоволені.

І клали свої буйні та горді верхи, падали з грюкотом додолу з вірою, що гинуть для великої справи.

А люди метушилися.

Найбільше ж метушився молодий Руслан, що з верховини, з Бескидів пустився був шукати долі з теслярською сокирою в руці. Усюди в світі побував, багато городів будовав і вкінці аж над Дніпро забрів, князеві Києві город будувати згодився. А гарний був собою молодий Руслан. Стрункий, високий, чорнявий, кріпкої будови, в строкатій верховинській одежі, із зором орлиним, бистрим, міг, здавалося, із найславнішим лицарем мірятися. Не диво, що Хорив таки заприязнився з ним, і князь Кий полюбив його.

І раду радили три брати, де їм кожному поселитися. Каже Кий:

— Брати, аби між нами згода була, аби не було до спорів причини, поселиться з нас кожен на іншій горі. А де кому селитися, хіба киньмо жереб.

— Пощо ж жереб кидати! Ти, брате, найстарший, житимеш у городі, а ми обидва побіч на сусідніх горах, — каже Хорив.

— І я так думаю, — каже Щек.

— Хай буде по-вашому, — згодився Кий. — Либідь, поки не знайде собі дружини, буде при мені.

— Згода! — відповіли брати.

І кожен став собі будувати житло. Розуміється, що найкращий був терем¹⁰ Кия. Будови його наглядав Руслан, а будували його з дуба та тисового дерева. Заразом заходилися біля будови укріплень. Сипали вали з глини, яку перекладали верстами дерева. Дерево це підпалювали, і в огні земля остальювалася й твердла.

— Коли глина перегорить — затвердне, мов камінь, — говорив Руслан. — Та найсильніше треба випалити вали від півночі. Там додамо й піску. Пісок стопиться, і постане одна збита, нерозривна маса. А це тому, що від півночі вогкість найбільше нищить вали.

Коли вже були готові вали й глибокі рови, вбивали на валах кріпки та високі остроколи. До города можна було дістатися тільки одними воротами по звідному мосту. Та-кі ж самі укріплення побудували й обидва молодші брати довкруги своїх домівок. Усі ці укріплення замкнули ще одними валами, вже не такими високими, та все ж таки доволі кріпкими.

Велике було свято, велика радість, коли вже всі укріплення були готові. І число пожильців збільшилося, бо напливло багато прихідців з усіх сторін світу. Князь Кий справив величавий пир для всіх пожильців міста й для гостей. Перед княжим теремом містилися столи для найвизначніших мужів города.

А було це в самі Розігри¹¹. Погода була чудова. Столи вгиналися під повними мисками й збанами меду.

Найстарший із огнищан¹², старий Остромир, від імені пожильців складав князеві Києві подяку й закінчив:

— А в пам'ять того, що це князь Кий пострів цей город, нехай же він і зветься Київ-город!

— Славно, славно. Згода, згода! — кричав народ. — Київ, Київ хай зветься!

Раділи люди, раділа й природа вся! Небо було чисте, чистісіньке: ні хмариночки не було на ньому. А сонце світило так ярко! Деревя в лісі шуміли радісну пісню, пташки, скриті в густолистях гіллях, слали щирю подяку до неба...

Будують город князеві Києві

І рознеслася вістка по світу про новий город над Дніпром. Стали з'їждитися в город гості з усіх усюдів. І араби, й греки, й нормани¹³, й хозари¹⁴.

Багатів Київ. Став ласим шматком для диких орд, що по степах ганялися, постійного пристановища не мали.

Та кріпки були вали Києва, сильний був острокіл, а ще кріпші були груди, ще сильніші були руки оборонців його, що одностайно живим муром в обороні рідного города стояли.

Росла слава Києва, світами лунала. А з нею неслася слава й про незвичайну красу сестри Кия — Либеді золотокосої. І слалися до князя Кия послы за послами від князів сусідніх, руки князівни Либеді просити.

Та вона все відмовляла. Що вже й Кий не навговорювався її!

— Ні та ні! Я буду Русланова або нічия! — казала... І князь Кий вже й не перечив сестрі.

— Маєш вільну волю, — казав.

І занесли хозарські гості славу про город багатий, про країну чарівну та про князівну ще чарівнішу, над кралі крало, аж у той Ітиль, у столицю царства хозарського.

І каже хозарський каган¹⁵ до бег¹⁶:

— Треба нам висватати для нашого каганенка цю київську князівну-красуню. Їх город багатий і землі просторі й родючі, як я чув від гостей наших, що туди заїздять.

— Добра твоя думка, могутній кагане! — каже бег¹. — Воно краще часом землі женитьбою здобувати, ніж мечем. Та вишли туди разом із сватами військо, щоб, коли відмовлять руки князівни, силою змусити князя Кия віддати сестру за нашого каганенка.

— Мудра твоя рада, розумний бегу, — сказав каган, — так і зробимо!

І рушило могутнє хозарське військо з-над Волги над Дніпро. А попереду послали-свати з дарами багатими...

І вкінці літнім ясним ранком стало хозарське військо під Києвом, а хозарські послы підходять під київські ворота:

— Ми послы могутнього кагана хозарів до князя Кия, — кажуть.

Відчинили воротарі ворота, й хозарські послы ввійшли в город.

— Ми прийшли від кагана нашого могутнього просити в тебе руки твоєї сестри, Либеді, для каганенка нашого. А князь Кий:

— Я проти цього нічого не маю, та силувати сестри не буду. Її воля: схоче — добре, а ні — так вибачайте.

Тоді послы:

— Ми не самі прийшли, ми з військом великим! Не схочеш віддати сестри, так ми її силою візьмемо, ще й ваші землі завоюємо.

Покликав князь Кий сестру Либідь та каже їй:

— Хозарський каган прислав сватів до тебе. Чи згідна ти вийти за каганенка хозарів?

А князівна своє:

— Я буду Русланова або нічия!

Тоді князь Кий послам:

— Ну, що ж, панове сватове, спізналися з посольством своїм...

— Даремно князівна відмовляється, — кажуть послы. — Не хоче по волі, то ми її по неволі візьмемо, ще й твій город і землі твої завоюємо, княже.

Зажурився князь Кий, бо військо в нього обмаль, а хозарів перед Києвом хмари, хмари...

Та що діяти? Збирає князь усе своє військо й до бою вирушає.

І стали війська проти себе... Велике хозарське військо — та невеличке князя Кия.

Але завзяття в київському війську велике:

— До останнього згинемо, а не посоромимо землі рідної. Силою не то князівни Либеді, але й звичайної дівчини, киянки, ворогам узяти не дамо...

І бачить вождь хозарів, що хоч і невелике київське військо, та хто зна, чи перемаже його хозарська орда — таке завзяття б'є йому з очей... Подумав та каже до Кия:

— Пощо проливати нам кров усіх наших військ! От ви, значи ти свого борця, а я свого. Перемаже наш борець, так князівна наша, а перемаже ваш, так ось моє лицарське слово, що відійду спокійно назад у свою державу.

А говорив він так тому, бо був у його війську силач над усіх силачів.

Задумався князь Кий. Аж тут приступає до нього Руслан.

— Княже, — сказав, — я готов іти на бій із хозарином.

— Хай буде, — каже князь, — годжуся.

І сказав полководцеві хозарів:

— Хай буде по-твому! Я вже визначив борця! Вишли й ти свого!

Стали борці проти себе. Хозарський борець — велетень, а по дужих раменах пізнати, що силач силенний. А Руслан, хоч і не слабкий, так ніяк не рівня хозаринові.

Та не злякався...

— Мушу побороти або згинутися, — сказав собі.

Визначили місце недалеко річки, що пливла долиною й пониже Києва вливалася в Дніпро.

Почався бій. Як виступив велетень, то князівни Либеді дух заперло з тривоги та жаху.

— Ой, не збороти Русланові велетня того, — шептали стривожені уста її, — не збороти!

Та як борці кинулися на себе — слаба іскра надії збудилася...

«А чей при допомозі божій вдасться йому?»

Так вміло завдавав Руслан удари противникові, так звинно уникав його ударів..

Велетень став нетерпеливитися:

«Що цей хирляк тільки труду мені завдає?»

І схопив Руслана за рамена. Руслан і собі впився руками в кріпкі та дужі рамена хозарина. Ногами вперся сильно в землю.

Перемога Руслана над хозарином

«Що за кара! Щоб я його з ніг не звалив?» — думає велетень.

Тріщать кості в раменах одного й другого. Руслан зціпив зуби, щоб болю не чути... Нараз похитнувся, падає...

— Ох! — роздається оклик жаху Либеді...

— Ох! — чути викрики в рядах київського війська.

Та Руслан потяг за собою й велетня. Качаються по землі. Велетень хоче звільнити рама, щоб із-за пояса добути ножа й покінчити з противником. Годі. Мов у кліщах держить його Руслан.

Та ось вирвав хозарин праве рама.

— Пропало все! — скрикнула Либідь і зомліла, падаючи в рамена Хорива...

Радіють хозари:

— Наша перемога, наша!

Але в цій хвилині Руслан вихопив хозаринові ножа з-за пояса й миттю вбив йому в груди його власний ніж.

Зачервоніла кров, закричали радісно київські війська:
— Наша, наша перемога!
А тоді й Либідь відкрила очі:
— Нема Руслана, не живе?! — перші її слова були.
— Живе, живе! — кажуть їй. — Хозарин упав.
— Руслан живе, і Київ вільний! — скрикнула радісно.

А вождь хозарів сказав:

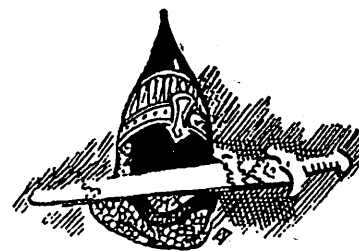
— Я додержую слова й відходжу мирно з невеселою вісткою для кагана про відмову князівни Либеді.

— Скажи каганові твоєму, що я роззую того, що переміг хозарського борця! — сказала Либідь гордо.

А Руслан увесь аж сяє від радощів.

Небаром справили весілля.

А річку, що над нею відбувся двобій за князівну, і досі звуть Либіддю.

Дивна данина

І знову минули літа.

Поховали князя Кия, а за ним і Щека, і Хорива не стало. А кожного поховали на горі, де поселився був і жив. Кия — на горі, де був в'їзд Боричів¹⁸, Щека — на горі, що від нього й прозвали її Шекавицею, Хорива — на горі, що теж від нього прозвали Хоривицею. Не стало й Руслана, й Либеді не стало. І вимер Київ рід.

Тоді серед киян настали свари й чвари. Муж на мужа, рід на рід наступав. Із незгоди їх користали сусіди. Стали нападати на київські землі, а вже найбільше докучали киянам деревляни. Настали тривожні часи, підупадало хліборобство, підупадавав промисел, підупадала торгівля.

І кажуть гості хозарські, що вернулися раз із Києва в Ітиль, хозарську столицю:

— Ослабли кияни, можна їх використати тепер, зажадати в них данини за обіцянку оборони перед сусідами.

І послав хозарський каган послів у Київ.

— Кияни! Деревляни й інші ваші сусіди не дають вам спокою, нападують вас. Дайте нам данину, а ми боронитимемо вас,— переказав послами.

І зійшлися кияни на раду: дати хозарам данину чи не дати?

Були такі, що казали, щоб не давати данини. А найбільше був проти данини Боемир Лютославич, молодий боярин.

— Данина — це ж неволя,— говорив він.— Будемо згідні, то оборонимось.

Та більшість була за тим, щоб дати хозарам данину.

— Багато ворогів маємо, не дамо їм ради самі,— казали.

Бачить Боемир, що більшість киян за даниною, і знову говорить:

— Коли вже маємо давати данину, то не таку, як звичайно дають підбиті переможцям. Даймо їм по мечеві від диму¹⁹. Нехай знають, що ми не без зброї.

Сподобалася Боемирова рада киянам.

— Згода,— кажуть,— даймо по мечеві від диму.

Дали. І понесли хозарські послы данину в Ітиль каганові своєму та старшинам своїм і кажуть:

— Це найшли ми данину нову.

І питаються каган і старшини:

— Що ж дали?

А послы показали мечі.

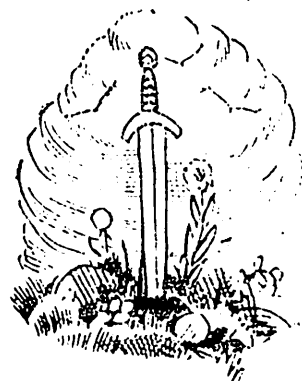
А хозарські старшини, як побачили дивну данину, сказали:

— Недобра це данина, могутній кагане! Ми воюємо зброєю, на один бік гострою,— цебто шаблями. А їх зброя гостра на обидва боки — вони мають мечі. Вони будуть іще брати данину від нас і від інших країн.

Задумався каган, а вкінці каже:

— Яку дають, таку берім. Мечі придадуться.

І прийняв каган київську данину.

Нові князі

І платили кияни таку данину хозарам щороку. Аж одного разу надпливли Дніпром суднами воїни в залізній зброї. Здалеку побачили город на горі. І спитали в рибалок на Дніпрі:

— Чий це город?

А рибалки оповіли їм:

— Були колись три брати: Кий, Щек і Хорив, що построїли город цей. Вони померли, а ми, що в городі сидимо, — їхній рід, і платимо данину хозарам.

Тоді дружина витягла судна на берег, і частина з них підійшла під ворота Києва.

— Ми варяги²⁰. Ми пустилися походом на Царгород²¹. Та як побачили ваш город, раді осісти в ньому. Чи згодні будете прийняти нас у город?

І раду радила старшина та згодилася.

— Будьте нашими князями, — сказали.

І клялися князі:

— Ми, Аскольд і Дир, клянемося богом нашим, Тором²², що боронитимемо города Києва від кожного ворога, від сходу й від заходу, від півночі й від півдня, до останньої каплі крови нашої та дбатимемо про добро города, батьківщини нашої нової.

А кияни клялися:

— Ми, кияни, нащадки Кия, полянського племені, клянемося богом нашим, Перуном, що завжди і всюди вважатимемо Аскольда й Дири князями своїми й добровільно даватимемо данину на їх утримання й утримання дружини воєнної, щоб могли боронити нас від ворогів наших.

Так клялися всі кияни, бо не було тоді ще в Києві християн.

І так Аскольд і Дир стали княжити в Києві.

В обох князів пливла войовницька норманська кров. Не всидіти їм спокійно на місці, не жити їм мирним життям! Їх рве у світ по славу, на пригоди, на добичу...

І скликали князі раду та кажуть:

Аскольд і Дир вирушають у похід на Царгород

— Хочемо йти на Царгород: по славу, по золото, по паволоки²³, по вина дороги! Громадою зготуйте нам судна, про харчі подбайте, а пай матимете в добичі, хоч і не підете на війну. Чи згодні?

І виступили старці. Старий сивоголовий Мирослав говорив:

— Краще зробите, князі, коли рідної землі берегти-мете від напасників, ніж напастувати чужі землі та багатої добичі шукати.

Та другі, молодші, перекричали його:

— Ходив Кий, ходили нащадки його на Царгород, багату добичу привозили, чому й теперішнім нашим князям щастя не пошукати!

І згодилися...

Стали готувати все потрібне до походу. І пішла вістка по городі, що князі йдуть на Царгород, а з города й далі.

Важка переправа через Дніпрові пороги

Як тільки лід розтав, прибули люди в Київ із лісів і на березі Дніпра виставили готові човни на продаж. І хто вибирався в дорогу або висилав дружинника, купував кадовб або й більше, старі одnodеревні човни ламав і робив із них весла та інший припас, а з нових кадовбів і з кращих дощок із старих човнів споряджали нові.

На Русалчин Великдень²⁴ були всі готові в дорогу. Рушили. У Витичеві²⁵ задержалися. Ждали два дні, поки й усі з дальших сторін не зібрались.

Уже всі разом прибули до першого порога²⁶. Тут на наказ князів усі дружинники вийшли на суходіл, пороздягалися і йшли вздовж судна та пропихали палицями — ці ніс, ті середину, ті керму.

— Тут іще ніщо, — кажуть досвідні керманичі. — Перейдемо при допомозі богів і другий, і третій, а от при четвертому буде морока.

І справді: щасливо перебули три пороги. При четвертому порозі пристали всіма човнами до берега. Князь Дир, що був провідником походу, визначив зараз людей, що мали берегти човнів. Одні забрали все, що було в суднах, на плечі, а інші несли човни на плечах або тягли їх сухоходом. Шість миль ішли так, поки не минули порога.

— Ну, найтяжче ми вже перебулиб — сказав Аскольд.

— Ще не кажим — ще три пороги жде нас! — відповів

Дир.

Та й їх перебули щасливо.

Вкінці причалили до острова, на якому ріс старезний високий дуб. Під дубом був уложений із каміння жертвник. Князі Аскольд і Дир, а з ними й усі начальники відділів підійшли до дуба. Там уже ждали їх Перунові жерці²⁷. Перші князі, а за ними й начальники передали в руки жерців жертви.

Князь Дир сказав:

— Прохаємо вас, славні Перунові жерці, виблагати у богів нам успіхів у поході та виявити, чи прихильний буде нам Перун.

Як жертву передавали жерцям птицю, хліб і м'ясо. Жерці розвели на жертвнику вогонь і молилися. А потім найстарший жрець підкидав над попелом різно вирізані дощечки й із того, як вони падали на руку, ворожив.

— Буде велика добыча, — сказав.

Всі раділи і зараз подалися до човнів. Веселі та щасливі плвли кияни далі. Задзвеніла бойова пісня.

На острові, що в Лимані, спочивали два дні, направляли, що попсувалося в дорозі: вітрила, човни, керми. А було що направляти: майже кожне судно потерпіло то більше, то менше.

Тут і довідалися, що цар Михайло пішов на агрян-арабів.

— Добре для нас складається! — сказав Аскольд. — Війська грецькі розділені — легша добыча буде.

А тим часом вістка про наїзд Русі дійшла до Царгорода. Переполох обійняв усіх царгородян. Митрополит гінця післав.

А тут кияни вже в Суді, в проливі між Чорним морем і Царгородом, руйнують надбережні місцевості, забирають золото й паволоки, людей вбивають. Двісті київських суден оточило Царгород.

Гонець дігнав царя Михайла над Чорною Рікою, що вливається до Егейського моря²⁸. Цар не гаявся — скорі повернувся. Та всього війська не міг забрати, бо араби теж уже наближались.

Переполюх у городі налякав його.

І вийшов напроти царя патріярх.

— Царю, одинока надія в Бозі й у Пречистій Марії. Пречиста Мати, Влахерня²⁹, спасе нас!

І пішов цар Михайло з патріярхом у церкву Пресвятої Богородиці Влахерні. Всю ніч молилися там, а потім божественну ризу Пресвятої Богородиці винесли, співаючи побожних пісень, і погрузили її в морі.

Тоді було тихо-тихесенько, море не рухалось, ні найменших хвиль не було. Але як тільки погрузили в море омофор Пречистої Диви, зірвалася буря з вітром і піднялися величезні буруни. Суднами киян кидало, мов трісками, розбивало їх, викидало на берег, багато киян найшло смерть у розбурханих хвилях. Тільки дуже небагато суден врятувалося. Але й на них люди були поранені. Важку рану дістав і князь Аскольд. Зламана щогла впала на нього.

— Чари, чари! — говорили русичі, а царгородяни величали Пречисту Діву й дякували їй:

— О, дяка й слава Тобі, Пречиста, що Ти спасла нас від небезпеки!

Сумні-пресумні вертались останки киян. На Дніпровому острові, що на ньому ріс Перунів дуб, задержалися.

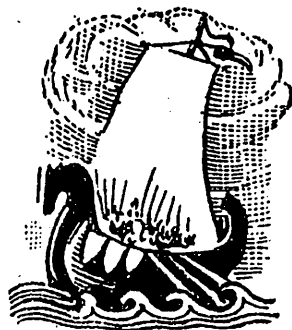
— Обманила нас ваша ворожба, — казав князь Дир жерцям.

— Буде велика добича! — казала ворожба. — Відповіли хитро жерці — і була: велику добичу мало море з ваших суден.

Сумні-пресумні та напишні вернулися князі Аскольд і Дир у Київ.

За кілька місяців вернулися з Греції останки киян — ті, що їх буря викинула була на берег. Вернулися вже християнами. Чудо на морі навернуло їх.

Були це перші християни в Києві. І справді велику добичу принесли вони: перші промені Христового світла.

Похід князя Олега на греків

Князь Олег, що після смерті Аскольда і Дири володів у Києві, правив мудро, будував городи і укріплював їх, щоб забезпечитися перед ворогами. І велика стала Українська держава. Велика, могутня. Грізний став Олег сусідам. Боялися його, боялися заганятися в межі Української держави. Вони, що були грізні колись Україні, самі тепер миру прохали! І жив Олег мирно з усіма сусідніми народами, княжучи в Києві.

Багатів Київ, багатила Українська держава, багатів український народ. Краще стало жити всім.

Та нудно стало войовничій дружині княжій сиднем сидіти дома. От і кажуть дружинники до князя Олега:

— Княже, остогидло нам ось так бездільно сидіти по домах, далі й мечі наші поржавіють. Час нам лицарської слави пошукати!

А міщани, купці київські:

— Добре було б піти на греків і вимогти на них корисний торговельний договір. А то, як тепер, то дуже непевно заходити з греками в торгівлю, небезпечно навіть.

Подумав князь Олег хвилину...

— Підемо на греків! — сказав.

І став Олег закликати охочих у військо в похід на греків. Сходилися всі, кому нудно стало дома сиднем сидіти, всі, хто слави й воєнної добичі бажав. Дві тисячі суден було готових у похід.

І стало військо на конях перед теремом княжим. А Дніпро покрило дві тисячі суден. Прощається князь Олег із сім'єю своєю та з боярами. А до княжича Ігоря сказав:

— Ти вже доріс, і не треба мені тебе оставляти ні під чиєю опікою. Час тобі вчитися правити самостійно. Хоч все ж таки не цурайся мудрих рад старого дворецького Живослава...

Попрощався Олег, скочив на свого улюбленого Сивого й поїхав попереду війська...

Заїржали бистрі коні, задудніли копитами, і похід рушив вперед.

А разом і дві тисячі суден рушило. Вдарили весла, за-
пінилися під веслами хвилі, замигтіли золотом приски з ве-
сел у промінні сонця, й довгим вужем посунулися судна
по хребті сивоусого діда — Дніпра.

Гомоніла дружина, дзвеніла зброя, неслася грімка
бойова пісня.

Іде Олег, гордо дивиться на своє військо й думу думає:

«Чи довго ще мені прийдеться на чолі війська лицар-
ської слави добувати?»

Іде — аж зирк: під розложистим дубом сидить старець,
сивий, як голуб, із довгою бородою, одягнений у зелену
кирею³⁰, ярко-червоним поясом підперезаний. Біля нього ви-
сока палиця й гуслі. Сидить старець та зілля якесь поряд-
кує, що йому два молоді хлопці в таких же одягах подають.
Глянув на них Олег і відразу пізнав, що це Перунів віщун
і що він лікувальне зілля з прислужниками кумира³¹ Пе-
руна збирає.

І зараз завернув коня до старця, а за ним і прибічні
дружинники його. Князь поздоровив волхва як слід та
питає:

— Я їду в похід на греків! Скажи мені, будь ласка,
Перунів віщуне, чи вдасться мені похід і чи здоров верну-
ся з походу?

Поглянув волхв на князя та каже:

— Похід тобі, княже, вдасться: вернешся з добиччю
великою й у славі здоров. Ти не згинеш на бойовищі. Кінь,
що любиш його та їздиш на ньому, — твоя загибель, від
нього тобі вмерти!

Сказав старець і немов з жалем дивився на князя. Дру-
жинники думали, що князь обуриться на волхва. Та ні, він
спокійно зліз з коня й наказав подати собі іншого, а потім
прикликав молодого прибічника та сказав йому:

— Відведи мого Сивого назад у Київ і накажи коню-
шому Яромирові, щоб доглядав його. Заслужив собі мій
Сивий на це, бо не з однієї небезпеки винесли мене його
бистрі ноги, чи то на ловах, чи в бою. Веди його, а потім
нас доженеш!

А військо рушило далі.

Похід був нелегкий, повний пригод. Зірвалася буря,
понищила силу суден, треба було задержати похід і судна
направляти. Два дні стратили на праву суден.

Коли перепливали ходи п'ятого порога, розбилося об
скелі порога кільканадцять суден, і вісім дружинників
потонуло.

Далі пливли вже без пригод аж до острова, де ріс свя-
тий дуб.

Князь велів подати жертву Перуновим жерцям. Во-
рожба була щаслива й недвозначна:

— О, княже Олегу, тобі ніхто не опреться, — сказала
ворожба.

Князь велів старшинам оповісти ворожбу всьому вій-
ську. І серед радісних окликів військо і на суднах, і кінь-
ми рушило вперед.

Прийшли під Царгород. Та греки завчасу довідалися
про Олегів похід і замкнули Суд, пролив між Чорним мо-
рем і Царгородом, а в городі поправили укріплення, вій-
ськом сильно обложили мури.

І сказав Олег:

— Не пускають нас водою, так підемо суходолом.
Витягти судна на берег!

Витягли і кинулися на пригороди Царгорода та на
довколишні оселі. Доми, оселі руйнували, церков не ща-
дили, людей убивали.

Думав завзятуший князь-воїн, як би то дістатися су-
ходолом під мури города.

Аж тут підходить до нього старець і каже:

— Задумався, княже, що города не здобудеш? Здобу-
деш, тільки піді суднами по суходолі, як по воді!

І зник, як не був.

Здивувався князь:

— Хто це міг бути? Може, сам Перун у людській поста-
ті? «Здобудеш, тільки піді суднами по суходолі, як по
воді!» — сказав. Та як же ж це можливе?

І пішов князь над берег, де судна стояли.

А вітер був сильний! Понапинав усі вітрила.

Князь дивився, дивився на даремні зусилля вітру ру-
шити з місця судна, аж нараз і блиснула йому думка:
«А якби так приробити колеса до суден, чи не пішли б во-
ни під таким вітром по рівнині?»

І покликав майстрів:

— Приробіть, — каже, — до одного судна колеса!

Майстри приробили... Пустили за попутним вітром.

Навдивовижу всім, судно попливло, як по воді!

— Гаразд! — каже князь. — Попливемо суходолом.

І велів проголосити всьому війську своєму, що в нього
був віщун і казав, що здобудуть Царгород, коли попливуть
по суходолі, як по воді. А для цього треба приробити до
суден колеса.

І закипіла робота. До двох днів усі судна стояли на
колесах, а вітрила наготовані. Тільки попутного вітру, а всі
судна так і попливуть на город по землі, наче по морських
хвилях!

«Вітрила напнулися — і судна рушили вперед»

Діждалися. Зірвався не вітер, а вихор! Вітрила напнулися — і судна рушили вперед. Ледве дружинники встигли повсідати в судна.

Загриміла бойова пісня, задзвеніла зброя.

Побачили це греки й із дивного дива роти повідкривали. А там і жах обняв їх:

— Як це? По суходолі пливе, як по воді? Тут, напевно, чари! Недаром іде слава про Олега, що він чародій, і недаром Віщим зовуть його.

І не зважилося грецьке військо виступити проти русичів.

— Чари, чари! — кричали. — Небезпечно йти!

Що ж було царям діяти? Скликали раду. І ввадили вислати послів до Олега.

Прийшли послі:

— Не губи города, княже, — сказали. — Заплатимо данину, якої жадаєш!

— Згода, — каже князь Олег. — Та перше дайте харчів і вина для мого війська.

Вернулися послі й переказали це царям. А царедворці й кажуть:

— Даймо їм таких харчів і такого вина, щоб й Олег, і військо його не вернулися вже додому.

— Гаразд, — кажуть царі. — Це найлегший спосіб звільнитися від них!

І послали послів із вином та з харчами!

— Вітай, княже! — сказали послі. — Цар здоровить тебе й пересилає для тебе й для війська твого харчі та вино!

Та мудрий був князь Олег і вмів читати в очах і в ликах людей!

І каже послам:

— У нас є звичай, що хто подає вино, то перший п'є чашу, щоб показати, що в вині нема отрути. Випийте ж і ви перші вашого вина!

Та не хотіли вони!

— У нас немає цього звичаю, — відповіли. — Перші п'ють гості!

— То хай буде по-вашому! Вино вже наше, а ви гості в нас! — сказав князь. — Пийте!

Та не хотіли гості — ні та й ні!

— Значить, у вашому вині є отрута! — сказав князь і насунив грізно брови.

Послі нічого не відповіли, дрижали, як осиковий лист! Ану ж насильно схоче їх напоїти цим вином.

Та Олег сказав:

— Заберіть собі вино й харчі ваші, я не приймаю їх. Воюю город!

Поклонилися послі князеві й вернулися до царів. Оповіли все.

І налякалися царі й усі царедворці і сказали:

— Це не Олег, тільки св. Димитрій, посланий на нас від Бога!

І знов послали царі послів, а князь Олег сказав їм:

— У мене дві тисячі суден, а в кожному судні по сорок дружинників. Дасте на кожного дружинника по дванадцять гривень.

Греки пристали на це й почали в Олега мира просити, щоб не воював грецької землі.

І Олег із військом своїм відступив на невелику відаль від города та почав мир творити з царями грецькими — із Львом та з Олександром.

Послав до них дружинників своїх: Карла, Фарлофа, Веремуда, Рулава та Стемида, що знали грецьку мову.

Прийшли послы й відразу гордо сказали:

— Давайте данину!

І спитали греки:

— Чого хочете? Все дамо вам!

І сказали Олегові послы в імені князя:

— Дасте нашому війську на дві тисячі кораблів по дванадцять гривень на ключ, тобто на господаря дому, а потім данину на руські городи: передусім на Київ, так само на Чернігів, і на Переяслав, і на Полоцьк, і на Ростів, і на всі інші городи, де сидять князі, що під князем Олегом.

Що ж було діяти грекам? Згодилися. І списали договір, дуже корисний для Київської держави.

Так царі Лев і Олександр помирилися з Олегом, великим князем України, дали данину й запрягли, хрест цілували, а Олег і його мужі клялися на зброю свою та Перуном і закріпили мир.

І сказав Олег:

— Зшийте паволочні вітрила для дружинників, а війську кропив'яні.

Греки дали їм паволочні та кропив'яні на всі судна.

На знак перемоги прибав Олег на воротах Царгороду свого щита.

І від'їхали з-під Царгороду.

Нап'яли нові вітрила. Княжі дружинники паволочні, а інше військо кропив'яні.

Із переможною піснею верталися. Співці славили князя Олега, його розум і хоробрість. Коли вже вплили на Дніпро, зірвався сильний вихор і подер кропив'яні вітрила.

— Берімся назад до своїх вітрил із товстого полотна! Не для нас, словен, кропив'яні вітрила! — Для греків, може, вони й добрі, а для нас ні! — сказало військо й почепило назад свої конопляні вітрила.

Із славою та добиччю багатою вернувся князь Олег у Київ. Силу силённу навезли золота, паволок, овочів і вин та узоріччя³² всякого.

Через кілька днів справив князь Олег пир своїй дружині. Лилися дорогі грецькі вина. Срібні й золоті чаші мигтіли, наче зорі, в руках дружинників.

— Слава, слава князеві Олегові! — кричали дружинники.

А співці співали пісні про славний похід князя на Царгород.

І співав один співець і про те, як князь Олег свого любого коня оставив вдома, бо від цього коня мала бути смерть князеві. А кінь стоїть у стайні, годують його добре, зеленою

Князь Олег над черепом свого Сивого

паполомою³³ накривають! Та тужить кінь, сумує-тужить за князем любим і за славою військовою!

І засумував князь Олег, а потім сказав:

— Покличте конюшого мого!

Прийшов конюший, низько кланяється...

— А що мій Сивий діє? — спитав князь. — Де мій кінь, що я велів тобі його годувати й доглядати?

— Згинув! — відповів коротко конюший.

— Як?! — аж скрикнув князь. — Ти не дбав про нього!

— Ні, княже, — відповів конюший дрижачим голосом. — Доглядали його добре, краще за всіх коней, так він їсти не хотів нічого, тужив і чахнув — та згинув вкінці.

— За мною тужив мій коник і за славою військовою! — сказав князь Олег сумно. — Осідлайте мені коня! — гукнув до отроків³⁴. — Хай побачу кості мого Сивого!

Поїхав. А за ним дружинники найближчі.

І приїхали на місце, де лежали кості коня голі і череп його голий. І зліз князь із коня й сказав із наміхом:

— Чи від цього ж то черепа має прийти мені смерть?

І став ногою на череп. Та у цю хвилину закричав: із черепа виповзла гадюка й укусила його в ногу...

Нога відразу напухла.

Кликали знахарів, не помогли. Пухлина з ноги пішла далі.

І побачив князь Олег, що смерть близько вже, і тоді сказав:

— Правду сказав колись віщун. Я гину від мого любого коня!

Помер князь Олег. І плакали по ньому всі. Князь Ігор, хоч уже дорослий був і жонатий, плакав, як дитина, як по батькові рідному.

І поховали Олега на горі Щекавиці біля Щекової могили.

Ольга і перебізниківна

Був чарівний літній день. Уже й із полудня зійшло. Левада вся в квітах пишається, за левадою стоїть хатинка, убога й низенька. Почорніла, мохом поросла стріха говорить, що хатині з літ уже вийшло. Недаром і похилилася вона! Мов та бабуся сива, що от зі збанятком стежинкою в хату саме шкандибає та палицею підпирається. А краєм левади тече річка сріблиста, а за левадою, за річкою ліс густий, дрімучий.

Бабуся ввійшла в хатину, а за хвилинку вибігло з хатини дівчатко... Золотокосе, синьооке. Мале, може, восьмилітнє. В одній сорочинці... Вибігло та шугнуло в траву між квіти. Заколихалася трава шовкова, засяли квітки різнобарвні, голівки до дівчатка схиляючи.

Сполохані барвисті метелики злинули з чашинок квітів угору, бджілки забриніли. А там і коник-стрибунець озвався. А сонечко трисвітле так і силе золотистим промінням. А гріє так!

«Боженьку, як гарно! — думає дівчатко в бігу. — Ах, який гарний метелик! Крилечка мов золотом присипані! Я мушу його зловити!»

І пустилося в погоню за метеликом. Та бистрі в метелика крильця! Даремно навганялося за ним. Метелик підлетів угору й через ріку перелинув та в лісі пропав...

А сонечко так гріє! Дівчатко набігалося, зогрілося. Стало над річкою. А вона, річенька, так і манить:

«Скупайся, Олю, скупайся! Така погожа, така здорова водичка моя!»

«Ей, добре було б скупатися, освіжитися, — думає дівчатко. — Та страшно! Бабуся казала, що в річці русалки³⁵ є, вони дівчаток тягнуть на спід ріки й залоскочують там... Та є оборона перед ними. Полин!»

І дівчатко біжить на леваду полину шукати... Найшло! Стало над річкою. Ніженькою пробує воду в річці.

— Тепленька! — прошепотіло дівча. І миттю скинуло з себе білу сорочку, на березі гарно склало її та шубовсть у воду... А полину не кидає. Один вплело собі в кіски, а другий у руці держить.

«Немає доступу до мене русалкам!» — думає.

Ех, як люблю в водиці плюскатися! Як блищать срібні бризки в сонячному промінні, а як мило лоскоче водиця!..

Оля пробує плавати! О, вона вже вміє добре плавати! Торік навчила її Томирова Калинка й плавати, й поринати. А тепер то вона плаває, як качка, може, й краще від Калинки.

Вийшла з води, змучена трішки. Поклалася в траву обсушитися... Так мило по купелі спочивати!..

А сонечко тим часом уже на спочинок збирається!

Зашелестіла трава! Хтось іде... Миттю накинула на себе сорочечку...

Іде старець, увесь білий. Білий одяг, біле довге волосся, біла, як сніг, борода в нього. Легкий вітрець розвіває чуприну й бороду. У руці в нього палиця висока, з перехрестям угорі. Іде... Видко, що змучений — ледве ноги волочить... А очі в нього такі лагідні, така добрість б'є з них!

Побачив дівчатко й перший поздоровкався з ним:

— Здоровенька була, ясочко! — сказав.

— Здорові були, дідусю! — відповіла Олюся сміливо й так глянула дідусеві в очі, що відразу полонила його.

Дідусь присів на траві:

— А чия ти, донечко? — спитав.

— Батькова та неньчина, — відповіло сміливо дівчатко.

Дідусь усміхнувся.

— Батькова та неньчина! А хто будуть твої батьки?

— Мій батько перевізник. Усі довкола знають Мирослава перевізника...

— А можна б у вас заночувати? — спитав дідусь.

— А чого ж би ні, ось наша хатина. Ходіть, дідусю!

— А багато в твоїх батьків дітей? — питає подорожній.

— Ні, дідусю, тільки я одна. А ще є старенька бабуся, батькова мати, — пояснювало дівчатко...

Увійшли в хату. Гість поздоровкався з домашніми.

— Гість у дім, Бог у дім! — сказав Мирослав. — Вітаємо вас, гостоньки, просимо, сідайте, розгостіться, спочиньте!

А дідусь говорив:

— Побачив я вашу донечку на леваді та питаю, де б то можна заночувати? А вона сюди до вас привела мене. Я, бачите, йду здалеку в Київ — там моя родина, там на старості літ хочу кості зложити...

А господиня, білява Желислава, Олюсіна ненька, вже й заходитьсь біля вечері.

Дивний гість-віщун

Стало вечоріти. Вечірні тіні стали добуватися з закутини і розстелюватися по хаті... Ще трохи — й почало темніти...

Господиня кинула соснові скіпки на припічок, щоб ясніше стало...

Подала вечерю...

Старець якось дивно поведився. Якісь знаки робив на чолі, на руках та на грудях, якусь молитву шептав, заки забрався до вечері...

По вечері старець оповідав, що він із князями київськими Аскольдом і Диром у похід на Царгород ходив. Там по нещасливій бурі на Чорному морі, що знищила всі українські судна, він чудом врятувався й остався в Царгороді. Дістав добру службу в багатого купця. Пізнав там дівчину, оженився з нею й осів на її господарстві. Жінка його давно померла. Він там не має тепер нікого й хоче на старість зложити кості в рідному Києві.

— Авжеж,— сказала господиня, Олюсина ненька, гостеві постіль стелячи.— Людину завсігди тягне в рідні сторони, де молоді літа провела...

Гість, перш ніж піти на спочинок, став навколішки і голосно молився, руки до молитви склавши...

Господар і господиня, а найбільше мала Олюся, дивувалися, що він не так молиться, як вони, та не питали про те гостя, бо не годиться. Мирослав тільки здогадувався, що він певно в Царгороді прийняв грецьку віру. «Та це ніщо, всяку віру треба шанувати»,— так думав Мирослав, коли гість молився...

Раннім ранком гість підвівся з постелі та знову молився...

По обіді дідусь попрощався з господарями й пустився в дорогу. А як прощався з малою Олюсею, поклав руку на її ясне волоссячко, звів очі вгору та сказав:

— Гарна, добра дитино! Якийсь невідомий віщий голос говорить мені, що тебе жде велика слава. Будеш княгинею! А в твоїх ясних оченятах читаю, що будеш мудра та розумна. Так говорить мені голос Божий.

Минули літа. Оля виросла вже на гарну дівчину, а батько та ненька її постарілися. Бабусю вже похоронили на жальнику³⁶...

Гаряче літо... Оля сидить перед хатою й думає над сном своїм. А снівся їй дивний сон. Десь вона ніби в лісі на леваді, а з неба зорі спадають і спадають. Вона ловить їх у подолок. Аж тут де не взявся старець сивий, той самий, що гостив у них, як ще вона малою була. Він став перед нею й сказав: «Ольго, твій час прийшов». Вона дивиться, а то перед нею вже не старець стоїть, а молодий гарний лицар у зброї блискучій, золотистій. Узняв її в обійми та каже: «Ти моя!» Тут вона й проснулася. Через те вона з самого ранку якась неспокійна...

Аж тут із села подруги йдуть до неї.

— Олю, Олечко, ходи з нами зілля збирати на Купала³⁷.

— Зілля на Купала? Ах, правда, треба йти!

Швидко зібралася. Пішли. Весело. Забула Оля про сон. Пісень співають купальських. Бо то вечір Купала святкуватимуть, багаття палити, танки купальські виводити.

А в лісі так гарно, на полянках стільки квіток! Аж за очі хапають, а пахощі які!..

Дівчата збирають зілля, саме купальське... Уже кожна має повний оберемок. Тоді стали плести віночки. Треба ж буде ввечері на воду пускати, своєї долі питати. Кожна

сплела собі віночок і, щоб не попсувався, на голову поклали...

Гарно дівчатам у віночках. Мов русалки тії, пливуть високою квітчастою травою та проміж зелені кущі ліщини й калини червоної. А вже з усіх найкраща таки Ольга Перевізниківна. Дівчата так і звуть її княгинею своєю.

— Чуєте, дівчатка,— каже котрась,— хтось у ріг трубить...

— А справді! — кажуть дівчата...

Дівчата позривалися з місць, наслухають...

А голос щораз голосніше чути...

— До нас наближається голос,— каже Ольга.

— Це по тебе, Олю, княгине наша, князь їде коліницею³⁸ золотою,— каже жартом, із сміхом дзвінким, чорнява Калина.

В Ольги біле личко залилося соромливим рум'янцем:

«Чи ця збиточниця вгадує мої сни, мрії мої?» — подумала, а голосно сказала:

— То, мабуть, по тебе їде, Калино, бо ти багата. Твій батько кметь³⁹, а мій що — бідний перевізник.

— Е, що там багатство! Судженого конем не об'їдеш, долі не минеш! — сказала інша.— Тобі, Олю, княгинею бути...

— А так, а так! — засміялися дзвінким реготом дівчата...

— Також щось вигадали! — боронилася Оля.

Так розмовляли дівчата та не стямилися, як із-за куща лицар виїхав на сивому коні, увесь у зброї золотистій. Побачив дівчат і простісінько до них їде...

Дівчата, як побачили його, аж жахнули враз із дива дивного, а потім тікати хотіли.

Та лицар спинив їх:

— Не тікайте, дівчатка, я ж не вовк! Краще покажіть мені дорогу в оселю яку, де міг би я заночувати з дружиною моєю...

— Там, за лісом, за рікою, село,— сказала Оля.

— Гаразд! Попровадьте ж нас, дівчата,— сказав інший лицар, бо тим часом більше лицарів виїхало на поляну...

І пустилися дівчата з зіллям купальським наперед, а лицарі за ними...

Незабаром і над річкою стали... Річка була широка та глибока.

— Що це за ріка? — питає той лицар, що перший побачив дівчат.

— Річка Велика,— відповіла Ольга.

Ольга перевозить князя Ігоря

— Треба нам на другий бік перевезтися. Хто тут перевізник?

— Мій батько, — відповіла Ольга. — Та він тепер недужий, то я сама перевезу вас.

— Ти, кралечко, сама?! Гаразд, гарну перевізницю матиму! — сказав лицар, що, як видно було з поведінки з ним інших лицарів, був старший між ними. Лицарі князем звали його...

І князь перший скочив у човен.

— Перевези першого мене! — сказав до Ольги.

— Добре, княже! — відповіла сміливо Ольга, передала подругам зілля, взяла весло в руки й увійшла в човен..

Вона веслує, а князь від неї очей не відірве. Розмову з нею завів, а наприкінці каже:

— Гарна й мудра ти дівчина! Заведи мене до хати твоїх батьків, я в вас ночуватиму.

Як усі перевезлися й пустилися в село, каже чорнява Калина до подруг:

— А що, не казала я, що це князь по Ольгу приїхав...

Оля не чула цього, бо повела князя до хати батьків своїх...

Князь мав їхати на другий день, та не поїхав... Ввечері взяв участь у купальських ігрищах.

Увесь тиждень сидів у батьків Ольжиних, а вкінці сказав:

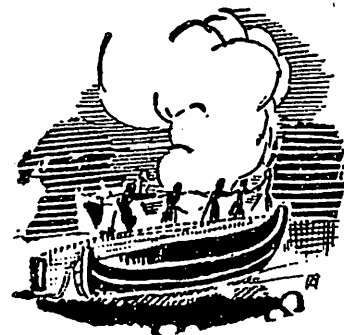
— Батьку, ненько, дайте мені вашу Ольгу за жінку! Уже знаєте, хто я? Я київський князь — Ігор.

А старий Мирослав каже:

— Не сподівався й не мріяв я, княже, про таке щастя для нашої Олечки. Та коли така воля Божа та твоя, ласкавий і могутній княже, то віддамо тобі її. Бери її, Ольгу нашу, та зроби її щасливою.

А мати плакала слізьми радості.

Так Ольга Перевізниківна стала жінкою Ігоря, великого князя київського.

Походи князя Ігоря

Любив князь Ігор лови, веселі бенкети, та правити державою не любив — тягарем уважав правління. Тому радо здавав державну управу на інших, на воеводів⁴⁰ своїх.

Найбільший вплив мав на князя Ігоря воевода Свенельд. Дружинники княжі говорили між собою, що князем не Ігор, а Свенельд.

— Він з усіх моїх воевод наймудріший, — не раз говорив князь дружинникам, — він усіх їх за пояс заткне!

Так воно й було! У найважчій хвилині він князеві завжди радою й ділом допомагав...

— Ти, княже, мусиш сильніше об'єднати всі області з Києвом, — радив не раз Свенельд. — Треба позбутися місцевих князів та понастановляти своїх воеводів, щоб тебе в усьому слухали, одну правду скрізь держали.

А тут ще й княгиня Ольга притакує:

— Воевода Свенельд правду каже. Коли хочеш, щоб твоя держава була сильна й могутня, то треба об'єднати окремішні племена, усунути племінних князиків, один лад скрізь завести, правду одну. Скрізь мусить бути одна правда, а не що інша область, то інші закони.

І радів князь Ігор, коли чув такі слова з уст любої дружини:

— Ти в мене княгиня, — говорив тоді. — Та й я не від того, аби тільки сил нам стало на те...

— Стане, — запевняв Свенельд.

— Хто хоче, для того нема неможливого, — додавала Ольга.

Правда, часом противився таким думкам Перунів жрець, Радослав:

— Не годиться давні звичаї зносити, — говорив він. — І боги погніваються, і обурення будуть, а то й до усобиць⁴¹ може дійти, а з того чужинці скористають, ослаблять державу твою, княже, наскоками народ знищать.

— Коли багато господарів у хаті, то ні ладу, ні згоди не може бути, — відповів на це Свенельд. — Щоб був лад і сила, мусить бути один господар.

А князь і княгиня притакували Свенельдові.

А тут, як на потвердження Свенельдових слів, приходь вістка:

«Великий княже, дерева⁴² повстали проти твоєї влади, твоїх митників⁴³ і вирників⁴⁴, хто не втік, повбивали — свою владу скрізь заводять».

Така вістка стривожила терем великокняжий.

— Що ж радиш? — питає князь Свенельда.

— Полком треба йти на древу, городи їх або на щити взяти⁴⁵, або облогою. Примучити⁴⁶ древу, дань вищу наложити, як досі давали, бо не покараєш дерева, то й улиці⁴⁷, й інші підуть за ними...

— Так ти, Свенельде, підеш полком на древу!..

— Твоя воля, княже, — відповів Свенельд.

І пішов на деревлян, переміг їх і від імені князя наложив на них дань, більшу від Олегової. Та ще Свенельд не покінчив із деревлянами, як улиці повстали.

Послав князь проти них Івора. Та цей не міг дати собі ради з улицями. Хоробро боролися улиці, несподівано на воїв Івора напали, нищили їх.

Три роки надарма облягав Івор город улиців — Пересічен. У Пересічні води й харчів доволі, нічого пересічанам облогою не вдієш! Ще й із города завзяті вискакують та несподіваними нападами шкоду роблять Іворовому війську.

А Свенельд уже примучив древу.

— Кінчи ти з улицями, бо Івор не дасть їм ради! — каже Свенельдові князь. І відкликав Івора.

А Свенельд Пересічен на щити взяв...

І каже йому князь Ігор:

— Уся дань із улиців твоя, на дружину хоробру.

— Дякую тобі, княже, — каже Свенельд, — хоч, правду сказати, дань із улиців дуже непевна. Волів би я дань із дерева.

— Так збирай із дерева дань! — сказав князь Ігор...

Та Івор не любив Свенельда. Він же ж йому славу відбрав.

— Ще трохи — і я сам був би примучив улиців і Пересічен узав би. Не важко воно було, як я уже ослабив улиців, покінчити з ними Свенельдові.

І став говорити дружині:

— Князь більше дбає про Свенельдову дружину, як про нас, свою дружину. Свенельдові отроки⁴⁸ й одіті, й озброєні як слід, а ми трохи не голі.

А інші:

— Ходімо до князя, хай і нам дасть нагоду забагатіти!

Пішли.

— Княже,— каже Івор,— ти кривдиш нас, дружину свою. Свенельд не князь, а його дружина краще зодягнена та озброєна, як твоя.

— Що ж,— каже Ігор,— відкіля я вам візьму одягів та зброї? Я думаю про похід на греків. Уже й все готове. Удасться похід, то й забагатієте всі й одягнетесь як слід та озброїтесь: Грецька зброя знаменита!

І крикнули дружинники радісно:

— На греків, на греків ходім!

— Гаразд,— каже князь Ігор,— підемо!

*

Був це рік від сотворення світу 6449, а від Різдва Христового 941. Стали човни на Дніпрі. Понад тисячу суден, а в кожному судні по сорок дружинників.

— Тепер похід мусить нам удалися,— кажуть Ігореві дорадники,— бо всі грецькі кораблі пішли на сарацинів⁴⁹.

Попливли. Голосні бойові пісні пливли враз із військом за попутним вітром.

Уже на морі Ігореве військо, вже Корсунь⁵⁰ суднами обступає.

А корсунський стратег⁵¹ не гається, до царя, що на сарацинів пішов, гінця посилає.

— Царю! Царгород у небезпеці, Ігор іде силою великою!

А Ігор справді вже під Царгородом і від суші, й від моря.

Та грецька ескадра⁵² замкнула царгородську протоку.

— Треба знищити береги протоки,— радять Ігореві,— то грецьким кораблям харчів не буде.

І дав Ігор наказ війську нищити береги.

Аж тут як не почнуть гриміти громи, раз за разом.

— Що це? Небо ясне, чисте! Ніде ні хмариночки. Відкіля ж ці громи беруться?

А на кораблях Ігоря метушня. Тут і там горять судна! Щораз більше. За кожним гуком запалюється якесь судно й горить.

Дивляться Ігореві вої, а в повітрі за кожним гуком справді ясне полум'я, мов блискавка, пролітає.

— Що це, чи греки в Перуна вогню позичили, чи Перун із ними держить, а не з нами, що йому поклоняємося та жертви приносимо? І чим прогнівили ми його? — питаються самі себе стривожені вої Ігореві.

Бачить Ігор, що не встоїть проти ясного Перунового вогню, і суднам завертати велить.

— Підемо по здобич на схід відсіля, там багаті оселі,— каже Ігор.

І пустилися в похід на чорноморське побережжя Малої Азії. Почали пустошити землі від Босфору⁵³ і далі на схід.

А тим часом Візантія⁵⁴ отямилася з першого переполоху, стала війська стягати. Македонська кіннота вдарила на Ігореве військо, що пішло було в Вітинію⁵⁵ за припасами. Тільки кілька вояків вернулося в Ігорів табір із розбитого відділу.

А лихо не ходить одинцем: надтягнуло грецьке військо із сходу, а з моря надплив флот під проводом патриція⁵⁶ Теофана. Замкнули греки відворот Ігоревому війську.

— Виловлять і витовчуть нас, як мишей,— говорили Ігореві полководці.

— Що ж діяти? — питає Ігор у тривозі.

— Немає іншої ради, тільки пробиватися треба крізь ворожі лави, проміж кораблі ворожі,— відповідають йому.— Голод дошкулює вже нам, військо невдоволене.

— Коли так, то стараймося силою вирватися з цієї матні,— сказав Ігор.

Ударили русичі на греків. Та грецькі кораблі не подалися, видержали напір, а там і самі вдарили на напасника. Почався завзятий бій на морі.

Не пощастило Ігоревим кораблям, багато їх найшло могилу на дні моря!

— Ніч — мати наша,— сказав тисяцький⁵⁷ Івор.—

Нічка заслонить нас, і ми вихопимось із рук грекам.

Тихо-тихесенько пливли судна русичів, що ледве плюскіт було чути...

Як схід неба зарум'янила рожева зірниця, були Ігореві судна вже далеко поза грецькими кораблями.

Стали полководці Ігореві раду радити.

— Додому вертаймось! — кажуть одні.— Дуже вже наші сили змаліли.

— Без добичі не вернемось додому,— каже Стемид,— ходімо перше на Тракійське побережжя⁵⁸.

Перемогла Стемидова думка.

Та греки скоро спостерегли, що Ігор вирвався їм з рук, і зараз пустилися за ним у погоню.

Але догнали тільки задню частину суден. Іздалеку вже стали кидати «ясним вогнем»⁵⁹. Кораблі запалювалися. Серед залоги настав переполох. Деякі так боялися цього «несамовитого» вогню, що кидалися в море й тонули. Кораблі з тієї частини, що залишилась ціла, греки оточили й усю залого забрали в полон.

Іздалеку вже стали кидати «ясним вогнем»

Ігор з останками суден утік, кинувшись в Озівську протоку.

— Туди безпечніше, — сказав Ігор, — бо на Дніпрі може ждати нас засідка.

Степами щасливо добилися до Києва.

Гордо та пишно виїздили Ігореві вої з Києва, та непишні верталися.

І не всі повернулися. Ой, багато, багато русичів і словен найшло могилу на дні синього моря, риbam на жир пішло. Не пишатиметься на їх могилах калина червона, не справлятимуть над ними тризни діти їхні. Плач, зойк і нарікання неслися Києвом, коли Ігор вернувся.

А тут і злидні стали розпаношуватися по хатах. По багатьох хатах не стало робітних рук. Одні погинули, а другі каліками поверталися. А й ті, що здорові вернулися, витратилися були на судно, зброю та припаси в похід, а вернулися з голими руками, виснажені, обдерті.

І тоді там, де злидні найбільше розпаношилися, являлася, як добрий дух, княгиня Ольга. Як тільки довідалася, що якась удовиця чи сирота з голоду та нужди пропадає, являлася в убогій хатині й потіху несла.

Ніколи з порожніми руками. Повні коші несли за нею слуги її. І як не любили тепер кияни князя Ігоря, так до доброї княгині Ольги всім серцем прилягли.

— Вона мов мати наша! — говорили.

Поволі рани, завдані невдалим походом, гоїлися. Київ приходив до себе, і знову стали воєводи намовляти Ігоря до нового походу. За їх намовою почав Ігор знову збирати припаси, потрібні до нового походу.

Напирали й купці київські, щоб вимусити походом корисніший торговельний договір.

Не знав Ігор, що діяти. Помагати торгівлі треба, бо зубожіють київські купці через те, що нема торгів із Царгородом, а за купцями зубожіє й увесь Київ. Тут княгиня Ольга раду дає:

— Ти, Ігоре, роби приготування до походу, збирай засоби та зброю, а заразом пусти в Грецію вістку про свої приготування, нехай твої люди сіють там страх перед твоїм походом. Будь певний, що грецькі царі ще до походу проситимуть миру!

— Мудра твоя рада, Ольго, — відповів князь Ігор. — Я зроблю це все, однак і в похід рушу, щоб ще більшого страху нагнати. Та йтиму помалу, не поспішатиму.

От і зібрав Ігор велетенське військо — варягів, русичів, полян, словен, кривичів, тиверців, ще й печенігів найняв. А щоб печеніги не зрадили його, взяв у них закладників.

І в р. 6452 від сотворення світу, а 944 по Христі рушив Ігор в похід на Грецію вдруге. А рівночасно своїх людей розіслав, щоб про його похід вісті в Греції ширили. І пішли вісті по Греції, сили Ігореві вдсятеро збільшуючи.

І післали корсунці до грецького царя Романа вістку:

— Це йде Русь, вкрили море кораблі!

Також і болгари послали вістку:

— Ідуть русичі й найняли собі печенігів.

— Ідуть русичі й найняли собі печенігів. Стривожився цар Роман. І покликав синів своїх, Степана й Костянтина, які правили вже державою разом із батьком, на раду, що тут діяти? І радить Степан:

— Пошлім до Ігоря послів, то, може, й угоду кориснішу матимемо, й наші землі від руїни збережемо.

— Степан добре радить, — згодився й Костянтин.

— Зробимо так, — рішив цар Роман.

І послав послів до Ігоря з листом:

Київські послы в царгородського царя

— Не йди війною, а візьми данину, яку мав Олег, ще й додаю до тієї данини.

І, взявши в греків данину й паволоки на все військо, повернувся Ігор у Київ.

А нарік прислали Роман, Костянтин і Степан послів у Київ до Ігоря, щоб замиритися раз назавжди. Ігор радився з княгинею Ольгою та з воєводою Свенельдом, під чийм проводом вислати посольство в Царгород, щоб там скласти та підписати мир.

— Найкращий буде Івор, — сказала княгиня Ольга, бо він уже не раз бував у Царгороді та знає добре грецьку мову.

І Свенельд стояв за те, щоб вислати Івора:

— Це буде для нього й нагорода за те, що ти, княже, відкликав його з походу на уличів.

— Добре, — згодився князь Ігор, — нехай Івор буде провідником посольства.

І виїхало у Царгород п'ятдесят п'ять щонайвизначніших бояр і купців. А були між ними вже й християни.

Посли пішли перше з поклоном до царів. Царі прийняли їх у великій залі Магнаври. Тих, що вперше були тут, просто приголомшили величаві прикраси залу й престолу. Царський логофет — міністр закордонних справ — спитав у послів про дорогу, здоров'я тощо, як велів звичай, а Івор відповідав. Потім послы віддали поклін царям і піднесли їм дарунки від князя Ігоря. Царі обдарували послів грішми, і на тому послування скінчилося. Тепер почалися переговори. Цілих два тижні тривали вони. І вкінці списали договір.

Списали все, що врадили, в двох примірниках, один задержала канцелярія грецьких царів, а другий узяли Ігореві послы. А потім присягали грецькі царі й достойники в церкві св. Софії.

Вернулися послы, вислані князем Ігорем, із грецькими послами й переповіли князеві Ігореві все, що говорив цар Роман. Тоді Ігор покликав до себе грецьких послів і сказав:

— Говоріть, що вам казав цар?

А провідник грецьких послів:

— Це послав нас цар, що рад замиритися з князем руським і жити в любові. Наші царі складали присягу при твоїх послах і нас прислали взяти присягу від тебе, княже, та від твоїх мужів.

— Добре, — каже їм Ігор, — завтра складемо присягу.

Спершу князь Ігор був невдоволений, що договір не такий корисний, як був договір греків із князем Олегом.

Та княгиня Ольга заспокоїла його:

— Краще менш корисна угода, а без проливу крові. Уже досить у нас вдовиць і сиріт та калік немічних із попереднього походу.

На другий день покликав князь Ігор послів і прийшов на горб, де стояв Перун. Тут поклали свою зброю, щити й золото. Ігор і всі, що були поганської віри, склали тут присягу. Християни, здебільша варяги, складали присягу в церкві св. Іллі.

І від'їхали грецькі послы, щедро обдаровані князем Ігорем.

І думав князь Ігор тепер зажити в спокою, віддатися своїм улюбленим ловам.

Та княжа дружина почала знову нарікати:

— Свенельдові отроки мають і зброю добру, й одяги, а ми трохи не голі.

— Бачу я це,— каже Ігор,— так що ж вдіємо! На греків не підемо, бо мир з ними держимо,— боронився Ігор. — Ми й не хочемо на греків. Свенельд не на греках багатіє. Він бере з древи свою дань, а ти збери, княже, на себе й на дружину свою.

Сподобалася Ігореві така злорадна думка.

«Це легка добич»,— подумав, а голосно сказав:

— Гаразд, нехай буде по-вашому. Ідемо на древу збирати полюддя⁶⁰.

Гей, як же зраділа Ігорева дружина! Недовго гаявся Ігор і вибрався з великою дружиною на своїх власних підданих — на деревлян.

І не сподівалися спокійні деревляни, яке лихо, яке горе їх жеде.

Гордо та пишно входив Ігор із дружиною в старий город древи — в Іскоростень. Гостинно приймав князя Ігоря, як свого зверхника, деревлянський князь Мал, та коли князь Ігор виявив йому мету свого приходу, сказав:

— Княже, твій воєвода Свенельд стягнув уже всю данину.

— Це була данина на воєводу та його дружину, а тепер даси на мене, князя твого, і на мою дружину. А не даси, так силою візьмемо.

І скликав деревлянський князь віче. І рішило віче дати Ігореві дань. «Бо мала сила в нас, щоб опертися йому»,— сказали.

І пішла Ігорева дружина по землі древи полюддя стягати. Стягнули скільки можна було з нещасних деревлян. Та замало було цього Ігореві... І замало, і жаль було ділитися даниною з усією дружиною.

І сказав Ігор найближчим своїм:

— Відправлю дружину, і менше нас буде до поділу. А Стемид:

— Княже, небезпечно! Коли побачать, що нас мало, повстануть проти нас, а ми будемо безсилі.

Та Ігор:

— Древа — спокійний народ і добрий.

— Княже,— знов Стемид,— коли хтось добирається до сьомої шкіри, то й найлагідніше створіння в вовка перемінюється.

— Хто боїться,— сказав князь Ігор з погордою в голосі,— хай вертається в Київ.

— Не боюся, княже, за себе, тільки за тебе, та правду люблю, а кривду ненавиджу,— відповів сміливо Стемид,— і тому тільки вертаюся з дружиною, а не зі страху.

І відійшов, а князь з невеличким відділом найближчих своїх остався.

Князь Мал скликав найповажніших громадян на раду та каже:

— Що нам діяти, громадяни? Коли вовк унадиться між вівці, то виносить усе стадо, якщо не вб'ють його. Так і цей, коли не вб'ємо його, то всіх нас погубить.

— Нема іншої ради,— кажуть мужі деревлянські,— треба позбутися його.

Каже князь Мал:

— Перше пошлемо до нього послів, хай вертається в Київ і нас залишить у супокою. А не послушає, тоді...

— Хай буде й так! — сказали всі.

Пішли послы:

— Чого йдеш знову? Ти взяв уже свою дань,— сказали послы.

Та князь Ігор закричав:

— Я тут князь, не ваш Мал. Він намісник мій і має моїх наказів слухати...

Відійшли послы ні з чим.

— Немає іншої ради,— сказав Мал,— треба вовка вбити.

І виступили зі зброєю проти князя Ігоря.

Раннім ранком оточили іскоростенці двір, що в ньому жив князь Ігор, і зловили князя та судом судили.

І присудили: нагнути в лісі два дерева, прив'язати до обох вершків князя та потім пустити дерева, щоб роздерли його.

І так згинув князь Ігор, що слухав лихих дорадників.

Закон кривавої помсти

Сумні, дуже сумні вертались Ігореві дружинники в Київ без князя.

Сумні стали перед княгинею Ольгою:

— Княгинє, ти вже вдовиця! — сказав аж по хвилині Стемид.

— Що, як?! — скрикнула княгиня й під наглим ударом страшної вістки впала зомліла на руки придворних жінок.

Засмучені стояли дружинники, не знаючи, що їм діяти.

А жінки заходилися біля княгині, привести її до пам'яті старалися. Княгиня розплющила очі й звернула їх на безрадних дружинників.

— Оповідайте все! — сказала по хвилині.

— Та, може, тепер недобре, може, трохи пізніше? — процідив Стемид.

— Ні, ні, тепер, зараз! Мені вже легше, я все видержу, — сказала княгиня, на ослоні сідаючи.

І Стемид оповів усе, як було, як князь остався сам ще раз стягати полюддя для себе з деревлян, як деревляни повстали проти князя Ігоря, як зловили його, як жорстоко покарали.

Княгиня слухала, здавалося, спокійно, та з затисненими губами.

Коли Стемид скінчив оповідати, кормилець⁶¹ Асмуд узяв княженка Святослава за рученьку, привів його перед княгиню й так сказав:

— Княгинє, ти мусиш зробити так, як вимагає стародавній закон — закон кривавої помсти. Кров князя Ігоря, твого чоловіка й великого князя київського, кличе до тебе: «Жінко моя, помстись на деревлянах за смерть лада⁶² твого, а ні, то дух мій на цьому світі тобі спокою не дасть!» І цей син твій малий, сирота Святослав, кличе до тебе: «Нене, помстись за смерть батька, а то я тебе за матір не признаватиму!»

А княгиня обняла синочка та сказала:

— Помщусь, синочку, помщусь! Знаю я той стародавній закон і помщусь за смерть чоловіка мого й великого князя Києва! Помщусь, присягаю перед Сонцем Трисвітлим, Дажбогом ясним і вогнем Перуна грізного!

А жрець Радослав:

— Пам'ятай, княгинє, присягу, а свідками твоєї присяги я, жрець Перунів, кормилець Асмуд, воевода Свенельд і дружинники княжі. За зламання присяги жде, за звичаєм, страшна кара — смерть у вогні.

— Додержу! — сказала княгиня твердо.

І стала Ольга підготовляти похід на деревлян.

Коли все було готове, рушила з великими силами на деревлянську землю.

— Асмуде, — сказала, — бери теж Святослава, хай і він мститься за батькову смерть!

І вийшло військо деревлян проти Ольжиного. Коли вже обидва війська стали проти себе, сказала Ольга:

— Святославчику, зачинай бій!

І підніс малий Святослав слабою ще рученькою важкого списа й кинув на деревлян. І спис пролетів проміж вуха коневі й ударив у землю біля коневих ніг.

І сказали Асмуд і Свенельд до дружини:

— Князь почав уже, рушайте ж, дружино, за князем!

І кинулась Ольжина дружина на деревлян з окликами:

— Слава князеві Святославові, слава княгині Ользі!

Не видержали деревляни напору Ольжиного війська, подалися. Пустилися тікати. Ольжине військо гналося за ними. Частину повбивало, а решта поховалася по городах. Найбільше ж в Іскоростені.

— Ідемо на Іскоростень усіма силами! — сказала Ольга. — Це ж вони вбили мого чоловіка й князя вашого.

І обступило Ольжине військо город Іскоростень. Нема куди й висмикнутися іскоростенцям. Та вони не журяться — стіни кріпкі, харчів доволі, вода в городі.

Рік цілий стояла Ольга під Іскоростенем, та не могла взяти його ні голодом, ні приступом. Хоробро боронилися іскоростенці. Знали ж, що не милувати їх буде Ольга.

І послала Ольга до них посла, щоб сказав їм:

— Чого хочете досидіти? Уже всі ваші города піддалися, мені й дань заплатили, й обробляють свої ниви та землі свої, а ви хочете вимерти з голоду, не давши дані.

Деревляни сказали:

— Ми радо дали б данину, та ти хочеш за смерть свого чоловіка помститись.

А Ольга веліла їм відповісти підступно:

Пускають голубів і горобців із запаленим чиром

— Я вже не хочу мститися, тільки хочу взяти від вас невеличку данину. Коли замирюся з вами, то відійду назад. А деревляни сказали:

— Чого хочеш від нас? Радю заплатимо медом і шкурами.

Вона ж відповіла їм:

— Сьогодні в вас немає ні меду, ні шкур. Я небагато жадаю: дайте мені від диму по три голуби й по три горобці! Не хочу накладати великої дані, як мій чоловік. Знаю, що ви знемоглися за рік облоги.

Зрадили деревляни. І зібрали від двора по три голуби й по три горобці та післали до Ольги з поклоном.

І Ольга сказала їм:

— Це вже ви покорилися мені й моєму синові. Вертайтеся в город! Я завтра відступлю від Іскоростеня й вернуся в Київ.

З радісною вісткою вернулися деревлянські послы в город: «Ольга завтра відступає від города».

І зраділи на цю вістку люди в городі.

А Ольга веліла роздати кожному дружинникові по голубові або горобцеві. І наказала, щоб кожному голубові й горобцеві прив'язати ниткою чир⁶³, загорнений у малі платочки.

— Коли смеркнеться, запалить чир і пустить усіх голубів і горобців! — наказала.

І полетіли голуби та горобці в город. Голуби — в голубники, а горобці — в гнізда під стріхи. І зайнялися голубники, хати й клуні та стайні. Не було обійстя, де не горіло б. І годі було гасити, бо всі обійстя горіли. В переполосі стали люди тікати з города. А Ольга наказала людям своїм ловити їх.

Так Ольга взяла підступом город. Старшину города покарала смертю, а нижчих — одних веліла повбивати, а других віддала в рабство своїм боярам і дружинникам.

Тільки дуже невелике число залишила в городі й наложила на них дань велику. Дві частини дані йшло на Київ, а третина на Вишгород, бо був це Ольжин город іще за Ігоря.

І пішла Ольга по деревлянській землі з сином своїм і з дружиною й настановляла закони та данину.

Горда та вдоволена верталася княгиня в Київ.

Біля церкви святого Іллі, що була вже тоді в Києві, стояв гурток християн. Між ними сивий старець, сліпий уже. За руку держало його мале дівчатко.

Ольгу відразу зацікавила постать старця. Пізнала. Згадала свої дитячі роки, згадала незвичайного гостя, який віщував їй, що буде княгинею.

Так, це він, це той самий старець.

— Старче, — сказала, — яка шкода, що ти не можеш бачити мене. Я та сама Ольга, що ти їй, як була ще малою дівчиною, випрокував князювання. Твоє пророцтво здійснилося — я княгиня Києва.

А старець підняв сліпі очі вгору, простягнув руки та гукнув:

— Ти велика грішниця, княгине Ольго! Кров невинних громадян на твоїх руках!

— Не невинних, вони вбили чоловіка мого! Я виконала свій обов'язок кривавої помсти, — сказала Ольга голосом, наче оправдувалася.

— Господь велить ворогам прощати, не мститися, — сказав старець урочистим голосом.

— Княгине, вели покарати старця за образу твою! — просили дружинники.

— Ні, — сказала Ольга, — йому вільно говорити, бо він мені долю провіщав.

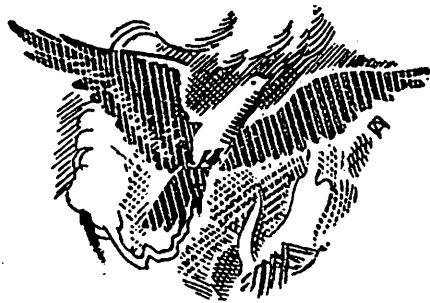
І від'їхала — а старець остався. Вітер доніс іще за княгинею слова старця:

— Кайся, Ольго, кайся за гріхи твої!

Від цієї зустрічі Ольга не мала спокою.

І часто бачили люди, як вона заходила до старця, що жив біля церкви святого Іллі.

Ніхто не знав чого. А він навчав княгиню правд Христової віри.

Мудра володарка

З того часу, як Ольга почала заходити в церкву св. Іллі, вона змінилася зовсім. Не думала вже про помсту, ні про підбої. Одиною її мрією було вибратися до Царгорода й там охреститися. Тож коли тільки Святослав доріс, передала йому правління й вибралася в дорогу з великим почтом бояринь, бояр і з дружиною.

І Дніпро, і Чорне море переїхала без пригод. Попутний вітер віяв усю дорогу. Аж у Суді⁶⁴ стрінула її пригода. Царська сторожа не хотіла пустити її з її людьми в город.

— Без дозволу царя не вільно нам, — сказали.

— То повідомте швидко царя, що прибула до нього в гості велика княгиня київська, Ольга.

— Це зробимо, — сказали.

І поїхав гонець у царські терени.

— Е, що там! Хай пожде трохи в Суді — сказав грецький цар, коли гонець сповістив його. — Пожде трохи, то більше поважатиме нас.

А царював тоді Константин, син Леонтіїв.

— Тим часом приготуйте все як слід у вітальній залі, щоб дивом дивувалась оця княгиня з-над Бористена.

— Яку залу приготувати? Чи ту, де приймаємо володарів? — спитав дворецький.

— Вистане, коли приготуєш меншу залу послів, тільки вважай, щоб зачудувати її.

— Усе буде приготоване як слід, — відповів дворецький і поклонився низько цареві.

Трохи не тиждень ждала Ольга на своєму судні в Суді. Гордість її, як великої княгині, була дуже вражена. Уже думала над тим, щоб вертатися в Київ, коли прибіг царський гонець і від імені царя попрохав княгиню в царські терени.

І вийшла Ольга з дружиною на берег. А там ждали її царські поїзди, запряжені в білі, як сніг, коні в золотистій збруї.

Пишно й велично вітали Ольгу царські міністри промовами привітними. А там пустили її до царя. Як побачив

цар горду та пишну, а при тому ще й гарну княгиню, замість її здивувати, сам дивом дивувався.

І зійшов з престолу до неї й посадив її біля себе.

У цій хвилині різьблені леви обабіч престолу почали рухатися, видавати голос, а потім залунав спів невидимого хору. Думали, Ольга з дива языка забуде. Та вона зовсім не здивувалася. Вона ще в Києві довідалася про все й знала, що це все штучне й робиться на те, щоб здивувати чужинців.

І почав цар розмовляти з Ольгою. Спершу йшла розмова про державні справи, а там і перейшла на інші теми.

І припала до вподоби цареві княгиня Ольга і красою лиця, і розумом незвичайним. І цар сказав їй:

— Тобі б, княгине, царювати тут із нами.

Ольга зараз здогадалася, до чого це цар говорить, і відповіла:

— Я поганка, коли хочеш, щоб я охрестилася, то хрести мене сам. Коли не схочеш бути моїм хресним батьком, то й не охрещуся.

І цар згодився.

І дав цар великі княгині Ользі та її почтові й дружині, всім відповідно до їх становища.

А Ольга стала підготовлятися до хрещення. Сам патріарх навчав її правд віри. Та скоро пересвідчився, що вона вже все знає і що розум її великий. Тоді сказав:

— Благословенна ти між руськими жонами, бо полюбила світло, а покинула пільму. Благословитимуть тебе діти Руси аж до останнього роду нащадків своїх.

І закінчив:

— Щаслива держава, що має таку мудру княгиню.

І охрестили Ольгу. А цар Константин був її хресним батьком. При хрещенні дали їй імення Олена, як звалася й давня цариця, мати Константина Великого.

По хрещенні запрохав її цар знову до себе й сказав:

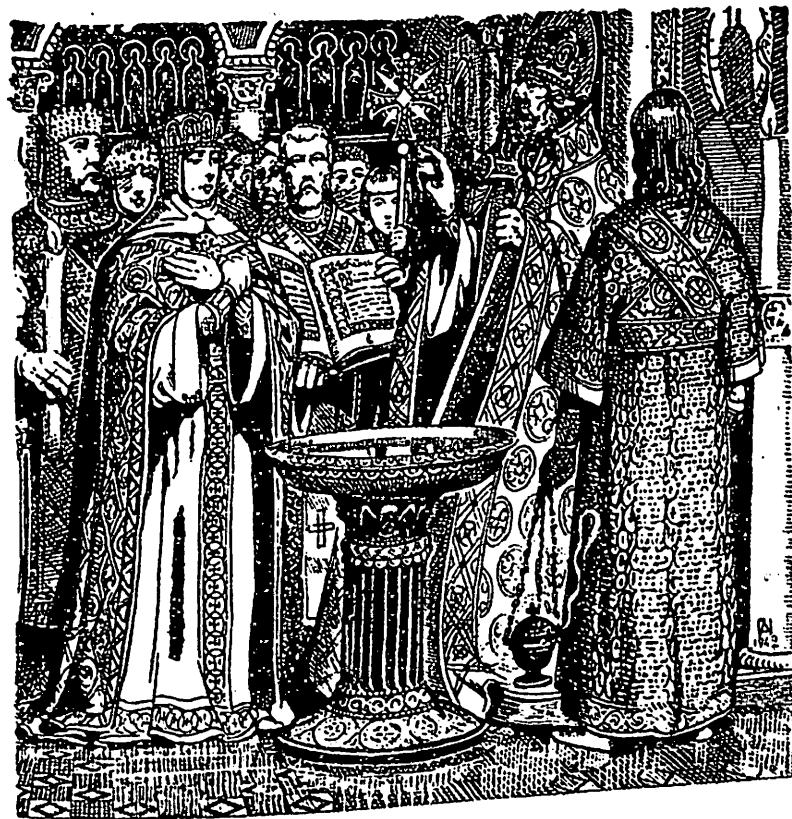
— Хочу взяти тебе за жінку.

Знала Ольга, про що тут іде. Через одруження з нею хотів грецький цар підкорити собі українські землі, щоб їх опісля використати для греків і позбутися небезпечного противника, що не раз сміливими походами на Гостинне море, яке тоді від цих походів уже й почало зватися Руським морем, заливали добре грекам сала за шкуру.

І відповіла Ольга:

— Як можеш узяти мене за жінку, коли ти держав мене до хресту й назвав мене своєю дочкою. А в християн нема такого закону, ти це сам знаєш.

І сказав цар:

Хрещення княгині Ольги в Царгороді

— Перехитрила ти мене, Ольго!

І дав їй дари багаті: золото, срібло, паволоки й усякий посуд та відпустив її.

А Ольга сказала цареві:

— Коли вернуся в Київ, багато дарів пришлю тобі: челядь, віск, шкури й військо на підмогу.

І вернулася княгиня Ольга в Київ. Рада та щаслива, що стала християнкою.

А грецький цар раду радив з дорадниками своїми:

— Тепер нам через Ольгу можна під свій вплив узяти всю Русь,— казали дорадники.

— Ба,— сказали інші,— а як? Хоч усі приймуть християнство, а нам таки не схочуть покоритися. Схочуть у себе своїми панами бути й нам рівними.

Довго радили раду, а вкінці учений грек Филип сказав:

— Ольга обіцяла тобі, царю, дари й людей. Ти пішли по обіцяні дари. А грамоту в справі дарів так складемо, що ті дари не будуть дарами, а даниною. І вже Ольжині наслідники будуть нашими данниками.

— Мудра рада,— похвалив цар,— так і зроблю.

І прийшли послы, і стали домагатися обіцяних дарів. Ольга сказала:

— Не вмію я грецького письма й перше покличу наших людей, що знають грецьке письмо, а тоді дам відповідь.

І покликала купця Остромира, що був уже християнином і знав грецьку мову й письмо, та веліла перекласти собі цареве писання.

— Еге, тепер уже знаю, навіщо цареві моїх дарів. Ну, не на таку попали птицю, щоб сама лізла в сильце.

І відповіла послам:

— Скажіть так цареві: «Коли ти так постоїш у мене в Почайні⁶⁵, як я в Суді, то дам тобі дари».

З цими словами відпустила послів.

Жила тепер Ольга щаслива та вдоволена, як той, що вийшов з темряви ночі на світло денне. Намовляла й сина Святослава, щоб охрестився, та він не хотів. Правда, що як хто бажав охреститися, то не боронив.

Ольга не переставала намовляти його. Тоді він говорив:

— Як я сам прийму іншу віру, то дружина моя сміятиметься з мене.

Та Ольга говорила йому:

— Коли охрестишся, то всі підуть за тобою.

Тоді Святослав закінчував розмову:

— Я не хочу змінювати віри батьків. Не моя в цьому голова судити, котра віра краща. Я войовник!

Вже змалечку любив Святослав військо й воєнне життя. Забава в військо була для малого Святослава найкращою, найлюбішою забавою. Мав вибрану дружину з ровесників і з нею робив далекі походи ген поза Київ, у ліси, нібито ворога — «печенігів» чи «хозарів» шукали, а то й на «греків» ішли. Бувало й так кілька разів, що княжич у лісі чи серед поля й заночував із «дружиною».

— Лицар буде з нього! — раділи не раз і князь Ігор, і княгиня Ольга. І змалечку любив слухати оповідань про славних лицарів.

А як дійшов літ, то першим його старанням було зібрати якнайбільше війська та підготувати його якнайкраще. І дивно, що вже замолоду вмів добирати добрих старшин для свого війська. Такий хист мав уже з природи.

Вояк був душею і тілом! Хоч і князь був, зовсім не мав княжих примх. Не любив дорогих одягів, ні страв добірних. Коли йшов у похід, то не брав за собою ні возів з припасами, ні кітла. В поході ніколи не їв вареного м'яса, тільки ми, ні кітла. В поході ніколи не їв вареного м'яса, тільки клав нарізував собі тоненько чи воловини, чи дичини, пік на вугіллі й так їв. Навіть намету не вживав ніколи, тільки клав під себе підклад (повсть), а під голову сидло. Життям своїм не відрізнявся від простих своїх дружинників, і тому вони любили його дуже.

Часто робив вправи з військом. А коли бачив, що військо доволі вправлене, вирушав у похід. Насамперед на козові племена, що раз по раз непокоїли східні межі України.

Говорив:

— Коли забезпечу рідну землю перед нападами диких орд, тоді подбаю про поширення меж моєї держави.

П'ять літ отак воював князь Святослав із ордами й такого страху нагнав їм, що саме ймення Святослава викликало в них жах.

Аж тут цар Никифор Фока шле послів до Святослава. Хвалить у листі його хоробрість і лицарськість та просить у нього підмоги проти болгар, що не дають спокою грецькій державі.

Князь Святослав вирушає на болгарів

І думає Святослав:

«Військо в мене вже готове, хоробре, прив'язане до мене. Хоч би в огонь піде за мною. Іду слави добувати!»

І сказав грецьким послам:

— Скажіть вашому цареві, що йду на болгар!

І почав підготовляти все до походу.

Знов зашумів Дніпро-Славутиця під суднами русичів, запінили весла Дніпрову течію, понеслася голосна бойова пісня. Без пригод прибуло Святославове військо аж до Дніпрового гирла.

Тут закликав князь Святослав до себе молодого отрока, Яромира Гордятича, і каже йому:

— Іди до болгар і скажи їм від мого імени: «Іду на вас, готуйтеся до оборони!»

Зачудувалися болгарі, не звикли до того, щоб хто, починаючи з ними війну, повідомляв про це їх наперед.

— Щось у нього не всі дома! — говорив дехто з болгар. — Нема чого його боятися.

— Ой, ні! — замітив старий болгарин, Храбр. — Він небезпечніший, як ті, що тайкома нападають. Видно, що знає свою силу, коли так гордо виступає.

А князь Святослав уже на межах Болгарії. Хоробро боронилися болгарські полки, та не встояли проти Святославових воїнів. Як лев бився і сам Святослав. Де найнебезпечніше, де найзавзятіший бій, там він уже був.

І відступають болгарські полки щораз глибше з край, а князь Святослав каже своїм воєм:

— Ідемо на столицю їх, на Переяславець!

Найзавзятіший був бій під самим Переяславцем.

І здобули його Святославові вої, ніщо не могло їм опертися. Відчинили переяславчани ворота города князеві Святославові.

Сподобався Святославові город і земля болгарів, і сказав він:

— Любо мені в Переяславці бути. Гарно тут побувати.

І вважав уже він Переяславець другою столицею великої держави своєї.

А тим часом на східні межі України напала орда печенігів. Доки князь Святослав сидів у Києві, боялися печеніги переходити межі його держави, та коли провідали, що він пішов на болгарів, вдерлися на українські землі.

Думали собі:

«Князь Святослав із найкращим своїм військом поза своїми землями, можна буде безпечно грабувати Україну».

І справді, годі було їм опертися, малі-бо сили залишилися дома.

Так зайшли печеніги аж під Київ.

Ольга з онуками своїми — Ярополком, Олегом та Володимиром замкнулася в Києві.

Печеніги оточили город великими силами. Була така сила-силенна їх війська навколо города, що ніяк ні вийти з укріплення, ні вісті послати.

І почав людям дошкуляти і голод, і брак води.

А по другому боці Дніпра стояв воєвода Претич з невеликим відділом війська та не міг дістатися на той бік, хоч і мав доволі суден.

Тоді обложені в городі стали раду радити. І одні казали:

— Не встоїмо, не видержимо, треба піддатися печенігам.

А другі казали:

— Ні, годі піддаватися, треба боронитися.

Аж каже старий Мирослав:

— Добре було б послати до Претича, щоб прийшов нам з допомогою, то, може, вдалось би печенігів прогнати. Також треба послати послів до Переяславця, до князя Святослава, щоб покинув болгарів і йшов рятувати рідну землю.

Всі згодилися на це і стали питати між людьми:

— Чи нема кого, що дістався б на другий бік, до воєводи Претича?

І сказав один хлопець:

— Я піду!

І втішилися кияни:

— Коли можеш, іди, рятуй нас!

— Піду! Я дам сам собі раду, бо розумію мову печенігів.

Узяв хлопець уздечку і пішов простісінько у ворожий табір. Ішов сміло поміж печенігів та завсіди питав їхньою мовою:

— Чи хто не бачив мого коня?

Печеніги думали, що він їхній, і не займали його. Так перейшов він аж до ріки. Тут роздягнувся, зійшов у Дніпро та став переходити його вброд, а далі плисти.

Аж тепер здогадалися печеніги, що він не їхній; націлилися на нього й стріляли, однак вже не могли нічого вдіяти йому.

Претичеві люди помітили його, виїхали човном йому назустріч і привезли його до Претича.

А він каже Претичеві:

— Коли завтра рано не підступиш під город, то люди піддадуться печенігам.

На другий день удосвіта всіли Претичеві вої в човни, засурмили сильно в сурми й кликали людей із города. І вийшла Ольга з онуками та людьми до човнів.

Побачив це печенізький князь, під'їхав сам до Претича й питає:

— Хто це прийшов?

А Претич відповів йому:

— Тутешні люди.

Тоді спитав печенізький князь:

— А чи ти князь?

— Ні,— відповів Претич.— я його дружинник і прийшов як передня сторожа, а за мною йде безліч війська.

Говорив він це, щоб застрашити печенігів. Тоді печенізький князь сказав до Претича:

— Будь мені другом!

А Претич:

— Хай буде так, згода!

І подали собі руки. Печенізький князь дав Претичеві

коня, шаблю й стріли, а Претич дав йому панцир, щит і меч.

І печеніги відступили від Києва.

Кияни послали гінців до Святослава та переказали йому:

— Ти, княже, чужої землі шукаєш і бережеш, а свої позбувся. Бо трохи не взяли печеніги нас і неньку твою та дітей. Коли не прийдеш і не оборониш нас, то таки візьмуть. Чи ж не жаль тобі батьківщини й неньки старої та дітей?

Як почув таке Святослав, зараз велів сідлати коней і погнався до Києва. Тут привітався з матір'ю і дітьми і жалувал їх, що були в такій тривозі. І зараз-таки вийшов до своєї дружини й гукнув:

— Ідемо на печенігів!

Військо з радісними окликами понеслося за печенігами. Догнали їх, відбили бранців і награбоване добро та зі славою верталися в Київ.

Та недовго вже жила княгиня Ольга. Перед самою смертю поклікала ще Святослава до себе й сказала йому:

— Сину мій, я вму і прошу тебе: виконай мою останню волю. Не ховай мене на поганському кладовищі, не справляй тризни на могилі моїй. Нехай поховає мене мій священник. Обіцяєш?

— Обіцяю,— відповів Святослав сумно.

Коли княгиня Ольга померла, хотів дворецький і інші бояри справляти похорон за давнім українським звичаєм.

Та князь Святослав сказав:

— Не можна. Княгиня Ольга, мати моя, була християнка і по-християнськи поховають її. Така була остання воля моєї матері, а воля матері моєї свята для мене.

І поховав княгиню Ольгу християнський священник. На похороні була сила-силенна народу. Були всі християни, були й погани. Священник Ольжин сказав проповідь до народу:

— Вона, княгиня Ольга,— говорив він,— це світова зірниця, що світить перед сходом сонця. Мов зоря перед світанком, сяла вона, мов місяць уночі.

Довго говорив проповідник, величав покійну велику княгиню за її мудрість і побожність та взивав князя Святослава, щоб пішов слідами мудрої матері.

Всі, хто був на похороні, плакали ревними сльозами. Плакав і князь Святослав, і внуки її, і усі люди, а найбільше вже християни, бо добра була для них, як мати рідна.

Поховали її в церкві св. Іллі, першій християнській церкві в Києві.

Саме тоді прибули з Новгороду послы.

Вони сказали князеві Святославові:

— Просьять новгородці, щоб ти, великий княже, дав одного з своїх синів до Новгороду на князя, щоб сидів у Новгороді. А як не підете до нас, то знайдемо собі іншого князя.

Каже князь Святослав:

— Коли хто з моїх синів схоче, нехай їде.

Та оперлися і Ярополк, і Олег — не хотіли йти ніяк.

І каже Добриня, дядько княжича Володимира:

— Просіть Володимира.

І сказали новгородці Святославові:

— Дай нам Володимира.

Святослав згодився, і Володимир поїхав з Добринею в Новгород.

Князь Святослав посадив Ярополка в Києві, Олега в Іскоростені, а сам став підготовлятися до нового походу на болгарів.

А в Болгарії тим часом зайшли великі зміни. Грецький цісар Іван Цимісхій боявся, що, як Святослав поборе болгарів, схоче завоювати і Грецію, і погодився з болгарами та обіцяв їм допомогу проти Святослава.

В 971 р. по Христі прийшов Святослав удруге під Переяславець. І виступили болгари до бою проти Святослава. Завзята була січа. Болгарів було більше, а й греки помагали їм. І стали вони перемагати Святославові війська.

Тоді Святослав сказав дружині своїй:

— Вже нам тут згинуть! Вдаримо хоробро, як мужі, браття й дружино!

І це коротке й палке слово князя, а за цим і приклад його власний, бо князь кинувся, як лев, на противника, так заохотили дружину, так додали їй духу й завзяття, що вони, мов буря, кинулися на ворога.

І не видержали болгари напору Святославової дружини — подалися. Підвечір переміг Святослав болгарів і, як переможець, увійшов у Переяславець, узяв його приступом на списи.

— Тепер треба мені покарати віроломного грецького цісаря, — сказав князь Святослав. — Я пішов йому з допомогою на прохання його попередника, а він тепер проти мене виступає!

І послав своїм звичаєм послів до греків, щоб переказали їм: «Хочу на вас іти, взяти город ваш, як і цей. Будьте готові!»

Святославові вої мов буря кинулися на ворога

Греки злякалися. Цар скликав раду: що діяти йому? Довго радила рада, а вкінці рішили, що треба перше довідатися, які сили в Святослава. Тому треба вдавати перед Святославом, буцімто вони хочуть з ним миритися.

І переказали через послів Святославові: «Нам несила стати проти вас, то візьми данину для себе й для дружини своєї. І скажіть нам, скільки вас, щоб ми могли дати данину по числу голів».

— Хитрі вони, — каже князь Святослав, — та не перехитрити їм мене. Вони підлещуються до нас, щоб довідатися, скільки нас, чи можуть вони проти нас устоятися, чи ні...

І каже грецьким послам:

— Я згідний миритися. Тільки хай ваш цісар дасть данину на двадцять тисяч.

А коли грецькі послы відійшли, сказав до своїх старшин:

— Додав я десять тисяч вояків, та цим не сказав неправди, бо мій дружинник варт щонайменше за двох грецьких вояків.

І стали греки підготовлятися до боротьби. Про данину й не думали. І незабаром мали добірного війська сто тисяч.

Довідався про це Святослав, та не злякався, пішов на греків. А греки хмарою виступили проти Святославової дружини. І бачить Святослав, що, маючи перед собою таку силу противника, стривожилася його дружина, жах охопив її.

— Не видержимо! — почув він тривожні шепоти.

І тоді виступив він перед своїм військом, скинув шолом і промовив:

— Браття й дружино! Уже нам нікуди подітися! Хочемо чи не хочемо, мусимо ставити чоло! І не посоромимо землі руської, а ляжемо кістьми! Мертві — не матимемо сорому; а коли втечемо, то соромом покриємося. Тож не втікатимемо, лише станемо кріпко, а я піду попереду вас! Коли моя голова поляже, тоді думайте про себе!

І заложив шолома.

А військо в захопленні гукнуло голосно:

— Де твоя голова, княже, там і наші голови положимо!

А князь підняв меча вгору:

— Тож за мною, браття і дружино! Наперед!

І рушило військо! Застугоніла земля під кінськими копитами і під ногами пішої дружини... Замаляли в поході прапори й стяги, заграли сурми бойові.

Так буря не виє, так могутній вихор не б'є в праліс густий, як ударили Святославові вої на грецькі стотисячні війська. Почалася велика січа. Греки зразу держалися. Дзвеніли шаблі об шоломи та панцири, ломилися ратища, літали хмарами стріли... Мов хуртовина, пруть русичі наперед, а князь Святослав попереду них мечем, мов блискавкою срібlistою, вимахує.

І не видержали греки. Подалися, а там і втікати стали. Передні ряди потиснули на задні, почалася метушня, переполох. І греки втекли з бойовища...

А Святославові вої гонять за ними. Кого надігнали, не було йому пощади...

І кинулися русичі на городи, здобували їх і руйнували так, що вони потім цілі століття стояли пусті.

Затривожився грецький цар.

«Лихо! — думає. — Розлютили ми лева».

І скликав своїх бояр у палату та каже до них:

— Що нам діяти, бо ж не можемо стати проти нього? І сказали йому бояри:

— Пошли йому дари! Випробуємо його, чи ласий він на золото й паволоки?

І послали князеві Святославові й золото, й паволоки, та мужа мудрого. Сказали йому: «Уважай на зір і на лице його та на розум його!»

Посли прийшли і поклонилися князеві та поклали перед ним золото й паволоки. А Святослав і не глянув на дари, сказав лише своїм отрокам, щоб сховали все...

Вернулися грецькі послы до царя та сказали:

— Ми прийшли до нього, дари дали, а він навіть не глянув на них, тільки наказав сховати.

І каже на це один із бояр:

— Випробуймо ще його! Пошли йому ще зброю.

І послали меч та й іншу зброю.

Князь Святослав прийняв, почав хвалити й любитися та дякувати цареві.

Вернулися послы знову до царя та оповіли все, як було. Як почули це бояри, сказали:

— Лютий мусить бути він, коли не дбає про майно, а бере зброю. Пошли йому данину!

І послав цар данину та переказав таке:

— Не йди на город, візьми данину, яку хочеш!

Святослав згодився. Казав давати данину й на тих, що згинули.

— Рід його візьме, — казав.

Забрав Святослав великі дари й повернувся в Переяславець із славою великою. А коли побачив, що стратив у взятих боях багато дружинників, подумав:

«Треба мені вертатися в Київ і привести більше війська. А тим часом мушу замиритися з царем».

І послав визначних мужів до царя.

Цар дуже зрадив цим.

І списали договір. Умови були багато коротші, як у договорі князів Олега й Ігоря, бо князь Святослав не любив довго розводитися. Вояк був, як до війська промовляв коротко та різко, мов мечем рубав, так і писати велів коротко.

— Нехай буде коротко, та ясно, — казав.

Цісар Іван Цимісхій дуже зрадив, коли дістав такий договір. І забажав побачитися зі Святославом. І виїхав, щоб побачитися з ним у його-таки таборі. Їхав на пишному коні, в дорогому одязі й блискучій зброї, а біля нього численна дружина, теж пишно одягнена.

Святослав підплив до нього в човні й веслував сам.

Аж тут упав кінь під князем Святославом

І здивувався цар, що він нічим не різниться від простих дружинників своїх. Так само, як вони, зодягнений у білий одяг, тільки що чистіший. Голова в нього була виголена, тільки чуб залишився. У лівому його вусі був золотий ковток, а при боці золотий меч.

Підплив князь Святослав до царя, звітався і таки з човна почав з ним розмову. Цар не спускав з нього очей. Зацікавив його вигляд славного войовника, що не різнився від своїх вояків ні одягом, ні способом життя. Святослав говорив, а з його синіх очей наче іскри сипалися.

Поговорили обидва володарі з собою, обдарували себе взаємно за тодішнім звичаєм і розійшлися.

Коли довели мир вже до кінця, Святослав поплив з дружиною до Дніпрових порогів.

Старий Свенельд радив князеві:

— Об'їдь, княже, на конях пороги, бо там печеніги стоять.

Та не послухав князь старого досвідченого воеводи. Пустився далі Дніпром на човнах.

А болгари заздалегідь послали гінців до печенігів:

— Це Святослав вертається в Київ. Забрав багато добра в греків і великий полон, а війська в нього мало.

Коли печеніги таке почули, зраділи. І зараз заступили пороги.

Святослав прийшов туди, та не можна було перейти порогів.

— Добре ти радив, Свенельде! — признав тепер Святослав. — Що ж тепер нам діяти? — журився він. — Зима надходить, тепер степами годі пускатися. Нема іншої ради, треба зимувати.

І став зимувати в гирлах Дніпра в Білобережжі. Та тут нове лихо. Не стало в них поживи, настав голод. Тоді почали вбивати коней. А то й коні гинули, бо не було пащі для них. То вже й тих коней, що гинули, добивали та їли. І кінське м'ясо так подорожчало було, що півгривни платили за конячу голову. Та якось перезимували. Стали танути сніги, весна наступала.

Каже Святослав:

— Що ж, все одно, чи згинуть тут, чи в бою. Нападемо на печенігів, ачей удасться нам пробитися.

— Де ти, княже, там і ми! — сказало військо та кинулося на печенігів.

А їх хмари, хмари! Попереду них Куря, князь печенізький.

Святослав, як побачив його, так просто на нього розігнався. Почався двобій! Князь Святослав бився завзято. Дзвеніли мечі, сипалися іскри. Аж тут упав кінь під князем Святославом. Куря використав хвилину й списом пробив князя.

А потім відтяв голову й велів череп з його голови окувати золотом та зробив собі чашу до пиття. А на чаші дав напис: «Чужого забажаєш, своє втрадиш».

Старий Свенельд прибув до Києва з невеселою вісткою про смерть Святослава Хороброго.

А княжив Святослав усього двадцять вісім літ.

Князь-переможець

Після смерті князя Ярополка, що княжив по Святославові, став його молодший брат Володимир великим князем київським і володарем усіх руських земель.

Войовник був він усією душею, як і його славний батько. Тільки й мріяв він про бої та підбої... Піддержували ті його мрії й загартовані в боях войовники князя Святослава, а вже найбільше Володимирів дядько Добриня та воєводи.

Вони говорили йому:

— Треба ж тобі, княже, помститися, за смерть твого батька і на зрадливих греках, і на лютих болгарях, і на печенігах диких...

І почав князь Володимир приготувати зброю та судна і охочих людей у військо кликати.

Найбільшою журбою князя були східні межі його держави. Там, на сході, сиділи дикі печеніги, що вже здавна непокоїли Україну, що вбили його славного батька. Треба їх знищити, та поки що треба якось забезпечити границі. І радить воєвода Добриня:

— Нема іншої ради, треба забезпечити наші межі укріпленнями.

Задумався князь Володимир.

— Добре,— каже по хвилині,— я віддаю під твою опіку, Добрине, весь простір на сході. Побудуєш укріплення та сторожі поставиш у баштах граничних. Будеш моїм граничним воєводою.

І забрався Добриня Микитич до діла. Велів насамперед сипати вали від Дніпра аж до Богу, а потім вбивати на них міцні дубові частоколи. У відступах на один день їзди конем будував він вартові башти та інші укріплення з воротами. При баштах понастановляв хоробрих дружинників начальниками.

О, соколиним оком беріг пильно Добриня східних меж держави князя Володимира! І пильно берегли начальники вартових башт воріт граничних. Завзятуші доводилося зводити бої лицарям з дикими печенігами. І боялися печеніги

й пробувати вдиратися поза укріплення. Та Добриня й лицарі його не давали їм спокою. Не раз відчинялися ворота вартівень, і лицарські відділи вибігали з них на швидких іноходцях^{65а} і викликали на герць печенізьких войовників. І пішла слава Добрині та його лицарів по всій широкій Україні. Співці складали пісні про їх героїські діла та співали їх у княжих теремах і по дружинних та боярських дворах, а то й у міщанських і селянських домівках.

Так забезпечив князь східні межі своєї держави. Аж тут одного дня в р. 981 приходять посли з заходу. Вислали їх червенські городи: Червень, Перемишль, Буськ і інші.

— Великий княже,— просять,— рятуй нас! Колись були ми самостійні під зверхністю своїх червенських князів. Та потім з'єдналися наші князі з великоморавською державою, щоб могли оборонитися перед мадярською навалюю. Але по смерті великоморавського князя Святополка його три сини жили в незгоді, і відтоді угри й інші вороги раз у раз наїздили на наші землі та й досі не дають нам спокою. Ми хочемо належати до твоєї могутньої держави.

Подумав князь Володимир:

«Червенські городи між Сяном і Бугом будуть кріпким заборолом на західних межах моєї держави».

І негайно вислав свої залізні полки, щоб зайняли червенські городи.

Гей, як радісно вітали мешканці цих городів блакитні прапори з золотим Володимировим знаком і як радо приймали залоги його залізних дружинників!

Аж тут приходить вістка: «В'ятичі бунтують, не хочуть платити данини!»

Володимир пішов на них і побив їх та каже їм:

— Платитимете таку саму данину від плуга, як платили ви моему батькові.

Та нарік знов збунтувалися в'ятичі. І знову пішов на них Володимир і здавив бунт остаточно.

Вкінці рушив на ятв'ягів, що непокоїли пограничні землі на заході, переміг їх і прилучив їх землі до своєї держави та зо славою вернувся в Київ.

З радісним захопленням вітав Київ князя-переможця, що поширив і закріпив межі держави.

Раз покликав князь своїх дорадників і сказав їм:

— Приходили до мене болгари й говорили: прийми закон наш! Потім прийшли хозари й теж хвалили закон свій, а вкінці прийшли греки. Вони ганили всі закони, а свій хвалили.

І сказали бояри й старці:

З радісним захопленням вітає Київ князя-переможця

— Знаєш, княже, що свого ніхто не ганить, тільки хвалить. Коли хочеш добре провідати, то маєш у себе мудрих мужів. Хай підуть і приглянуться, як де служать Богові.

І сподобалася ця рада Володимирові, вибрав десять людей та сказав їм:

— Ідіть і придивіться до різних вір і обрядів.

І пішли послы до різних народів, і вкінці подалися в Грецію, до Царгорода.

Пустили послів до царя. А був тоді царем Василь II Молодший.

— Хто ви такі, — питає цар Василь, — чи гості, чи послы княжі?

— Князь наш, — кажуть Володимирові послы, — хоче завести в своїй державі нову віру, і тому послав нас по світу, щоб придивитися, котра віра найкраща. Ми вже були в болгар і в німців, тепер прийшли до вас.

— Добре, — каже цар, — завтра й так у нас велике свято, то матимете нагоду придивитися.

А на другий день послав цар до патріярха:

— Прийшли русичі, хочуть пізнати нашу віру. Прикраси церкву й крилос і сам зодягнися в святительські ризи, нехай бачать славу Бога нашого!

Коли патріярх почув таке, наказав скликати співаків. Було свято, кадила палили, співи й хори завели.

І пішов цар з послами в церкву св. Софії, і уставив їх на просторому місці.

А було чому чудуватися. На стінах церкви образи святі аж мінялися кольорами, аж сяють золотом, а все аж купається в світлі воскових свічок. А згори з хорів, немов із неба, несеться спів, могутній і величний, начеб ангели співали. А біля престолу за царськими вратами сам патріярх у золочених ризах, самоцвітами висаджуваних, а кругом нього єпископи, священники й диякони співають...

А тут ще й з кадилиць несуться пахучі хмарки, розпливаються в соборі.

«Справді ми в небі, не на землі», — думають послы.

І обдарували царі послів дарами великими і відпустили з честю додому.

На київському княжому дворі був великий рух, як послы вернулися з подорожі. І дружинники, й бояри хотіли почути, що вони бачили й чули в широкому світі. Тож, як тільки княжі гінці пішли по київських дворах із закликом, щоб бояри й старшини зійшлися в княжій гридниці⁶⁶, бо вернулися послы з чужини, кожен поспішив туди негайно. І незабаром заповнилася вся гридниця.

І ввійшов князь Володимир у гридницю, а за ним усі десять послів, та каже:

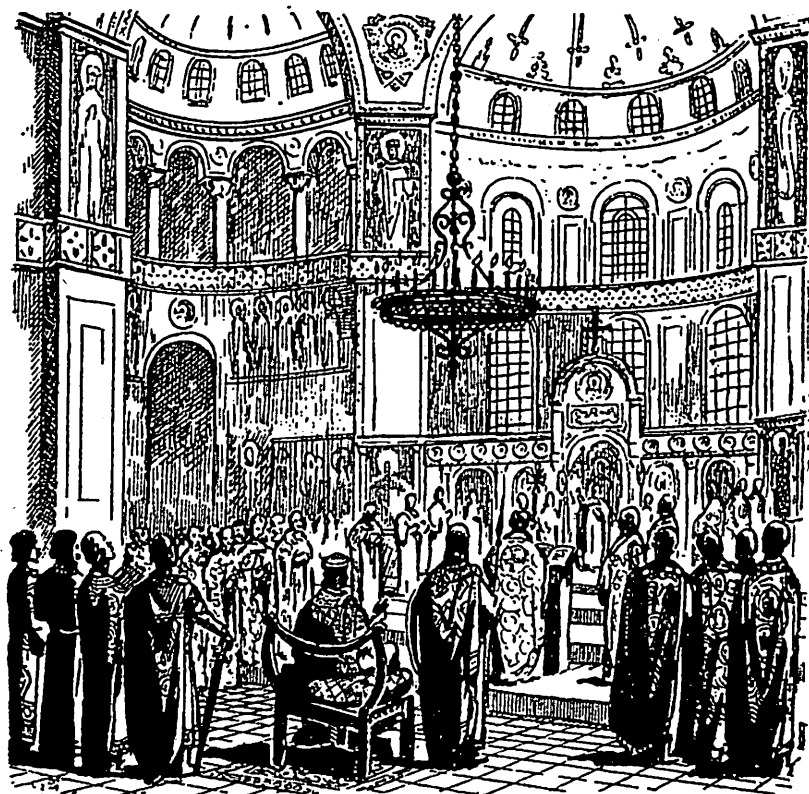
— Бояри й старшино! Я скликав вас тому, бо вернулися вислані нами мужі. Хочу, щоб ви почули від них, що вони бачили.

А послы оповідали:

— Були ми в різних державах, аж прийшли до Греції, а там повели нас, де служать своєму Богу. І ми не знали, чи ми були на небі чи на землі. Бо нема на землі краси такої. Цього всього ми не зуміємо оповісти. Тільки те знаємо, що там Бог перебуває з людьми, і їх богослужба найкраща з усіх. Ми не можемо забути тієї краси, бо всяка людина, коли скуштує солодкого, потім не приймає гіркого — так воно і з нами.

Послы скінчили, а князь Володимир:

— Ну, що ж ви на це, бояри й дружино та старці? І каже хтось із дружинників:

Грецький цар із київськими послами в церкві св. Софії

— Воно правда, що грецьке богослуження дуже гарне. Ось тут їх церква маленька, а мило там послухати їх.

А бояри сказали:

— Коли б грецька віра була лиха, то твоя мудра бабу-ня Ольга не прийняла б її.

А князь Володимир знову:

— То яку ж віру приймемо?

А бояри йому:

— Яку тобі любо!

І став князь Володимир думати над тим, як йому зверну-тися до царів, що він хоче прийняти їхню віру. Бо ж прий-няти віру з Греції він уже вирішив! Знав її вже з оповідань бабуні, княгині Ольги, що малих онуків учила вже правд християнської віри.

І радиться князь дорадників своїх найближчих:

— Як би то так зробити, щоб не виглядало це, що ми піддаємося під зверхність грецьких царів?

А воєвода Добриня каже:

— Треба піти походом на Грецію і, як переможці, прийняти їхню віру.

Тут вмішалася й мати князя Володимира, Малуша.

— Я чула, сину, що в грецьких царів є сестра дуже гарна. Засватай її! Поріднитися з грецькими царями добре буде, цим зросте значення й слава твоєї держави.

— Справді добра рада, — каже воєвода Добриня.

— Ба, а як царі відмовлять мені або й царівна не схоче?

Тільки сорому наїмся!

Тут знову Добриня:

— Коли засватаєш царівну як переможець, то не зва-жаться ні царі, ні царівна відмовити тобі.

І вирішив князь Володимир підготовляти похід на Грецію.

Через рік було все готове до походу.

І пішов князь походом на грецьке місто Корсунь.

Корсуняни замкнулися в городі й боронилися завзято. Володимир обступив город військом, і шереширами, й по-роками⁶⁷. Важко приходилось корсунянам відбиватися. Володимир бачив це й послав до корсунян вістуна, щоб сказав їм: «Здайтеся а пощаджу вас усіх і город ваш. Коли ж не здастесь, то я, хоч би й три роки довелося стояти, стоятиму!»

Та не послушали цього корсуняни. І дав наказ Володи-мир своїм людям сипати насип до города. Та вони сипали, мир своїм людям сипати насип до города. Та вони сипали, а корсуняни підкопали городський мур і крали сипану зем-а корсуняни підкопали городський мур і крали сипану зем-лю. Володимирові дружинники сипали, а вони забирали її потайки і носили в город та сипали посередині города.

Та був у Корсуні купець українець, звався Настас. Він пустив у Володимирів табір стрілу й написав на стрілі таке:

— Колодязі, які є за тобою від сходу, що з них вода йде рурами до Корсуня, перекопай і спини воду!

Зрадив Володимир і зараз велів копати поперек рур, і не пустив води у город.

Ой, важко, дуже важко прийшлося тепер корсунянам, бо іншої води вони в городі не мали. Брак води, спрага так дошкулила їм, що не видержали довше й піддалися. Уві-йшов Володимир у город із військом і послав до грецьких царів гінця.

Переказав царям:

— Це город ваш славний узяв я! Чув я, що ви маєте сестру, ще дівчину. Коли не віддасте її за мене, то зроблю з вашим стольним городом те саме, що зробив із цим.

Гей, зажурилися й засумували обидва царі, як почули таке. Знають вони, що син хороброго Святослава додержить слова. Та як віддавати сестру їм, християнським царям, за поганина? І переказали у відповідь:

— Не годиться християнкам одружуватися з поганами. Коли охрестися, то царство небесне досягнеш і з нами будеш одновірник. Коли ж цього не схочеш зробити, не зможемо віддати за тебе нашої сестри.

Коли Володимир це почув, сказав царським посланцям:

— Скажіть царям так: що я охрещуся, бо вже пізнав вашу віру та сподобалися мені й ваша віра, й богослуження.

Коли царі таке почули, мусили згодитися, бо ж дали слово.

Та царівна Ганна довго не хотіла й слухати про це.

— Не хочу, — казала, — йти в цей город Київ. Там нема ні освіти, ні величі такої, як у нас.

На те цар Василь:

— Сестро! Володимир — могутній князь, володар великих просторів. Коли відмовиш йому, матимемо грізного ворога, що вже загрозив здобуттям Царгорода, а коли згодишся, зискаємо сильного союзника.

— А найважливіше, що через це з'єднаємо такі величезні простори для Христа, — додав митрополит.

І як стали вмовляти сестру, вона вкінці згодилася.

Тоді царі переказали Володимирові:

— Охрестися, а тоді пошлемо нашу сестру до тебе.

На це відповів Володимир:

— Нехай царі прийдуть із сестрою і охрестять мене!

Не було що царям діяти, виправили царівну з численним почтом, з достойниками та священством.

Корсуняни вийшли з поклоном назустріч царівні та повели її в город, у терми.

Сам єпископ корсунський і царівнині священники навчали князя Володимира християнської віри і охрестили його. При хрещенні одержав Володимир імення Василя.

Потім відбулося величне вінчання князя Володимира з царівною Ганною.

І поїхав князь Володимир із жінкою в Київ. Забрали з собою і Настаса, і корсунських священників, і мощі святих Климента й Тива, взяли і церковний посуд та ікони на благословення собі.

Зі славою й радістю входило військо в Київ.

Раділи всі, та найбільше київські християни, що князь їх християнин і жінку взяв із грецького царського роду. А ще більша була їх радість, коли в неділю на богослуженні з'явився вперше князь Володимир із княгинею Ганною. Сльози радості блищали на очах християн, коли бачили, як їх князь разом із ними молився...

Багато вже було тоді християн у Києві, а ті, що ще не були християнами, зацікавилися християнською вірою, стали випитувати свояків і знайомих християн про основи християнства. Християни радо голосили ближнім своїм правди Христової науки. Знатніші бояри й дружинники, а то й купці запрошували до себе християнської віри. І так ків і просили їх, щоб навчили їх християнських дворів та по неслося слово Боже по боярських і дружинних дворах та по хатах міщан київських і з'єднувало все більше й більше овець для Христового стада.

Мало було таких, що їх серця не приймали в себе світла Христового.

Аж одного дня появились на вулицях Києва озброєні люди з дрючками, з сокирами та стали звалювати та зрубувати кумирів⁶⁸, що були на різних місцях Києва.

Потім послав князь Володимир окличників по вулицях Києва.

І оповіщали окличники:

— Кияни! Велить вам князь Володимир сказати: «Хто не прийде завтра на ріку, чи багатий, чи вбогий, чи прошак, чи робітник, буде мені ворог!»

І йшли на другий день кияни раді та веселі.

«Коли б воно не було добре, не були б прийняли нової віри князі та бояри», — думали собі.

Хрещення Русі в Києві

І зійшлося над берегом Дніпра народу хмара. Чоловіки й жінки, старі й молоді та діти.

Вийшов потім над Дніпро і князь, і священники. Люди повходили в ріку і стояли там одні по шию, другі по груди, молоді при березі, матері держали найменших на руках. Священники стояли на березі й читали молитви.

А день випав чудовий! Такий ясний і сонячний! Небо було голубе, ні малісінької хмариночки не було на ньому. Здавалося, що враз із людьми раділо й небо. І засяла на київських горах благодать Божа!

Охрестившись, люди розходилися до своїх домів і довго розмовляли про це велике свято.

Князь Володимир відразу наче змінився. Не думав про війни та підбої, тільки про хвалу Божу. Будував церкви на тих місцях, де стояли кумири. На горбі, де стояв Перун і де приносили божкам жертви, поставив церкву св. Ва-

силія. Та не тільки в Києві, але й по інших городах будував церкви і посилав священників, щоб навертали людей на християнську віру. За порадою єпископа брав у знатних дружинників дітей і давав їх учити грамоти.

У вісім літ після того викінчив Володимир церкву св. Богородиці. Велика це радість була для князя. Він увійшов до церкви і молився. А по молитві сказав до митрополита:

— Даю церкві цій святої Богородиці від усього мого майна й від городів моїх десяту частину!

І дав на це грамоту.

Того самого дня справив князь великий бенкет боярам і старшині, а між убогих роздав багато майна...

Передовсім заводив усюди лад і порядок. З володарями сусідніх держав жив у мирі. Щоб забезпечити єдність держави, призначив намісниками в поодиноких землях своїх синів.

І мав Володимир мир на всіх межах своєї просторої держави.

І хвалили люди доброго князя, величали його Володимиром — Красним Сонечком, і любили його, як рідного батька. Співаки складали пісні в його честь.

І йшла слава мудрого, могутнього та доброго князя по всьому світу. Навіть далекі володарі старалися заприятелювати із славним українським князем, а навіть поріднитися з ним.

Увесь тодішній світ цинив і поважав великого князя Києва. На княжому дворі майже щодня були послы якоїсь держави чи володарів. Кожний хотів мати приятелем князя такої могутньої держави.

І славна та багата була тоді наша земля, держава наша.

Помер князь Володимир Великий в п'ятницю 15 липня 1015 р. в Берестові під Києвом, у своєму літньому теремі.

Міжусобиці

Сум і тривога покрили весь Київ на вістку про смерть князя Володимира Великого.

Не стало доброго та щедрого князя. Не стало розумного керманича великої держави. Не стало могутнього володаря, що перед ним дрижали вороги, а поважали володарі Сходу та Заходу, Півночі й Півдня.

Погасло над Києвом і над усією великою й багатою землею українською Яснеє Сонечко. Ось-ось і чорні хмари надсунуть — усе заслонять над українською землею.

— Нема князя Бориса, далеко з печенігами воює, а його-то князь Володимир, Яснеє Сонечко, своїм наслідником мати хотів! Що то буде, що то буде? — журиться не один із бояр.

— Кажуть, Святополк збирається захопити престол!

Саме тоді князь Борис вертався з походу. Не найшов у степах печенігів. Аж тут приспів до нього вістун із Києва.

— Княже, вертайся негайно в Київ! Твій батько помер, а князь Святополк за намовою жінки збирається захопити престол, що батько твій для тебе призначив.

Як почув таке князь Борис, то задеревів, слізьми рясними залився з жалю, й болю довго не міг і словечка промовити.

А дружинники його потішають і радять:

— Підди та сядь у Києві на батьківському престолі — сила в тебе є, бо все військо під твоєю рукою.

Та князь Борис відповів їм:

— Ні, друзі мої, не підйму я зброї на брата мого, і то на старшого від мене! Він має мені бути замість батька.

І пустився далі в дорогу. Аж прибули над річку Альту... І знов дружинники радять князеві:

— Веди нас на Київ!

Та князь Борис усе своє:

— Ні, не підду я на старшого брата.

І не сподобалося це дружині:

— Коли він не хоче стати київським князем, то чого ж нам при ньому сидіти, — сказав варяг Олаф, — пошукаємо собі іншого князя, жадного воєнної слави та добичі.

Погоня за князем Святославом у Карпатах

— А справді! — сказав другий варяг, Гаральд. — Ходімо хоч би й до Святополка. З цим князем, Борисом, що весь час тільки молиться, нам не здобути ні слави, ні багатства!

І відійшли обидва варязькі полководці з воями своїми, а за ними пішов і Олег Остромирич, і Святослав Путятич із українськими полками.

А була тоді субота.

Засумував князь Борис. Туга й печаль охопили його душу, серце його добре. І пішов він у свій намет і там молився.

Аж тут вдираються в шатро розбишаки. Блищить зброя, бряжчать мечі, кидаються нелюди на князя, що стояв на вколішках і молився. І чотири гострі списи застрягли в молодому тілі князя Бориса...

Князь Борис прошептав ще молитву, глянув востаннє на людей, що тим часом поназбігалися, і віддав Богу духа.

Люди сповили тіло князя-мученика в наметне полотно та поклали на віз і повезли до Вишгорода⁶⁹. Там похоронили князя Бориса в церкві св. Василя.

Не мав князь Святополк спокою. Сумний і понурий ходив день у день.

І питає його жінка його, дочка польського князя Болеслава Хороброго:

— Чого ти завжди такий понурий і задуманий, не свій якийсь такий! Аж смішно: на київському великокняжому престолі засів та й сумує.

— Засів — легко сказати, та вдержатися нелегко. Брати не дадуть.

— А ти зроби так, як мій батько зі своїми братами. Постарайся, щоб вони всі стали для тебе нешкідливі. Мій батько так позбувся своїх братів, що одного вбив, а другого осліпив і замкнув у тюрмі, і тепер панує безпечно в Польщі.

— Страшно воно! — боронився Святополк. — Що скажуть на те кияни, що митрополит?!

— Певно, як будеш боятися, то нічого не вдієш, і котрий-небудь із твоїх братів прожене тебе не то з Києва, але і з твого уділу, що тобі батько дав...

— Так ти кажеш?

— Авжеж! А як не послухаєш мене, то пожалієш колись, та вже буде пізно!

Коли принесли князеві вістку про вбивство князя Бориса, сказала Святополкова жінка до чоловіка:

— Тепер тобі годі спинятися на половині шляху — треба й інших братів позбутися. А передусім Гліба, бо він з Борисом сини однієї матері.

— Твоя правда! Він найперший за старим звичаєм має право до кривавої помсти. Треба мені й із ним справитися.

Та не вдоволася цим Святополкова жінка.

— Ще в сусідстві маєш ворога, — сказала, — ще з ним мусиш так само справитися. Поки під боком у Деревщині сидить Святослав, не матимеш спокою!

Довідався про ці намови князь Святослав.

«Треба мені шукати помочі в Угорщині», — подумав він і негайно пустився в подорож. Та наймані вбійники Святополкові наздогнали його в Карпатах над річкою Опором і там кинулися на нього. Князь Святослав із кількома дружинниками боронилися завзято, та не встояти йому проти переважаючої сили. Упав, ранений списом у серце. Вірні дружинники похоронили князя таки на тому місці, де він погиб, і висипали високу могилу.

Князь Ярослав рушив по льоду через Дніпро

Задумався в Великому Новгороді князь Ярослав: «Святополк загорнув майже всю Володимирову спадщину. Треба проти нього виступити, притяти йому пальці, бо ще й мене відсіля вижене».

І зібрав варягів і новгородців і рушив у похід на Святополка. Зустрілися Ярославові війська з Святополковими над Дніпром під Любечем.

Довго стояли так: по одному боці Дніпра — Ярославові полки, а по другому — Святополкові. Ні ті, ні ті не зважувалися перейти ріку та вдарити на противника. Аж почалися морози, і Дніпро замерз: Тоді стали варяги та новгородці готуватися до бою. Але й Святополк готувався до збройної розправи. Гарячіші з його вояків стали глузувати собі з новгородців.

— Гей, ви, теслі, чого ви тут прибули? Ходіть, будете нам хати будувати!

Розлютило це новгородців, роз'ярило:

— Гей, стривайте, притешемо ми ваші пусті маківки,— відповідали вони.

І кинулися по льоду через Дніпро на Святополкові війська.

Ударили війська на себе. Задзвеніли мечі об шоломи, блиснули списи, посипалися стріли. І подалися полки Святополкові. А Ярославіві їм на п'яти наступають. Потоки крові по бойовищі течуть, поранені стогнуть.

А Святополк щодуху біжить, шляху до свого тестя в Польщу питає.

— Рятуй мене, тестю! — просить. — Ярослав прогнав мене з престолу.

А тесть, король польський Болеслав Хоробрий, думає собі:

«Добра нагода скарбницю мою вбогу збагатити, а то, може, й багаті червенські городи захопити».

І каже Святополкові, зятєві своєму:

— Готов я з військом моїм тобі на допомогу стати, великокняжий київський престол тобі придбати.

Літом 1018 р. рушив Болеслав Хоробрий на Київ, а з ним наймані німецькі лицарі, угорські звияжні війська й печеніги.

Та відважний Ярослав не ждав ворогів у Києві, а вийшов проти них і стрів їх над Бугом. Але не встиг ще уставити своє військо, як Болеслав переплив швидко ріку й сильним наступом побив його. Розбилося Ярославове військо, а він сам тільки з чотирма дружинниками прибів у Новгород.

Болеслав Хоробрий в'їхав з зятєм у Київ і став господарювати в ньому, як у своїй займанщині. Болеславові вояки допікали киянам, глузували з них і забирали їм дорожності. Розкішно жилося Болеславові та його дружині в багатому Києві.

А кияни стали нарікати на Святополка, що навів чужинців у Київ. Обурення росло та кріпшало.

І самому Святополкові надокучило довге перебування та господарювання тестя в його городі. Дав таємний наказ убивати чужих вояків, де тільки вдасться.

Киянам двічі не говорити того. Стали вбивати то тут, то там Болеславових вояків щораз більше, щораз частіше.

Побачив Болеслав, що небезпечно сидіти довго в Києві, забрав силу-силенну скарбів, забрав багато полонянників і вернувся в Польщу. По дорозі захопив для себе Червенські городи та залишив там свої залоги.

Недовго тишився Святополк від'їздом тестя.

Ярослав зібрав нові варязькі війська і рушив на Київ зимою 1018 року та побив Святополка.

Святополк не вмів з'єднати собі дружинників, не вмів зібрати досить війська із своїх земель. Тож звернувся тепер за допомогою до печенігів. Печенізький хан радо згодився дати поміч.

«Пограбую багаті землі руські», — думав, зрадівши.

Та рухливий Ярослав не ждав їхнього приходу в Києві, а вирушив проти Святополка та зустрів його війська над річкою Альтою⁷⁰.

І покрила поле над Альтою велика сила війська. А була тоді п'ятниця. І як тільки зійшло сонце, вдарили на себе обидва війська. Кривава, люта була січа. До самого вечора тривала. А підвечір похилилися стяги Святополкові, урзтіч пішло військо його.

А Святополк на коні з отроком тільки своїм утік. Блукав довго лісами, аж добився до західних меж української землі й подався на чужину.

«У пустині межі чехи й ляхи», як каже літопис, закінчив життя князь український, що міг з'єднати та скріпити Київську державу, коли б сперся був на власні українські сили, а не приводив собі чужинців-союзників.

За братовбивство, що зтяжіло на його долі, назвали його Окаянним. У Києві заволодів щасливіший Ярослав.

Лицарської та гордої вдачі був Мстислав Червоний, молодший брат Ярославів, князь Тьмуторокані⁷¹.

Слава про нього лунала вже по всій широкій Україні. Пісень співали про його лицарські діла, про його бої з хозарами та касогами⁷². А найбільше любили слухати пісні про те, як він Редедю, князя касогів, заколов ножем у двобою.

Славний, славний був той князь Тьмуторокані та гордий такий! Думає він:

«Чи мені тільки Тьмутороканню володіти, а Ярославо-ві всю спадщину по батькові держати?»

І шле послів до Ярослава:

— Брате Ярославе! Справедливо буде, коли ми спадщиною по батькові порівну поділимося! Віддай мені половину, а половина хай останеться при тобі.

— Не ділитиму я батьківської спадщини на втіху ворогам! — відповідає Ярослав.

Не розумів цього князь Мстислав Тьмутороканський. Гордий був, тільки меч свій знав і цінив.

І вже він під Києвом. Та кріпкі стіни в Золотоверхому, хоробра й витривала дружина в Ярослава не дасть на поталу «Матері городів руських»!

Князь Мстислав на ложі смерті

А гарний він, той Київ, гарний! Жаль руйнувати його.
— Ні, покиньмо Київ! — сказав Мстислав. — На Чернігів ідемо! — дав наказ дружині своїй.

Хоробро держаться чернігівці, та не спинити їм Мстиславової дружини, в боях із касогами загартованої!

Узяв Мстислав Чернігів.

А Ярослав у Новгороді полки збирає, варяга Якуна кличе до себе. Варягів найняти йому велить і Чернігову на відсіч спішити.

Уже до города Листвена доходить, аж темна, горобина ніч криє все поле. Мов із-під землі десь військо взялося й на Якунових варягів вдаряє. Держаться варяги Якунові, та не встоятися їм! І кинув Якун свій золототканий одяг і втік. Не було чого ждати й Ярославові.

І Ярослав уже думав у Новгород податися, аж тут посол прибув до нього від Мстислава й передав слова Мстиславові:

— Ти, брате, сиди в Києві, а мені дай землі, що на схід від Дніпра.

І згодився Ярослав. І вже не було між братами незгоди — обидва разом і на ворогів ходили.

Аж тепер уже міг Ярослав «піт утерти з чола» дружини і про добро української землі подумати...

Каже Мстислав Ярославові:

— Брате, як ти можеш спокійно терпіти, щоб Червенські городи в чужих руках залишались?

— Думав уже я про те. Треба піти походом, відібрати їх назад. Тепер це не важка справа. Мечислав — то не Болеслав.

І пішли обидва брати походом на Червенські городи. Багато бранців привезли з собою з походу.

— Що ж ти думаєш робити з ними, з бранцями цими? — питав Мстислав Ярослава.

— А що? Осаджу їх на ріці Росі⁷³ по городках, що їх побудував ще наш батько для оборони від степовиків.

Жили так обидва брати в згоді та в любові, аж тут 1036 р. прийшла до Ярослава невесела вістка:

«Мстислав на ложі смерті — на ловах занедужав».

Поїхав Ярослав до брата, а Мстислав уже вмирає:

— Прощай, Ярославе, — каже, — от і знов усі землі збереш під своєю рукою, бо в мене нікому їх передати, не дав Бог діток.

Засумував Ярослав, жаль йому Мстислава як брата і як князя доброго.

Плакали за Мстиславом усі, а вже найбільше жаліла за ним дружина, бо добрий був він для неї, все віддавав дружинникам, не жалів ні худоби, ні напиктів, ні наїдків.

Ярославова слава

Широко й далеко неслася Ярославова слава.

— Це мудрий князь і володар багатой землі,— говорили всі й усюди.

А розносили цю славу і войовничі варяги, і грецькі та арабські купці.

Варяги — і лицарі, і купці — завсіди находили захист, бо за ними вставлялася княгиня Інґігерда, Ярославова жінка. А й Ярослав цинив їх, бо не раз ставали йому в пригоді, коли прийшла скрута.

І горнулися варяги до княжого двора, княжі гридниці заповняли, бо щедрий був князь Ярослав, не щадив гроша на військо.

— Вірне й задоволене військо,— говорив він,— це найпевніше забороло перед напастями ворогів. Хоч як укріпиш городи, а не буде хороброго війська, не встоїться держава...

— Не в самому війську сила держави,— відповідає на це о. Іларіон із Берестова, що його князь Ярослав і любив, і цинив високо.

— Знаю я про це, отче Іларіоне! І тому моє сердечне бажання — скріпити віру Христову на моїх землях і подбати, щоб слово Боже зайшло в найдальші, найглухіші закутини її.

— На це треба якнайбільше священників, і то не чужинців, а своїх родом.

— Правда твоя, та де їх взяти?

— Треба, княже, поширити школу в Києві, що її заснував твій великий батько, і нахилити священників, і бояр, і інших, щоб талановитих своїх синів у школу віддавали.

— Правда твоя, отче Іларіоне! Я видам наказ і заохочу батьків, щоб посилали дітей у школу. А знаєте, отче, я купив сьогодні в болгарського гостя цікаві книжки — треба буде дати їх переписати тямущим людям. А є й кілька грецьких між ними, перекласти треба. Одну взяв я сам переписувати, а інші, може б, ченці взялися переписати.

— І перепишемо, і перекладемо,— зрадів о. Іларіон.— Великі твої заслуги, княже Юріє-Ярославе,— говорить

Князь Ярослав Мудрий видає закони

о. Іларіон.— Сама св. Софія, що ти на її честь величну церкву збудував, прославляти тебе буде по віки вічні.

Коли вони обидва так розмовляли, ввійшов старий Остромир із сувоєм пергаменним під пахвою.

— А, вітаю, боярине Остромире! Як бачу, не дармував ти, бо спорий жмут пергамену приносиш під пахвою.

— Так, княже, зібрав я всі звичаєві закони наші й упорядкував їх. Треба буде скликати тямущих мужів на раду, щоб перевірили все та вирішили, що прийняти, а що ні.

— Скличемо, скличемо, та насамперед сідай і прочитай свою працю мені, а отець Іларіон також послухає й скаже своє слово.

Старий Остромир сів, розвинув пергамен і почав помалу читати.

До пізньої ночі читав старий Остромир князеві Ярославу свої записки. А князь слухав уважно, до деяких місць давав свої замітки або питав про думку священника Іларіона...

І так постала «Правда Руська» — списане право, що ним князі мали правити та судити.

Широко та далеко неслася Ярославова слава!

— Розумний це володар і могутній! — говорили і сусіди Ярославової держави, і далекі володарі. — Добре було б поріднитися з ним.

І стали слати сватів до князівен: Ганни, Єлисавети й до Анастасії. Приходили й посли в різних державних справах, а разом і з порадою, щоб князь для своїх синів у їхніх володарів шукав невісток.

Одна княжна Єлисавета всім давала гарбуза.

Чудувався батько:

— Чому ти, Гальшко, так усім відмовляєш?

Княжна нічого не відповідала, тільки зарум'янилася.

Аж одного дня приходить до князя Гаральд Сміливий і стає перед ним навколішки.

— Великий княже Ярославе, будь ласкав для мене! Я люблю княжну Єлисавету, віддай її мені за жінку!

Не сподобався князеві Ярославові такий зять, коли могутні володарі сватаються до княжни. Та жаль зовсім відмовити й Гаральдові, бо вже помітив князь Ярослав, що княжна любить його.

«Треба відтягнути весілля, — подумав собі князь, — може, за той час Гальшка забуде Гаральда».

І каже Гаральдові:

— Не вийде Гальшка за кого-небудь! Коли хочеш мати її за жінку, мусиш вперше вславитись лицарськими ділами. Вславишся, то вертайся, Єлисавета буде твоя.

Посумнів Гаральд, та що діяти? Слово в князя тверде...

Довго-довго тинявся Гаральд по широкому світу, лицарської слави шукаючи. Тужив за княжною Єлисаветою і пісні складав про свою любов до неї.

А тим часом уже до княжни Ганни стали свати слатися. Засватав її король французький Генріх I. Гей, славне та пишне було весілля! Але й сумне було розстання батька з дочкою, як відсилав її назавжди в чужу, далеку, невідому країну.

А незабаром і угорський король, Андрій, сватів прислав до княжни Анастасії.

А княжичі теж найшли собі жінок, невісток князеві Ярославові, в Німеччині й у Англії.

Тільки княжна Єлисавета жде.

Аж повернувся Гаральд, вже не як лицар-пройдисвіт, а як багатий король Норвегії. І віддав князь Ярослав за нього дочку Єлисавету.

Величне весілля княжни Єлисавети

Говорили всі, що такого весілля, як справив князь Ярослав своїй улюбленій дочці Єлисаветі, не пам'ятали в Києві.

Мудрий і запопадливий був Ярослав, і любив його князя, як батька рідного, так само, як любив його батька — Володимира Святого.

Тож сумом повіяло по Києву, коли пронеслася вістка, що князь Ярослав важко занедужав...

Занедужав князь у Вишгороді...

Не було нікого при ньому тоді з його синів і дочок, тільки найлюбіший його син Всеволод.

Прийшов місяць лютий, князеві щораз гірше, Всеволод не відступав від батькової постелі.

— Не сумуй, — каже йому князь Ярослав, — час мій прийшов, досить я прожив на світі; сімдесят шість літ — шмат часу, — і спокійно відходжу з цього світу, бо не змар-

нував літ своїх. Одне тільки непокоїть мене, що, може, ви не підете за моєю батьківською наукою і крамоли та міжусобиці заведете між собою. Я хотів списати вам свої науки, як вам з собою жити, та часу в мене на це не було. А тут і недуга звалила, смерть іде. Вели покликати до мене митрополита, хочу висповідатися...

Відразу прийшов митрополит, і висповідався старий князь.

— Усе своє життя віддав я для добра рідної землі: і усе, що робив: чи добре, чи несвідомо лихе, — усе в доброму намірі, — говорив князь сповідникові. — Найбільше каюся, що я брата мого Судислава позбавив княжого стола й у порубі держав його, та й тут ішло мені не про мене, а про цільність держави...

І ще перед смертю велів князь покликати до себе раду бояр і городських мужів і сказав їм:

— Бояри та мужі городські, я покликав вас, щоб сказати вам, що я наслідником по собі залишаю на київському великокняжому престолі сина мого Ізяслава. Нехай він буде замість батька усім братам. Перекажіть усім моїм сином, щоб жили в згоді та любові братній, бо тільки тоді сильна й могутня буде держава Руська і страшна буде ворогам її.

Була субота 20 лютого 1054 р., вранці. Князь Ярослав тихо та спокійно віддав Богу душу...

Величний похорон справив батькові князь Всеволод, бо більше нікого з синів не було тоді в Києві. З Вишгорода на санях повезли тіло в Київ із молитвами та співами церковними.

Ховав князя митрополит з великим почтом єпископів і священників, сам і сказав могутнє надгробне слово.

Говорив митрополит палко та щиро, хоч самому сльози тиснулися до очей. Говорив про заслуги князя для рідного народу й держави та для Церкви святої; назвав його вірним наслідником Володимира Святого, що не порушував його постанов, а ще скріплював їх; не зменшував заслуг великого батька для Церкви святої, а ще збільшив їх; те, чого батько не докінчив, він докінчив, як Соломон Давидові діла. Він будував церкви величні й славні по всій Українській державі, і віддав його в опіку Пресвятій Богородиці, що їй і церкву побудував золотом на великих воротах в ім'я першого Господнього празника Благовіщення.

Наприкінці пригадав заповіт Ярослава сином, щоб жили в згоді та в любові для добра рідного народу й землі рідної.

Плакав увесь правовірний народ, слухав слів золотустого проповідника щирих і палких...

І похоронили князя Ярослава Володимировича в мармуровій домовині в Софійському соборі.

— Похоронили з ним славу й могутність та велич держави, що за батька його, Володимира Великого, і за нього «не худа була й невідома, а відома й славна на всіх кінцях землі», — говорив Тукій до Івана Жирославича, коли верталися з похорону князя.

Мудрий був князь Ярослав Володимирович, лишив велику, багату й могутню державу, однак перед смертю зробив велику помилку, що поділив державу між синів.

І справді лихо було в поділі спадщини на уділи. На першому поділі не скінчилося. Пізніше кожен князь ділив свій уділ на ще менші уділи між своїх синів, а ті знов свої уділи між своїх — і вкінці дійшло до того, що замість одної великої держави було понад вісімдесят малих державок.

Значення Києва, «матері городів руських», падало все більше й більше. Піднялося ще було на короткий час за славного князя Володимира Всеволодовича Мономаха, внука Ярослава Мудрого, що був великим князем в рр. 1115—1125. Та було воно так, як із полум'ям свічки, що вже догоряє: полум'я наприкінці заблисне ясніше — і гасне.

Так воно сталось і з «матір'ю городів руських», бо вже в 44 роки пізніше прийшов із далекої півночі князь племен, з яких пізніше витворився московський народ, Андрій Боголюбський. Забув, що він онук славного Володимира Мономаха, став уже чужий українському народові. Він у р. 1169 з дикими фінськими ордами напав на Київ, здобув і зруйнував його.

Не любив він Києва, не терпів того, що Київ, хоча занепадав, хоча втратив давнє значення, все ж таки жив давньою славою, вважався «матір'ю городів руських».

І як тільки помер Ростислав, вислав Андрій негайно свого сина Мстислава на Київ.

— Зруйнуй Київ так, щоб він уже ніколи не міг піднятися, щоб не затемнював слави моєї держави.

І син виконав батьків наказ. Пограбував Поділ, Гору, монастирі, церкви — Десятину й Софію, і не пощадив нікого: християн убивали та брали в полон, забрали з церков ікони, книги, ризи і дзвони.

І з того часу Київ уже не піднявся до давньої слави та значення. Причинилося до того й те, що роздроблені кня-

зівства, а часто ще й розсварені, не могли знищити половецької орди⁷⁴ і прогнати її із гирла Дніпра. Через те занепадала слава колись торгівля Києва з Грецією.

Та на заході, під Карпатами, над рікою Дністром, зросла в силу під розумною управою Ростиславичів Галицька держава, що зберегла українську державність ще до половини чотирнадцятого століття.

Хоробрий, сміливий, непосидючий був князь Ростислав, син князя Володимира, а внук князя Ярослава Мудрого. — Зовсім у батька вдався, — говорили дружинники його. — Його покійний батько був такий: завжди тільки в походах і в походах. Родився до воєнного діла, без воєнних походів життя йому не було б життям!

Такий був і князь Ростислав Володимирович. Ніякі невігоди не відстрашували його. Навіть невдачі не знеохочували, не ломили, а навпаки, ще тугішим, ще завзятішим робили його.

— Скривдили мене брати, не дали мені батьківського уділу, Новгорода! Та я й не дбаю! Мечем здобуду собі уділ, який захочу! — говорив князь гордо, як гостював раз у Вишатича Івана. — Вони дали мені Подністрянську волю і Червенські городи. Та там дуже тісно мені. Моя вдача потребує розмаху, простору.

Іван Вишатич говорив на це князеві:

— Княже, буває так, що більша заслуга вдержати своє, ніж чуже здобувати.

— Твоя правда! Але я, друже, орел! Мені треба простору. А там, у цій Подністрянщині, з півдня гори угорські, а з заходу піски. Замало простору, тісно мені там. Та я цим не журюся. От, був я недавно в Новгороді, там найшов я чимало дружинників, охочих зо мною славу здобувати. Думаю, що й у Києві найдуться.

— Княже! — не видержав син Івана, молодий Вишата. — Я й зараз готов за тобою!

— Дякую тобі, юначе! Кажу тобі, будеш славний, як і дід твій! У мене є вже один Вишата, син покійного Остромира. Теж такий завзятець, як ти. Ще й побратимами станете.

А воєвода Порій:

— Коли ти, княже, згоден будеш, то й я піду з тобою.

— Дуже радий буду! Твій розум, твоя рада придуться мені.

— Сподіваюся, княже, що й меч мій пригодиться, — відповів Порій.

І зібрав князь Ростислав дружину, хоч й невелику, але сміливу й хоробру, а то й одчайдушну.
— Браття й дружино! — сказав до дружинників своїх. — Підемо на Тьмуторокань. Підемо здобувати нові землі на Сході й на Півдні.

Тут вмішався Порій, воєвода:

— Княже, пригадай, що написав хан печенігів на черепі твого прапрадіда — Святослава Хороброго: «Чужого забажаєш — своє втрадиш!»

— Ну і що ж? Погиб мій прапрадід, та славною смертю. Він погиб, однак слава його вічно житиме. Цього й я бажаю! У Тьмуторокань хочу йти. І Тьмуторокань моя буде! Сподобалася мені ця багата країна! Там торгівля з греками дасть мені багатство, а Кавказ — войовників завзятих.

І захопив князь Ростислав Тьмуторокань.

Але недовго сидів спокійно.

Каже раз дружині своїй:

— Браття й дружино! Годі, щоб мечі наші іржавіли. Підемо на касогів!

— Підемо, княже, куди поведеш нас! — закричала дружина.

Довгі й завзяті були бої, та не встояли касоги, мусили дань платити князеві Ростиславові.

— Небезпечний такий сусід для нас, — казали корсунські греки. — Треба нам конче збутися його. Та війською з ним ніщо не вдіємо, тут треба підступу.

І послали до Тьмуторокані послів.

А князь Ростислав тоді в своєму теремі бенкет справляв.

— Будьте гостями в мене! — сказав корсунським послам.

На бенкеті величали князя, славив його й грецький сотник, що прийшов у посольстві.

— Княже, — сказав він, — тобі б і в Корсуні, й у Царгороді панувати.

— І буду, як захочу! — відповів князь гордо.

Аж тут де не взявся якийсь невідомий чернець, старий, сивий як голуб:

— Княже Ростиславе! — став він говорити. — Велика твоя слава, хоч твій вечір уже перед тобою. Та є трьох синів у тебе, вони не затемнять твоєї слави, а зростять її, хоч і не тут, а на західних межах землі нашої.

— Що ти, старче Божий, говориш! Тут моя слава буде, тут і синів моїх буде слава!

— Тут твоя, а на заході синів твоїх! — відповів старець і шез із зали, мов і не було його.

Сотник підсуває князеві Ростиславові чару з затруєним вином.

Князь задумався, спер голову на правій руці.
Тут підступив до нього корсунський сотник і каже:

— Задумався ти, княже, над словами чоловіка Божого. Шкода думати! І твоя слава, і синів твоїх у мечі, а життя — в чарі вина.

— Твоя правда, — сказав князь. — Випий за моє здоров'я!

І велів подати сотникові чару з вином.
Грек узняв чару в руки і швидко, непомітно всипав щось до неї, а потім каже:

— Княже, у нас такий звичай, що хто другого частує вином, то перше сам п'є з чари.

— Не знав я про цей ваш звичай. Та коли є такий, то дай, я вип'ю перший.

Грек подав князеві чару. Князь випорожнив її душком.
І велів налити нову чару сотникові. Сотник випив:

— П'ю на славу князя Ростислава, мугутнього володаря Тьмуторокані.

А князь сидів іще трохи та скоро почув, що щось недобре з ним твориться. Підвівся і сказав:

— Вибачні будьте, гості мої, я щось нездоров, мушу покинути вас.

І покинув, але покинув уже назавжди. На другий день не стало вже князя Ростислава в живих.

Умираючи, покликав до себе Вишату, сина Івана Вишатича, та сказав:

— Правду сказав чернець! Не тут доля для моїх синів. Віддаю їх у твою опіку. Поможі їм здобути Подністрянську волость!

Вишата прирік опікуватися княжими синами — Рюриком, Володарем і Васильком, поки не повиростають.

— Тепер можу спокійно вмирати, — сказав князь.

І поховали князя Ростислава в церкві Пресвятої Богородиці, що її збудував ще князь Мстислав Червоний.

Умер хоробрий князь, та слава його не вмерла. Довго ще співали по Україні пісень у його честь.

Три брати-друзі

Боярин Вишата оженився був у Тьмуторокані з дочкою багатого купця Ореста — Оленкою.

Як поховали князя Ростислава, каже він до жінки:

— Нема мені чого тут сидіти, дуже затужив я за Києвом.

А Оленка:

— Так їймо в Київ. Де ти, там і я!

І поїхали. Поїхали з ними й сироти-княжичі: Рюрик, Володар і Василько.

Брати щиро-сердечно любилися. Один за одним, як то кажуть, і в огонь скочив би. У Вишатів було двоє дітей: дівчинка Оля, ровесниця Володаря, та хлопчик Мирон, ровесник наймолодшого з князенків, Василька.

— Час уже вчити княжичів і нашого Миронка грамоти, — каже раз Вишата.

А жінка у відповідь:

— Авжеж, що час! Тільки треба їм доброго вчителя найти.

— Я вже найшов, — відповів Вишата, — це чернець Печерської Лаври⁷⁵ о. Полікарп. Його поручив мені ігумен о. Теодосій. Знаєш, чому я його вибрав? Перше, що він високовчений, бував у світі, але важніше те, що він родом із Перемишля.

— Чому це найважніше?

— Ти знаєш, що Червенські городи⁷⁶ й уся Подністрянська волость — це уділ наших княжичів. Їх батько, Ростислав, не хотів сидіти там, говорив завсіди, що йому тісно. За прикладом Святослава Хороброго шукав він щастя поза межами рідної землі й так само, як той, погіб передчасно. А я хочу, щоб Ростиславичі не шукали щастя поза межами свого уділу, але щоб полюбили цю нашу окраїну землю і старалися зробити її багатую й щасливою.

Як задумав Вишата, так і зробив.

І вже на другий день почав о. Полікарп за згодою ігумена Печерського монастиря, св. Теодосія, вчити княжичів і Вишатинних дітей.

Чернець Полікарп був уже старенький. Багато пережив, багато бачив світу на своєму довгому віку. Замолоду не був ченцем, був княжим дружинником. Але як помер Ярослав і між його дітьми почалися міжусобиці, знеохотився Яромир, відложив меч і постригся в ченці в Печерському монастирі в Києві. Були це останні роки св. Антонія й Теодосія. Там віддався чернець Полікарп (так тепер звався Яромир) пильно духовним наукам і скоро став священиком. Св. Теодосій дуже цинив о. Полікарпа, і коли хто звертався до нього, щоб дав учителя його дітям, він завжди говорив: «Найкращий учитель — це о. Полікарп!» Так відповів св. Теодосій і молодому Вишаті.

І так о. Полікарп став учителем княжичів і Вишатиного сина. Діти скоро прив'язалися до свого вчителя, ба навіть полюбили його. Він оповідав їм різні казки й легенди, а завсіди так, що діти мали з них якусь науку. Оповідав дещо із своїх пригод, оповідав про свій рідний Перемишль, рідні сторони. Як говорив про ці землі, тоді його старечі очі горіли якимсь дивним жаром, він увесь немов молодшав.

— Це ваш уділ, княжичі, і ви повинні вже тепер полюбити цю нашу окраїнну землю всім серцем, всією душею. Ви тепер мусите пильно вчитися, щоб, як станете там князями, зробити цю землю щасливою й багатою.

Княжичі слухали старця уважно, і цей жар і любов до тієї обітованої землі, що її вони досі навіть не бачили, переливалися в їх молоденькі серця.

Наймолодший Василько тоді звичайно стискав маленькі кулачки й говорив із запалом:

— Ні, о. Полікарпе, я не дам на поталу моєї батьківщини, буду її боронити від усіх ворогів!

А середущий, Володар, додавав:

— А я дбатиму, щоб моє князівство стало багате й щасливе, щоб добре було там жити людям.

А найстарший, Рюрик:

— Я побудую там кріпкі твердині, щоб ворог не мав доступу, а величаві святині Господу Богу, щоб славилася ім'я Господнє і народ ставав побожніший і кращий душею.

— Гарно, діти, гарно, княжичі! — говорив старенький учитель. — Думайте, думайте завчасу про це!

Щасливий був учитель, що підготовляв володарів для своєї рідної землі, щасливий був двічі, коли бачив, що зерно, яке він засівав, на добру землю падає.

Щасливі та вдоволені були й княжичі, що такого доброго вчителя, неначе другого батька рідного, дав їм Господь.

Аж ось довідався великий князь, Ізяслав Ярославич, від

Княжичі прикладаються пильно до науки

св. Теодосія, що в боярина Вишати виховуються сироти по князю Ростиславові Володимировичу.

«Треба їх тут узяти до себе на княжий двір», — подумав він собі.

І послав до боярина Вишати:

— У тебе, боярине, є княжичі, сироти по князеві Ростиславові. Не ялося, щоб княжичі жили й виховувалися в боярина. Я їх опікун і забираю їх до себе, у свій терем. Вчитиме їх і далі о. Полікарп, бо він учить і моїх дітей.

Жаль було Вишаті, жаль було його жінці Олені за дітьми, та що ж було їм діяти? Княжій волі ніяк противитися.

— Князь Ізяслав тут правий! Це ж діти його небожа, і слід йому ними заопікуватися, — казав Вишата. — Вкінці, й я є в Києві. Вже я не спущу княжичів із очей, додержу приречення їх покійному батькові.

Плакали й княжичі, як прощалися з дотеперішніми своїми опікунами і з їх дітьми. А Миронкові й Олі обіцялися прохати в великого князя, щоб дозволив їм приходити на княжий двір.

І додержали обіцянки. Князь Ізяслав згодився на це.

— Хай приходять, — сказав, — буде і моїм дітям веселіше.

Весело минав час княжичам на великокняжому дворі. Тут було гамірно, завжди рух. Повно дружинників і дітських⁷⁷, приходили раз у раз послі і від українських князів, і від чужих володарів.

Аж ось на княжому дворі наступили зміни. Було це 1078 р. Приїхав брат князя Ізяслава, князь Всеволод, і прохав у нього помочі, щоб відбити Чернігів. І вирушив князь Ізяслав братові на поміч. Поміг йому здобути Чернігів, але сам не вернувся вже в Київ. Похоронили князя в мармуровій домовині в Десятинній церкві.

Великим князем у Києві став князь Всеволод. Небожам, сиротам по Ізяславі, дав: Ярополкові — Волинську землю, а Святославові — Новгородську.

— А ми далі без уділу, — каже Рюрик до Володара, — про нас ніхто не думає.

Та подумав про них Ярополк Ізяславич.

— Треба мати цих Ростиславичів на оці. Вони войовничого духа, захочуть ще відібрати в мене свій уділ. Запрошу їх до себе і тут берегтиму, щоб не задумали лиха на мене.

І запросив. Порадилися княжичі Рюрик, Володар і Василько:

— Треба їхати. Будемо на місці, матимемо скоріше нагоду відібрати нашу спадщину.

Попрощалися з сім'єю Вишати (старенький о. Полікарп уже помер був) і поїхали у Володимир-Волинський.

Ярополк привітався з Ростиславичами на вигляд щиро й радісно...

— Ах, вітайте, вітайте! Який я радий, який я радий, що бачу вас у своєму теремі, — говорив він, обнімаючи їх. Він таки справді радів.

«От тепер-то я вас добре берегтиму, щоб вам не забажалося відбирати в мене вашого уділу», — подумав він собі, а голосно сказав:

— Я вже призначив вам кімнати й службу для вас. Дбати, щоб вам нічого не хибувало, буде Янош Фекете. Щоб ви все мали його під рукою, він таки житиме в кімнаті біля ваших світлиць.

А цього Яноша то ще до приїзду Ростиславичів покликав був Ярополк до себе і сказав йому:

— Яноше, маєш нагоду заслужити собі в мене на ласку! Тут приїдуть три сини покійного князя Ростислава Володимировича. Ти знаєш, що Червенські городи й Галицька волость належали до їх батька. От я хочу знати, чи не думають вони про відискання цих волостей. Я тебе назначу їм до прислуг, а ти прислухайся, що вони говоритимуть і з ким сходитимуться. І про все доноси мені. Слухай мені вірно, а я тебе добре винагороджу.

Янош Фекете був маляр, що втік чомусь із своєї країни і зголосився до служби в князя Ярополка. Князь Ярополк пересвідчився вже не раз, що він йому вірно служив і сповняв усе, чого князь зажадав від нього. І князь у всьому давав йому віру.

— Не по нутру мені цей малярин, — не видержав Василько, коли вперше побачив його, — такий непевний у нього погляд.

— І мені він відрозливий! — притакнув Володар. — Та що ж, не годиться зараз від початку противитися дядькові Ярополкові.

— Певно, що так! — признав Василько. — Але треба нам Яноша остерігатися.

І остерігалися його всі три, майже нічого при ньому не говорили. Та й скоро пересвідчилися, що він підслухує їх. Раз Рюрик якось раптово відчинив двері кімнати і ударив ними з усієї сили по чолі Яноша.

— Що ти тут робиш? — спитав Рюрик гостро.

— Я? Я нічого, загубив тут ножа... — відповів змішаний Янош і відійшов.

«Підслухує цей драбуга! — подумав Рюрик. — Та навіщо йому це? Чи не дядько Ярополк наказав?..»

А Янош лютий був, що так довго вже старається зловити бодай якесь словечко, потрібне йому, та годі. От тепер ще гудза заробив такого. А князь Ярополк уже нетерпеливиться.

І ще пильніше став підслухувати й підглядати Янош княжичів. Усе дарма! Тоді взявся він на спосіб. Видумував сам усячину і говорив Ярополкові, нібито він підслухував те, як Ростиславичі говорили між собою.

— Княжич Рюрик говорив із княжичем Володарем, що ти, княже, повинен уже їм звернути їх волості. А Володар казав: «Здається, треба буде подумати про спосіб, як їх нам відібрати собі!»

— А бач, чого їм захотілося! — скрикнув князь Ярополк. — Стежи добре за ними, я винагороджу тебе.

Якось прибув до Ярополка Давид Ігорович, що був теж без уділу, як Ростиславичі.

Він і став намовляти Ростиславичів, щоб разом із ним ішли здобувати Тьмуторокань.

Ні Володар, ні Василько не мали охоти шукати щастя в Тьмуторокані, де їх батько помер зрадливою смертю.

Та Рюрик дався намовити. І обидва вони потайки виїхали з Володимира.

А Янош говорив Ярополкові:

— Княже, вони пішли готувати похід на тебе, я ручу тобі.

Розлютився Ярополк і покликав до себе Володара й Василька.

— Куди подався Рюрик? — спитав він у них. — Похід на мене готувати?

— Ні, дядьку, не на тебе похід готувати, а шукати собі нового уділу в Тьмуторокані або деінде.

— Чого ж ви з ним не пішли?

— Ми ждемо, аж ти, дядьку, віддаси нам наш батьківський уділ.

— Ваш уділ? Цього ніколи не буде! Він мій є і буде. Не думайте навіть про це.

Княжичі не відповіли на ці слова. Тільки з того часу стали справді думати над тим, як відзискати уділ.

— Передусім, треба нам звідси тікати, — сказав Василько, — тут не діждемося добра. Знаєш, брате, тікаймо в Київ до Вишати. Там порадимося, що нам робити.

І втекли...

Зрадив Вишата, коли побачив своїх вихованців, зрадив і Мирон, що виріс уже на дужого парубійка, товаришам дитячих літ.

А як Володар і Василько оповіли про свої плани, сказав Вишата:

— Княжичі, я вашому покійному батькові прирік, що опікуватимуся вами, поки не засядете в своїх уділах на княжих стільцях. У мене в перехованні батькове золото й дорогоцінності. Золото за весь час не лежало даром, і тепер ваша спадщина вдвоє така, як її залишив вам батько.

— Дякуємо вам, щирий і добрий опікуне наш! — сказали брати разом. А Вишата говорив далі:

— Буде за що найняти дружину і рушити з нею по свою батьківщину. А коли б і не стало вам це, то я своїх грошей доложу, тее, позичу вам.

Ще раз подякували Володар і Василько Вишаті.

А Мирон тоді:

— Княжичі, чи приймете мене до своєї дружини?

Як не стануть Володар і Василько обіймати Мирона:

— Друже наш сердечний, коли ти з нами будеш, то ми певні, що перемога буде наша.

— А я зберу ще всіх товаришів наших молодих літ. Пригадайте, як то ми разом у військо гралися, як ми вас усіх трьох княжичів своїми вождями вибирали. От тепер-то ми зложимо справжнє військо, а ви таки справді нашими вождями, князями нашими будете.

Недовго тривало, а вже майже всі колишні товариші княжичів у їх дружину зголосилися.

Горде й пишне стало військо синів Ростислава Володимировича, хоч і невеличке ще.

А як розвинули синій прапор із золотим львом, що був досі на схованці у Вишати, і як залопотів він весело на вітрі, тоді Володар каже до Вишати та до його жінки:

— Опікуне наш щирий і добрий і ви, паніматко, що були нам замість батька та матері, поблагословіть же нас замість них, щоб нам повелося в поході нашому.

І обидва брати станули навколішках, а Вишата та його жінка благословили їх:

— Нехай вам щастить, княжичі, завсіди й усюди!

І рушило військо раннім ранком у похід. Ясно світило сонечко Боже, весело лопотів шовковий прапор батьківський. Неначе оповідав дружинникам минулу славу бистрокрилого вірла Ростислава Володимировича, батька трьох вірлят молодих і дужих — Рюрика, Володара та Василька. Неначе говорив їм обидвом: «Як батька вашого вів я до слави й величі, так і вас поведу. Тільки в згоді, в єдності братній живіть й робіть усе!»

Тихо, спокійно рушало військо Києвом раннім ранком, щоб не звертати уваги на себе. Однак як вїхали в ліс дрімучий, не видержали — співати зачали.

І понеслася пісня лісом густим, непроглядним.

В обидвох княжичів якось так легко було на душі.

— Нове життя починаємо, самостійне! — говорив Василько.

— Авжеж! — відповів Володар. — Довго були ми під опікою небажаних опікунів — тепер нове життя...

Коні йшли швидко. Де княжичі в городі чи в селі приставали на спочинок, там дружинники нові зголошувалися. Була це найбільша заслуга Мирона Вишатича. Він так умів промовити, так умів заохотити людей, охочих до зброї, що ті гурмами зголошувалися в ряди княжого війська. І росла дружина княжичів Ростиславичів, більшала. Аж зайшли під Збараж.

Князі Рюрик, Володар і Василько на чолі дружини

— Тут уже ваша «вотчина»⁷⁸ починається, князі! — каже один із дружинників.

І впали обидва молоді князі навколішки, гаряче молилися Господу Богу, а потім тричі землю цілували:

— Вітай нас, батьківщино наша, вітай! Для добра твого все наше життя посвятимо!

А військо загриміло:

— Слава князям Ростиславичам — Володарові й Василькові!

А Мирон Вишатич докинув:

— І Рюрикові!

Збараж добровільно й радо городські ворота відчинив, городська старшина князів хлібом-сіллю привітала:

— Ви наші, ми ваші, княжіть нам на добро й на славу! — сказала.

Багато збараської молоді в княжі дружинники зголо-
силось.

Із Збаража подалися Володар і Василько з дружиною в Тербовлю. І тут повітали їх хлібом-сіллю.

До Тербовлі прибув і Рюрик до них із чималою дружиною.

— Не повелось в Тьмуторокані, — сказав.

— Навіщо тобі Тьмуторокань, тут наш уділ, батьківщина наша!

Город за городом відчиняв Ростиславичам ворота аж по Перемишль, Ярослав і Червень.

Та Ярополк став військо готувати на Ростиславичів.

— Не дам їм Червенських городів і Подністров'я! — сказав. — Раз були в моїх руках — зостануться при моєму роді.

І пішов походом...

Та що ж, не відчинили йому воріт Червенські городи, а Ростиславичі хороброю дружиною шлях заступили.

Завзята була січа. Не встояла Ярополкова дружина, розбіглася, а Ростиславичі в погоню за Ярополком на Володимир ідуть.

І взяли Володимир.

Ярополк у тривозі в Київ до великого князя Всеволода подався благати:

— Рятуй мене! Ростиславичі Володимир захопили, мене з мого уділу прогнали! — благає він, та не каже, що він почав війну, що він перший на уділ Ростиславичів рушив.

А великий князь Всеволод каже:

— Мій син допоможе тобі Володимир відібрати в Ростиславичів.

І рушив Володимир Мономах на Володимир, столицю Волинського князівства. Та поки почав битися, взиває Ростиславичів, щоб добровільно уступили.

— Не ми почали війну, а Ярополк — нехай він дасть слово, що не наступатиме на нас.

І сказав князь Володимир Мономах до Ярополка:

— Погодься з Ростиславичами, лиши їх землі в спокою, а ні, то я сам із ними на тебе піду.

І зобов'язався Ярополк не наставати більше на Ростиславичів, хоч як жаль було відступати стільки землі.

Поїхали всі в Київ до великого князя Всеволода, щоб розсудив їх.

І каже князь Всеволод:

— Не годиться тобі, Ярополку, в Ростиславичів уділ відбирати. Ти вдоволися Волинню, а ви, Ростиславичі, княжіть у своєму уділі! Живіть по-сусідськи з Ярополком і бороніть своєї батьківщини, цієї крайньої нашої землі, перед ворогами.

Великий князь Всеволод судить Ярополка

І поділилися брати спадщиною.

Каже Володар:

— Ти, брате Рюрику, найстарший, ти поділи нас!

І каже Рюрик:

— Я беру собі «горню перемиську сторону», ти, Володарю, візьмеш Побужжя й верхнє Подністров'я, а ти, Васильку, візьмеш Поділля. Чи згода, брати?

— Згода, згода! — сказали водночас Володар і Василько.

А Рюрик каже:

— Будемо кожен окремо княжити, але проти всяких ворогів разом виступати.

І осів Рюрик в Перемишлі, Володар — у Звенигороді, а Василько — в Теревовлі. Думали брати, що бодай якийсь час у мирі заживуть, та не довелося. Недодержав Ярополк даного слова, жаль стало йому гарної, багатой Подністрянщини, городів Червенських, і 1087 року рушив знову з ве-

ликим військом на Ростиславичів. Насамперед пішов на Володара, на Звенигород.

Та не судилося йому й бачити Звенигорода. Погиб у дорозі.

Не мали довго спокою Ростиславичі. Хоч не стало вже Ярополка, так знову польський князь і угорський король спокою не давали.

Треба було на всі боки відбиватися. Та всі три брати завсіди разом, згідно на ворога йшли, один одному без вагання йшов на підмогу, то й скоро пощербилися ворожі мечі об тверді щити Ростиславичів.

Даремні були затії ворогів.

Аж невесела наспіла вістка в Звенигород і в Теревовлю із Перемишля в 1092 р.

Князь Рюрик помер. Не оставив по собі наслідника, помер бездітно.

Приїхали обидва брати, Володар і Василько, на похорони. Заплакали над тілом покійного брата. Величаві справи похорони, похоронили в перемиському соборі в мармуровій домовині.

І каже князь Василько братові Володареві:

— Ти, брате, старший, тобі в Перемишлі княжити, а я в Теревовлі остануся.

— Добре, — каже Володар, — за те я тобі зі свого звенигородського уділу частину відступлю.

І поділилися брати по-братньому, щоб нікому з них кривди не було.

Та тільки провідали угорський король і польський князь про Рюрикову смерть, уже на Перемишль полки готують.

«Добра нагода, — думають, — захопити собі Перемишль і всі Червенські городи, а то й усю Подністрянщину.

Не вдалося. Поспішив братові Володареві на підмогу Василько, і тікати мусив угорський король, і тікати мусив польський князь.

А брати в перемиському княжому теремі нараду мають:

— Треба нам раз назавжди знищити ворогів наших! — каже Василько.

— Ба, знищити, та як, де тільки сили взяти? — каже Володар.

— У мене така думка, — відповідає Василько. — Ти, брате, дай мені свою дружину, попрохаю я дружинами (а ще вида волинського, і зі своєю та з вашими дружинами (а ще берендіїв найму й печенігів та торків) пімшуся за нашу землю на ворогах. Знищу ворогів у їх-таки землях і раз

назавжди забезпечу наші землі й народ наш перед їх нападами і перед руїною. Могутня й славна стане наша земля, як за прапрадіда нашого, князя Володимира Великого, і за нашого прадіда, Ярослава Мудрого.

І відповів Володар:

— Моя дружина, військо моє завжди готове на твій заклик.

— Дякую тобі, брате! — каже Василько.

А тут нова вістка лине в Перемишль і в Теребовлю. Великий князь київський за почином Володимира Мономаха скликає з'їзд усіх князів до Любеча.

Приїхав Володар до Василька.

— Що ж, брате, ідемо? — питає.

— Авжеж, — каже Василько, — коли це Володимир почав, то напевно щось путнього вийде з цього. Треба їхати, конче треба. Дасть Господь милосердний, згода настане між князями, і разом поборемо всіх ворогів.

Поїхали обидва разом.

Зрадів Володимир Мономах, як побачив Ростиславичів.

— Коли ви обидва є, — казав він до Василька, — то все піде добре. Я вже боявся, бо Давид впевняв, що ви не приїдете.

Довго радили князі. Палко говорив Володимир Мономах:

— Навіщо губимо руську землю, самі між собою сваримо? Ми сваримося, воюємо з собою, а половці руйнують нашу землю і радіють, що між нами непорозуміння. Покиньмо вже раз спори й міжусобиці. Від сьогодні хай згода буде між нами й любов, бережим нашої землі, як ока в лоні, хай кожен держить свій уділ, що по батькові дістав.

Сподобалася Мономахова бесіда всім.

— Згода! — сказали і хрест цілували.

Раділи всі, що вже буде кінець міжусобицям, а найбільше князь Василько:

— Тепер нові, кращі часи настануть для нашої землі! — казав.

Радів увесь Київ вісткою про княжу згоду, вісткою про рішення разом виступати в обороні рідної землі.

Та були й такі, що не вірили в тривку згоду князів:

— Ой, людоньки, надивився я на своєму віку багато на світ, бачив багато, навчився багато. Тяжко, щоб була тривка згода між нашими князями. Багато в них зависти й жадоби, — говорив старий Стемид Бориславич.

Палко говорив Володимир Мономах

— Ще одинока надія на князя Володимира Мономаха, — сказав Томир Держиславич.

— Авжеж! Він один, може, зможе вдержати лад між князями.

— Кажуть, що князь Володимир Мономах раз у раз нараджується з князем Васильком Тербовельським, хочуть спільно виступати проти ворогів, багато війська набирають.

— Так, так! І киян чимало вже зголошується в ряди обидвох князів.

Ось так розмовляли між собою на київському майдані кияни.

Збоку прислухувався до цієї розмови якийсь чоловік середніх літ. Малі, хитрі його очі бігали скоро, а на устах грала зловна усмішка.

— Гарну вістку принесу своєму князеві! А ще багато додам свого! — сказав півголосом і скорою ходою пішов

із майдану. Подався простісінько в княжий терем, де перебував волинський князь Давид.

Там став оповідати князеві Давидові про радість киян на вістку про з'їзд князів у Любечі, про те, що згода запанує тепер між князями.

— Так, так! Тепер запанує згода й мир між князями, — потакував Давид.

— Воно так, княже, коли б між князями не було таких, що вже думають про порушення цієї згоди.

— Кого маєш на думці?

— Княже милостивий, виявлю тобі тепер, що твої найбільші вороги — це князь Володимир Мономах і князь Василько Ростиславич. Та вже найбільше завзявся на тебе Василько — на тебе і на київського великого князя.

— Що ти говориш?

— Щиру правду. Кияни говорять, що князь Василько Тербовельський і князь Володимир Мономах змовляються, хочуть заключити між собою союз і вже збирають великі війська. А навіщо?

— Ба, може, на половців. Князь Володимир Мономах говорив про це на з'їзді.

— А як ні? А як синам Ростислава, як і Ростиславові, було тісно над Дністром?

— Ти думаєш, що Ростиславичі схочуть здобути собі й інші князівства?

— Авжеж, хіба вони Ростиславичами не були б. Я думаю, що князь Василько вже умовився з князем Володимиром Мономахом, що по цей бік Дніпра держава Ростиславичів, а по той — князя Мономаха.

Князь Давид задумався:

— Може, й твоя правда, Туряче, та що тут діяти?

— Треба тобі, княже, порадитися з київським князем Святополком. Він теж загрожений. Пригадай йому, що, певно, з намови Ростиславичів вбили під час походу його брата Ярополка.

— Добре, я подумаю над цим.

— Авжеж, княже, поки час! Тепер добра нагода — князь Василько прибув до Києва.

— Так, а де він?

— Заїхав до Видубицького монастиря, а його вози та намети й люди його осталися на Рудиці. Добра нагода дістати його в свої руки.

— Справді добра нагода. Зараз іду до князя Святополка, — заявив князь Давид.

І пішов.

Князь Святополк радо привітав князя Давида:

— Останешся у мене на іменини, Давиде?
— Остануся, та я прийшов до тебе з важною вісткою.
— Князь Василько Тербовельський у Києві.
— Гаразд, буде більше на бенкеті.
— Ну, цей не загостить до тебе, думаю. Він має важніші справи.

— Важніші справи? Які?
— Які? Тебе й мене викинути з наших земель і наші землі забрати собі.
— Що кажеш? Ні, це ж неможливе! Та по любецькому з'їзді всі князі були б проти нього!

— У тому-то й річ, що він не сам проти нас, а разом із князем Володимиром Мономахом. Вони обидва хочуть зібрати всі землі в своїх руках і поділити між себе так, що Володимирові Лівобережжя, а Василькові Правобережжя.

Задумався Святополк, затривожився, та все ж таки не був певний:

— Та таки не знаю, чи це правда, чи брехня.
— Вір не вір, а воно правда! — сказав Давид.

— Га, коли правду кажеш, хай Бог буде тобі свідком, та коли з зависти говориш, хай буде Бог за ним! — заявив князь Святополк.

А Давид:

— Як не знищимо бодай Василька, то і ти, і я підемо за Ярополком на той світ. Треба конче зробити його бодай нещкідливим і внеможливити союз Ростиславичів з Мономахом.

— Що ж ти радиш зробити? — спитав Святополк.

— Ласі очі в Василька! Далеко ними сягає, багато бачає. Забрати йому ці очі, нехай не сягає ними так далеко, так ласо!

— Що? Осліпити радиш його? А ми ж хрест святий цілували, що не виступатимемо один проти одного, а ти радиш таке!

— І Василько цілував, і Володимир Мономах цілував, а змовляються на нас. Не осліпиш Василька, то ніколи не матимеш спокою, а осліпиш — і спокій здобудеш, і за смерть батька помстишся!

Ще вагався князь Святополк:

— Страшне, страшне радиш мені!

Тоді Давид:

— Пам'ятай одно: коли не позбудемося Василька, то ні тобі князювання в Києві, ні мені у Володимирі.

— Ну, то хай буде по-твому, — сказав Святополк.

У середу, дня 4 листопада, ввечері прибув князь Василько в Рудницю і сказав своїм людям:

— Ви тут останетесь, а я піду в Видубицький монастир поклонитися іконі св. Михаїла...

І перевіз перевізник князя Василька у Видубичі. Радю привітав ігумен Видубицького монастиря хороброго князя.

— Повечеряєш, княже, з нами, в обителі нашій.
Поклонився князь іконі святих, а потім повів його ігумен у монастир.

До вечора задержався там князь. Ввечері вернувся в Рудницю.

На другий день раненько прийшов посол від київського князя Святополка з листом: «Брате Васильку! — писав князь Святополк. — Не тікай від моїх іменин. Дуже прошу тебе, будь гостем у мене на іменинах моїх».

Подякував князь Василько за запитини і відповісти велів:

— Не можу гаяти часу, спішно мені додому.

І каже Давид Святополкові:

— Бачиш, не зважає на тебе, хоч ти великий князь, його зверхник. Коли втече тобі в свою волость, то побачиш, чи не займе деяких твоїх городів. Згадаєш тоді мене, слова мої. Коли він не хоче ждати іменин, ти запроси його до себе сьогодні й віддай його мені в руки.

— Добре радиш, — сказав Святополк і знову послав до Василька:

— Коли вже не хочеш остатись до моїх іменин, то прийди сьогодні, посидимо всі три з Давидом.

Не міг уже князь Василько відмовитись, обіцяв прийти. Велів осідлати коня та поїхав.

З невеличкою дружиною приїхав Василько на княжий двір.

Святополк вийшов йому назустріч:

— Ну, вкінці спромігся ти відвідати мене, а то тяжко було тебе допрохатися.

— Ніколи мені, брате Святополче! Треба поспішати в Тербовлю, вороги не сплять.

— День скоріше, день пізніше, що це значить! — говорив Святополк.

— Значить багато, не раз і одна хвилина багато значить. Буває, одна малесенька хвилиночка рішає твою долю на все життя.

— Може, твоя правда, — сказав Святополк із лукавою усмішкою. — Та ходімо в кімнату. Зараз приїде Давид, то вип'ємо меду й поговоримо дещо.

За хвилину прийшов і Давид.
Засіли за стіл. Подали меду й закуску.
А Святополк знову став налягати на Василька:
— Останься на святки!
Та Василько відмовлявся:
— Не можу остатися, брате! Я вже наказав з наметами йти наперед.
Давид не озивався, мовчав увесь час.
А Святополк:
— Так поснідай бодай з нами, брате!
— Та вже, щоб тобі не відмовляти, останусь на сніданок.

Тоді Святополк сказав:
— Посидьте ви тутечки, а я піду розпоряджуся.
І вийшов, а Давид остався з Васильком. І став Василько говорити до Давида. Та Давид ні словечка не добув із себе, ні не слухав, що говорив Василько. І страх обхопив його, і зависть заразом. Посидів тріхи, а потім встав і вийшов.

Тільки Давид за двері, а в двері ввалилися чотири дужі драби і обскочили князя Василька, і вмить звалили його. І хоч Василько кидався мов лев, вони таки успіли закувати його в подвійні кайдани. І замкнули кімнату знадвору.
Кричав князь Василько голосно, та ніщо не помагало. На ніч сторожу поставили біля дверей кімнати.

Не спав князь Василько всю ніч, думав про зрадливисть Давида й Святополка:

— Заманили мене в гості, на бенкет, а от який бенкет справили мені!

Не спав усю ніч і князь Святополк:

— Маю я Василька в своїх руках, а що буде, як народ обстане за ним? Люблять кияни й Василька, і Мономаха. Аж тоді нема що мені в Києві робити! Треба скликати віче, що скаже віче, те й зроблю. Скину з себе нелегку провину.

Задзвонили дзвони, скликаючи віче. Зійшлося народу чимало, бо вже успіли довідатися про ув'язнення князя Василька.

Вийшов князь Святополк:

— Бояри й мужі київські! — говорив він. — У важливій справі скликав я вас. Ви знаєте про з'їзд у Любечі, знаєте, що там порішили князі між собою згоду берегти, один на одного не наставати, щоб добре жилося всім на наших землях. Аж ось учора приїхав до мене князь Давид і виявив мені й докази дав, що князь Василько Теребовельський

Ввалились драби і обскочили князя Василька

і Володимир Мономах змовлялися на мене, хочуть мене вбити й городи мої захопити. Тому я велів схопити князя Василька й держу його в заперті. Та не хочу нічого діяти без вас, без ради вашої, бояри й мужі київські! Скажіть, що діяти мені?

Тоді виступив Гордій Доброславич і каже:

— Княже наш! Тобі треба берегти голови своєї; коли правду говорив Давид, хай прийме кару князь Василько. Та тут виступив старий Вишата:

— Бояри й мужі київські! Знаю я князя Василька, бо виховав я його в своїй хаті! Знаю його й кажу вам, що це неможливе, це неправда! Не з тих князь Василько, щоб присягу ламав, щоб незгоду сів. Це правда, що він з князем Володимиром Мономахом радився, та не проти своїх, а проти поганих половців...

Та тут Гордій, а за ним його прихильники в крик:

— Тому ти обстаєш за ним, що він у тебе змалечку

виховався. Бажаєш, щоб він став київським князем, тоді тебе тисяцьким зробить...

Зчинився крик і метушня. Коли трохи успокоїлися, виступив старий Неон Яромирич і каже:

— Бояри й мужи київські! Що нам втручатися в княжі справи! Ми вирішимо так, що коли наш князь уважає, що князь Давид говорив правду, то хай покарає князя Василька, а коли князь Давид говорив неправду, то хай прийме месть від Бога і хай відповість перед Богом.

Рада Яромирича подобалася всім, так і рішило віче.

Сумний відходив з вічевого майдану Вишата з кількома приятелями:

— Так то все рішає нерозумна юрба. Скажи їй кілька влєсливих слів, і вона на себе кайдани ухвалить. Та нам конче треба рятувати князя Василька. Піду до ігумена Печерського монастиря й до інших ігуменів. Чей же їм удасться переблагати Святополка.

І стали благати ігумени князя Святополка за князя Василька.

А Святополк каже їм:

— Це Давид тут причина, не я!

Побачив Давид, що Святополк хитається, готов пустити Василька, знову говорить своє:

— Василька треба осліпити! Коли не зробиш цього, а пустиш його, то ні тобі княжити, ні мені.

І доти вмовляв Святополка, поки цей не сказав:

— Роби, що знаєш! Я не прикладаю рук до цього. І вночі вивезли князя Василька.

Білгород — невеличкий городок, віддалений на десять верстов від Києва. Закованого привезли князя Василька на возі — і зняли з воза, і повели в невеличку хатину.

Хоч як розпучливо боронився князь Василько, схопили його й осліпили. А сталося це вночі з п'ятниці на суботу.

На шостий день привезли його у Володимир. І посадили князя у Вакієвому домі, і поставили тридцять мужів стерегти князя Василька та двох княжих отроків.

Сам, самотній сидів князь Василько в кімнаті, а кругом нього темна, чорна ніч.

«Ні сонечка ясного, ні зір не бачити вже мені! — думав нещасливий князь. — Чому не вбив мене Давид, чому залишив мене на муку? Навіщо жити мені, сліпому? Усі мої наміри пропали, все, що міг я доброго зробити для рідної землі, пропало».

Сліпий князь Василько сидів під сторожею в кімнатці та невеселі думи думав.

А Давид не вдоволився осліпленням Василька. Пішов ще на Василькову волость. Та не повелось. Зустрінувся з військом Володара. Завзята була січа, і Володар побив Давида.

Утік Давид із недобитками у Володимир і зараз до Василька прохати, щоб відмовив Володара від походу на Володимир.

І розжалобився Василько. Усе, що передумав на самоті, тепер говорив Давидові:

— Я, Давиде, не гніваюся на тебе. В усьому Божа воля. Я мав високі думки! Бажав я помститися на всіх ворогах нашої землі й збирав військо не проти тебе, Давиде, ані проти Святополка, тільки проти Польщі й Угорщини. Як прийшла до мене вістка, що йдуть до мене берендії, печеніги та торки, подумав я: скажу я своєму братові, Володарові, та тобі, Давиде: «Давайте мені свою молодшу дружину, а самі собі пийте й веселіться!» І подумав я про польську землю: наступлю я на неї за літо й за зиму, знищу її й обороною землю нашу. Потім я хотів забрати дунайських болгарів і поселити в себе. Думав я теж проситися в Святополка й у Володимира на половців. Піду, — думав я собі, — на половців, або здобуду собі славу, або голову свою положу за рідну землю. А іншої думки не було в мене ані на Святополка, ані на тебе, Давиде. У цьому клянуся Богом і його пришестям, що не подумав я нічого злого проти братів моїх. Та за високі думки понизив мене Бог і впокорив мене. Тож я не гніваюся на тебе, ти був тільки знаряддя у Божих руках.

Тривожився Давид, бо Володар підходив уже під Володимир.

Аж прислав він послів до Давида:

— Видай брата Василька, то відступлю з-під Володимира.

І видав Давид Василька Володарові й ще благав Василька:

— Прости мені, будьмо друзями, як колись були.

— Як буде щирість у серці твоєму, то будемо знову друзями, — сказав йому Василько на прощання.

За західні межі держави

Тепер могли Василько й Володар уже бути безпечні в своїх князівствах. Та не спочивали обидва.

— Забезпечити ще треба й західні межі перед ляхами, — каже Володар.

— Ех, коли б я не сліпий! — сказав гірко князь Василько. — Забезпечив би я їх раз назавжди.

— Нічого, брате, — каже Володар, — хоч і невидючий ти, та даси мені не раз раду добру та полки хоробрі свої. Не дамо землі нашої ворогам на поталу.

— Твоя правда, брате! — каже Василько. — Не треба нарікати.

І розгорілася боротьба за західні межі з польським королем Болеславом Кривоустим, що був теж хоробрим вояком й полководцем добрим.

Та не встоятись йому проти Ростиславичів.

Завзяті бої завелися. В одній битві здавалося, що вже Болеслав Кривоустий переможцем буде. Перед нагальним ударом польських військ подалося було ліве крило українських військ.

Але тут з'явився князь Василько на коні перед військом, зняв золотистого шолома та промовив:

— Браття й дружино! Не в одних боях із вами добував я воєнної слави, коли ще сонечко Боже бачити міг. У страшніших, як оця, бували ми сіцах, і менше бувало нас, як тепер, а ворогів удвоє, а то й утроє стільки, як ось тут, а не посоромили ми ймення нашого втечею! Не посоромимо ж тепер слави нашої лицарської! Я, хоч сліпий, поведу вас і, як прийдеться згинутися, то разом з вами зложу голову мою! За мною, дружино смілива! За мною вперед!

І як колись за Святослава Хороброго, що, підбадьоривши знесилену дружину, переміг удесятеро більші сили греків, так і тепер було.

Гей, як не закричать одним громом дружинники княжі:

— Слава князеві Василькові, слава, слава! Де твоя, княже, голова, там і наша!

Осліплений князь Василько на чолі дружини

Як верховинська буря, вдарила дружина на ворога, і не встояли вороги — подалися...

Цілковита перемога була таки нарешті по боці Ростиславичів.

І журився Болеслав Кривоустий:

— Біда мені з цими Ростиславичами, спокою не дають. А мені так придалась би бодай частина їх родючої та багатої землі. Та нічого не вдієш.

Аж одного дня зголосився в нього один із його підданих — Петро Власт.

— Королю милостивий! — каже. — Ти журишся і тривожишся, що ніяк тобі перемогти Ростиславичів! Я готов тобі допомогти...

— Помогти мені, а як?

— Так, милостивий королю! Коли звіра годі вполювати зброєю, тоді вживаємо хитрощів, лисячі ями копаємо, паст-

ки чи сильця наставляємо! Так і тут треба! У боях нам не перемогти їх, треба хитрощами.

— Твоя правда, та які ті твої хитрощі?

— Ось які: я зголошуся в перемиського князя буцімто як покривджений тобою втікач. Як він прийме мене між своїх дружинників, то я знайду нагоду зробити його нешкідливим.

— Уб'єш його?

— Це хіба тоді, коли інший спосіб не вдасться. Та я хочу живцем тобі доставити його.

— О, де було б знаменито! Я присилював би його до згоди зо мною, а може, вдалось би й частину його землі видерти, а в кожному разі — великий окуп дістану. Їдь, чей поведеться тобі! Вони там усі легковірні й добродушні, то, може, легко піде тобі.

Із тридцяткою збройної дружини перейшов Петро Власт границю. На границі склав зброю пограничному сотникові та заявив, що враз із своїми людьми хоче служити перемиському князеві.

Повели його в Перемишль до князя.

— Що за причина, — питав князь Володар, — що ти свого князя покинув, а до мене на службу голосишся?

— Милостивий княже, скривдив мене Болеслав, хоч я вірно служив йому. Він забрав мої землі собі, ще й погрожував мені тюрмою! Маю ж я в тюрмі гнити, то волю слави добувати під твоїм хоробрим проводом. Я пристаю до тебе, княже, з усіма моїми людьми та з землями моїми. Мої землі суміжні з твоїм князівством.

— Добре, — каже князь Володар, — приймаю тебе. Власт дуже дякував князеві:

— До смерті, — каже, — служитиму тобі вірно життям і майном своїм.

У перемиському теремі рух. Князь Володар на лови вирушає.

А Петро Власт:

— Княже, ніде нема такої звірини, як у моїх лісах! Їдь туди на лови.

— Добре, — каже князь Володар, — треба чей же мені оглянути землі свого нового підданого.

— Авжеж, — каже Власт, — мій дім радо повітає тебе, княже ласкавий.

Славні були лови. Дичини справді в лісі було багато. Вечоріло вже. Княжі дружинники взялися готувати вечерю таки в лісі.

Раптом у кущах щось зашелестіло.

Підступне схоплення князя Володара

Князь зірвався.

— Це якась товста звірюка! — сів на коня, а Власт за ним.

Шелест і тріскіт віддалювався. Князь вдарив коня острогами. Кінь погнав стрілою...

Аж тут із гущавини вискочила з тридцятка їздців — усі поляки.

І кинулися на князя та давай стягати його з коня. Князь Володар не сподівався нападу, а Власт і собі взявся в'язати його мотуззям.

— Що це? — питає князь Власта.

— Що? — засміявся Власт. — Сам бачиш, ти мій полонений. А не так мій, як мого короля Болеслава. Ти думав, що поляк зрадить свого володаря?!

І повезли князя Володара зв'язаного в Краків.

Зрадив Болеслав, як побачив князя Володара у себе в полоні.

А в Перемишлі довго не знали, що сталося з князем Володаром. Дружинники пізно схаменулися, що князя нема, довго шукали, гукали по лісі, та князь пропав, мов камінь під водою.

Аж прислав Болеслав Кривоустий у Перемишль послів. Посли привезли листа від Болеслава і листа князя Володара до сина Володимирка. Болеслав жадав дві тисячі гривень срібла окупу. Була це велетенська сума на тодішні часи.

— Рятуй мене, сину! Дай окуп, а то Болеслав погрожує мені смертю! — писав князь Володар.

Думав спершу Володимирко з дружиною рушати в похід на Болеслава і поїхав на пораду до дядька Василька.

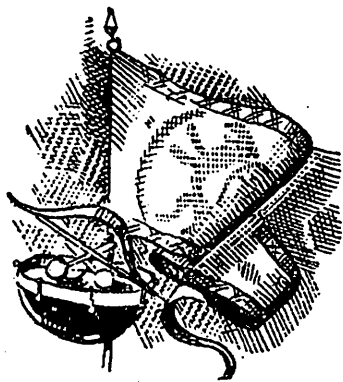
— Ба, — каже Василько, — ти вирушиш із військом, а Болеслав тоді виконає погрозу і уб'є тобі батька.

— Правда твоя, дядьку! Нема іншої ради, треба дати окуп.

Та Болеслав не вдовольнявся самим окупом. Зажадав від Володара, щоб він зірвав спілку з прусами та поморянами. Не було ради, Володар згодився й на це.

Довго ще князували обидва князі — Володар і Василько, — спокійно вже віку доживали.

А року Божого 1124 пронеслася сумна вістка по українській землі, що обидвох братів — Володара та Василька, в живих не стало... Як разом трудилися, так разом і на той світ переставились.

Водних руках

Задумався, важко задумався князь Володимирко, як разом з братом Ростиславом відправили батька Володара на вічний спочинок.

«І що ж тепер?! — думав він. — Що тепер? Залишились ми вдвох на батьковому уділі, а на уділі дядька Василька теж два: Іван і Григорій! Отже, замість одної сильної держави готові бути чотири малі державки? А тут довкола самі вороги. Чи встоїмося ми так? Ще коли б то ми вміли жити в згоді так, як жили наш батько з дядьком Васильком. Та де там! От хоч би Ростислав! Не з тих він! Загонистий і неспокійний, та ще й легкодух! Не в голові йому добро держави, йому аби самому добре. А тут, як підемо кожен своїми стежками, то зайдемо простісінько в чужу неволю, і рідну країну надовго занапастимо».

Правильно думав Володимирко, бо незабаром Ростислав почав домагатися Щирця і погрожував навіть війною.

Каже князь Володимирко князеві Ростиславові:

— Не пора нам, брате, ворогам на втіху міжусобицю заводити. Краще нам над тим подумати, як помститися за батька на Болеславі краківському.

Засвітилися очі князя Ростислава, бо любив він воєнні походи, відродилася в ньому неспокійна вдача діда — Ростислава Володимировича.

— На це я завжди готов! Полки в мене готові, дружина хоробра. Приведи ти свою дружину, та й рушаймо на Болеславові землі! — каже князь Ростислав.

І рушили обидва Володаровичі в похід. Пізньою весною раннім ранком вирушили з Перемишля. Поля вже добре заврунилися збіжжям, бо ж це вже по Юрі. В ранішньому сонці лисніли шоломи й панцири дружини, червоніли щити, лісами відгомонувався тупіт кінських копит.

Тривога понеслася по селах і городах краківського князівства.

— Перемиський князь, перемиський князь з численною дружиною йде! — кричали зі страху й утікали.

І рушили дружини Володаровичів у похід

Три тижні воювали князі Володимирко й Ростислав. Аж під город Беч загналися.

— Годі далі йти. Вістка про наш напад напевно вже дійшла до Кракова, до Болеслава. І він певно вже дружину збирає на нас рушати. Вертаймося! — каже Володимирко.

З великою добичею вернулися.

А краківський князь Болеслав Кривоустий, як почув про наскок перемиського та звенигородського князів, зібрав негайно дружину й рушив за ними в погоню.

Обидва князі були вже в стінах Перемишля.

Пограбував тільки Болеслав приміжні українські села та вернувся назад у Краків.

Та що ж! Ростислав знову пригадав Володимиркові Щирець. Завзялися брати. Хоч і великий князь Мстислав старався погодити їх, не допомогло.

Розгорілася війна. Ростислав обложив Звенигород, однак, ранений стрілою, подався назад.

І поки доїхав у Перемишль, рана роз'ятрилася, і князь важко занедужав.

І спало князеві на думку:

«Не одну стрілу, не одну рану від меча дістав я, важчу від цієї, а згойлися. А ця не гоїться. Видно, це кара Божя за те, що міжусобицю почав я».

І висповідався та послав до брата:

— Приїжджай, погодимося!

Пустився Володимирко в дорогу в Перемишль. Та як приїхав, застав брата на марах, а перемишляни його своїм князем повітали.

І року Божого 1126 переніс князь Володимирко свою столицю із Звенигорода в Перемишль.

І росла та кріпшала сила князя Володимирка. Ще більше зросли сила та значення князя в р. 1141 — по смерті тербовельського князя Івана Васильовича, що помер бездітно. Тоді князь Володимирко прилучив і Тербовельське князівство до Перемиського.

«Так тепер уся спадщина по моєму дідові Ростиславові в моїх руках! — подумав князь Володимирко. — Та тепер годі, щоб Перемишль був столицею. Він надто на краю, треба десь шукати відповідного города в середині князівства».

І по надумі та по нараді з боярами сказав:

— Галич буде стольним городом. Він над Дністром. Звідти йдуть судна аж до Чорного моря.

І переніс столицю в Галич.

Думав князь:

«Тепер чей заживу спокійно! Зеселю землі пусті, побудую нові города, торгівлею збагачу державу».

Так думав князь Володимирко, та ще не судилося йому зазнати спокою.

Ще й року не минуло, як князь Володимирко переселився в Галич, прийшли послы від великого князя Всеволода:

— Великий князь Києва Всеволод здоровить тебе, княже Володимирку, та закликає тебе, щоб ти враз з його сином Святославом і з Ізяславом Давидовичем рушив на підмогу краківському князеві Володиславу, що воював із іншими польськими князями.

І зібрав князь Володимирко свої полки та рушив у похід на польські землі. Біля Чернська злучився з полками князя Святослава й Ізяслава. І вернувся з походу із здобиччю великою й з полоненими.

Полонені не дуже сумували, бо князь сказав їм:

Та ще не судилося зажити мирно. Вже в два роки по цьому поході на Польщу мусив князь Володимирко виступити до війни з великим князем Всеволодом. Але якось погодилися, і Володимирко тільки заплатив йому 1400 гривень сріблом за труд і витрати.

7 А. Лотоцкий

Князь Володимирко судить у судні

— Боярине Іванку Ольговичу, викладай свою жалобу й видоків чи послухів.

Боярин Іванко Ольгович виступив наперед і став говорити:

— Мій холоп, Борис Синюта, що я його велів скарати за неслухняність, утік від мене. Я спёршу не знав куди, та мої люди шукали його і найшли в Назарича в Станислава. Я послав до нього свого тивуна, щоб звернув мені мого холопа, а він відповів: «Прийди й візьми собі». І тому я прийшов шукати правди в тебе, милостивий княже!

Князь звернувся до обжалуваного:

— Що ж ти на це, боярине Станиславе Назаричу?

— Я скажу тільки, милостивий княже, що Борис Синюта — не холоп, а смерд. Ось він тут! Нехай сам говорить за себе.

На це боярин Ольгович почервонів і каже:

— Холоп він! Холопові на суді не говорити.
Тут обізвався Борис Синюта:

— Не холоп я, а смерд, вольний із діда-прадіда. Тільки мій батько задовжився був у боярина Іванка Ольговича і платив йому різи⁸⁷ точно, потім погорів і не міг йому на час віддати іста⁸⁸. Тоді дав мене, щоб я відслужив довг. Та поки я відслужив, батько помер, а він тепер говорить, що я мав служити тільки за різи, а істо мав батько віддати. А що батько не віддав, то я холоп його, боярина ніби. А це неправда...

Князь звернувся до боярина Іванка Ольговича:

— Є в тебе послухи на це або грамота списана?

— Нема, — відповів боярин, — ми робили все на слово. Тут знову вмішався Синюта:

— На слово, та робилося при двох людях. Один з них, а саме той, що боярин його дав, є тут.

Боярин Іванко тривожно глянув по людях.

Наперед виступив сивий дідусь:

— Так, я огнищанин⁸⁹, Гліб Жирославич, був при угоді. Старий Яромир Синюта дав сина на десять літ служити за істо, не за різи.

— Це неправда! — скрикнув боярин.

Та князь дав знак рукою і каже:

— Яке було істо?

— Тридцять кун, — відповів смерд.

А огнищанин Гліб:

— Так, тридцять кун.

На це князь:

— Ось тобі, боярине Іванку, княжа правда: ти послуха не дав, а він дав, а хоч би й не дав, то десять літ служби за тридцять кун досить. Ти вільний, смерде Борисе! Боярине Богдане Чудиновичу, тепер твоя тяжа⁹⁰.

Виступив високий, худий боярин і став оповідати, як то на весіллі в його брата, коли відвозили молоду до дому молодого, боярин Святополк Переніжич зневажив його наперед словами, а потім ударив його мечем у піхві. А видоки й послухи його бояри: Мирослав Кормилич, Жирослав Дмитрович і Ярополк Інгвар Фарлович.

— Що ж ти на це, боярине Святополку Переніжичу? — спитав князь у присадкуватого, чорнобородого боярина.

— Він перший зневажив мене, назвав мене зайдою. А який я зайда? Мій дід і прадід родом із цієї землі.

— Та не з Галича! — перебив йому Чудинович.
— Він із Перемишля, — на це князь гостро, — а Перемишль і Галич — одна держава. А хоч би був із Києва чи з Чернігова, то теж це руська земля, і не зайда, хто звідти

приходить, а свій... Та зневага зневагою. Що каже «Правда Руська» про зневагу? — звернувся князь до дядка.

— Як хто вдарить мечем, не добувши його, або рукояттю, то 12 гривень продажі⁹¹ за обиду, а коли добув меча, а не скалчив, то гривну кун. Як хто кого вдарить батою, або чашею, або рогом, або хребтом меча, то 12 гривень. Коли ж, не стерпівши напасників, вдарить, то вини йому в цьому нема...

— Досить! — сказав князь, і дядко перестав читати. — Ти чув, боярине, що каже «Правда князя Ярослава Володимировича»? «Коли ж, не стерпівши напасників, вдарить, то вини йому в цьому нема», а то ж сам признаєш, що назвав його зайдою. Він вільний від продажі. Семене Чагрів, твоя справа!

Семен Чагрів оповідав, що три дні тому згоріло в нього гумно, і гуменний його, Юрій Андрієвич, бачив, як Берислав Космич утікав. Потім на питання князя гуменний підтвердив слова свого господаря, ще й додав, що Берислав давніше вже погрожував підпалом. Та Берислав не признався: «Я не підпалив!» — говорив.

Тут знову велів князь дякові прочитати статтю про гумно з «Правди».

Дядко читав:

— «Якщо хто підпалить гумно, то на потік⁹² його і на розграбіж дім його, насамперед шкоду заплатить, а потім князеві прогнати його. Так само, як хату підпалить».

— Ти чув? — сказав князь смердові. — Так і буде тобі! Суд скінчений! — додав князь і підвівся зі стільця і забрався до виходу. Всі поклонилися князеві й теж вийшли.

Не одну чорну годину довелося князеві Володимиркові перебути, та завжди перемагав усі противенства і зростав у силі. Росло значення князя Володимирка серед українських князів, росла й могутність його держави.

Та не судилося князеві Володимиркові зазнати спокою. Мусив вести ще не одну війну з чужими, а то і з українськими князями. Серед таких обставин і помер нагло в 1153 р.

На галицькому княжому дворі чималий рух. Приїхали в гості до Ярослава Володимирковича два князі: пересопницький князь Володимир Андрієвич і луцький князь Ярослав Ізяславич.

Старий дворецький Мирослав Глібович метушиться, як молодик. Треба і кімнати князям-гостям приладнати, і подбати, щоб можна, як годиться, прийняти таких високих гостей. Уся служба княжого двора при праці. А дворецький раз у раз:

— Жваво, жваво!

То ніби тільки в гості приїхали князі. Та воно, коли князі вибираються в гості, то не так собі, а таки якась важна справа веде їх.

Князь Галича сам вийшов привітати гостей і сам впровадив їх у княжий терем. Тут привітала їх жінка князя Ярослава, княгиня Ольга.

По бенкеті в честь дорогих гостей, що на ньому був і галицький єпископ Косма, були й найвизначніші бояри Галича. Коли вже всі три князі залишилися самі в столовій, каже князь Володимир Андрієвич:

— Багато чув я про твою державу, княже Ярославе, про твої багатства, про лад у державі, та те, що я навчав, бачив, перевищило всі мої сподівання. Куди я не їздив, скрізь бачив людей вдоволених, щасливих, всі люблять і хвалять свого князя.

— Так, так! — каже князь Ярослав Ізяславич. — Хвалять скрізь тебе і всі горді зі свого князя. Кажуть: «Ніде нема такого ладу й порядку, як у нас!» І воно дійсно так! Ти, княже, якісь чари знаєш, — додав жартом.

— Чари? — усміхнувся й собі галицький князь. — Авжеж знаю. Передавав їх мій покійний батечко.

— Які ж ті чари? — спитали вже поважно обидва гості враз.

— Тройзілля! — відповів галицький князь далі з усміхом на устах.

— Тройзілля?! — зачудувалися князі.

Пересопницький і луцький князі у гостині в князя Осмомисла

— А так, тройзілля! Що перше зілля — то дбай про славу Богу, бо держава, де процвітає слава Божа, сильна й могутня, там царює єдність і згода; що друге зілля — то люби й бережи правди й законів, бо як князь любить правду й зберігає закон, так само зберігатимуть й поважатимуть його піддані, а закон — це по Бозі друга підвалина держави; що третє зілля — то дбай про добро громадян, про хліборобство, про промисел і про торгівлю, бо ти батько їх усіх, синів і дочок землі твоєї.

— Це справді чарівне тройзілля! — на це князь Володимир Андрієвич. — На жаль, в інших князівствах наших тепер так, якби зовсім забули про нього. Ось тутечки до тебе приходили б їм та вчитися, як треба правити державою.

А князь галицький:

— Усе лихо з того, що наші князі думають, що тільки війнами здобувається слава й добробут держави. Так ду-

мали наші предки здавна. Поки йшли війною в чужі землі, щоб оборонити свої від наїздів диких орд, було воно такі правда.

А князь Ярослав Ізяславич:

— Твоя правда. А вже й найгірше, як свій на свого йде.

Тут князь Володимир Андрієвич:

— Ми, правду сказати, обидва й прибули до тебе, княже Ярославе Володимирковичу, щоб тебе намовити рушити зі своїми залізними полками проти половців.

— Війна проти половців — конечна річ! — каже галицький князь. — Вони не тільки що нападають, грабують і руйнують нашу рідну землю, а й відтяли нам шлях до моря, унеможливили торгівлю. А держава без доступу до моря — це те саме, що хата без дверей. Треба, треба конче шлях до Руського моря очистити, зробити безпечним.

Зраділи обидва гості, що галицький князь признає конечність походу на половців.

— То йдеш з нами! — каже втішно князь Володимир.

— Ні, я з вами не піду! — на це князь Ярослав Володимиркович.

— Як це?! Чому?! — зчудувалися обидва князі-гості. — Та ж сам признаєш, що похід конечний.

А галицький князь спокійно, повагом:

— Я з вами не піду, бо не можу покинути свою державу.

Тут князь Ярослав Ізяславич:

— То ніби нам докір, що ми покинули свої держави і самі рушаємо добувати слави.

Галицький князь каже:

— Вам інакше, мені інакше! Ви маєте сусідами князів нашого роду. А я маю сусідів чужинців, ласих на мої землі, і то могутніх. Вони ждуть тільки хвилини, щоб я вийшов поза межі моєї держави.

Посумніли обидва князі-гості, поглянули один на одного, мовляв: «Шкода, що ми сюди трудилися».

А галицький князь говорив далі:

— Я з вами не піду, та дам вам своє військо з досвідченим воєводою на чолі.

— А так — то що інше!

— А так — то згода! — зраділи обидва князі гості.

Галицький князь говорив:

— Ще сьогодні дам наказ моєму воєводі, Тудорові Єлцичу, щоб готувався в похід під вашим проводом.

Обидва князі гості заявили, що до двох тижнів рушать у похід, бо їх воєводи підготовляють саме все потрібне до походу.

— У нас годі так, як у тебе, княже: сьогодні заповів, а завтра вже військо в похід готове. Найважніше — підводи й харчі, бо в степах дуже нелегко їх роздобути, хіба що вполюєш, — говорив князь Ярослав Ізяславич.

— У мене житниці повні збіжжя, — заявив галицький князь.

— Так, так, ти про все думаєш, про все пам'ятаєш, — сказав князь Ярослав Ізяславич. — Недаром звать тебе Осмомислом!

— Мушу! — відповів князь Ярослав. — Ласі сусіди знають, що мої полки готові в кожній хвилині рушити в похід, тому бояться зачіпати мене.

А князь Володимир Андрієвич зітхнув:

— Гей; щоб то ми всі князі так господарювали, як ти, і так уміли дивитись наперед! Могутня й славна була б наша земля!

— Як колись за Володимира Святого й Ярослава Мудрого, — додав князь Ярослав Ізяславич.

А князь Ярослав Осмомисл:

— Було б так, коли б наші князі закинули свари та чвари. Любови, правдивої братньої любови треба нам, усім князям!

За кілька днів обидва князі від'їхали, а за ними рушили в похід галицькі полки.

Стрійно й рівно виступили ці полки на княжому майдані. Єпископ Косма благословив військо і у слові до дружини заохочував їх до бою з поганами за віру й країну рідну. По молитві промовив і князь Ярослав:

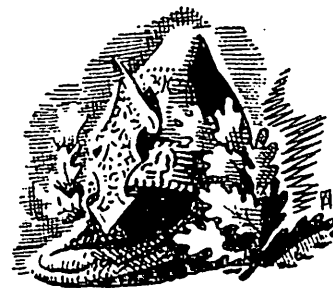
— Браття й дружино! Ідете в похід на поганих без мене. Радю рушив би я з вами приломити списи кінець поля половецького, напиться шоломом води з Дону, та тоді не було б кому тут ладу дати і від нападу оборонити землю рідну. Тому пускаю вас під проводом князів пересопницького й луцького та досвідченого мого тисяцького, Тудора Єллича. Будьте слухняні йому так, якби я сам провадив вас. Він на князя вашого місці. Ідіть і вертайтеся зі славою! Не посороміть землі галицької!

— Не посоромимо, не посоромимо! — загриміло з усіх грудей хороброї дружини й війська всього.

— Слава, слава нашому князеві Ярославові Володимир-ковичеві! — кричали раз у раз.

Задудніла земля під копитами коней лицарської дружини, під ногами пішого війська, замаяли білі галицькі прапори з трьома чорними галками, заграли сурми — похід рушив.

Довго ще стояв князь на місці та дивився за військом. Жаль йому було, що не пішов з ними слави добувати. Та дарма, відповідальна праця жде тут...

На половців

Галицькі залізні полки, вийшовши з Галича, подалися в столицю князя Ярослава Ізяславича — в Луцьк. Тут уже теж приготувлялося військо до походу. Направляли щити й списи, гострили мечі, робили стріли.

Дуже зрадів князь Ярослав Ізяславич, як тисяцький Тудор Єллич зголосився в нього.

— За кілька днів рушаємо в похід, — сказав Тудорові. — Тим часом будь ти й дружина твоя гостями в мене.

І визначив передмістя луцьке на житла для галицького війська.

— А ти, воєводо, — звернувся ще до Єллича, — будеш гостем у мене в теремі.

— Дякую, княже, буду тут і там біля війська.

За кілька днів рушили в дальший похід.

По дорозі злучилися з полками пересопницького князя та рушили проти половецької орди. А половці дійшли вже до Ярополча⁹³ і грабували села.

Перші стежі княжих військ зустрінулися з половецькими стежами вже на захід від Ярополча. Половецькі стежі й не пробували боротися зі стежами українських князів, швидко подалися назад, щоб своїм принести вістку про прихід княжих військ.

Коли хан довідався, що є й галицькі полки, стривожився.

— Лихо! — каже. — Напору цих полків, вправних і закутих у залізо, не видержить наше військо.

Та все ж таки велів готуватися до бою. Тим більше, що половецькі вішуні звістили половецьку перемогу.

— Буде багато жертв, і перемога буде половецька, — казали.

До бою прийшло між Ярополчем і Мунаревом. Першими наперли половці. Головно перли на ліве крило, де стояли полки пересопницького князя. Хотіли їх розбити і зайти всі українські війська ззаду. Та війська пересопницького князя держалися добре.

Добій князя Ярослава Ізяславича з половецьким ханом

Галицькі полки стояли на правому крилі, а в середині лучани.

Зрозумів воєвода Єллич, про що йде половцям, і каже:

— Вони хочуть зайти нас ізліва, а ми на їх ліве крило! Кіннота наперед!

І з розмахом висунулась галицька кіннота та ударила на ліве крило половців. Не видержали половецькі полки, подалися з криком назад. Тоді луцький князь дав наказ своїм полкам ударити на середину половецького війська. Тут була найлютіша боротьба, а половці билися хоробро й держалися на місці. Та коли праве крило половців, що перше жалися на місце, почало бій, завершило, мусила й середина податися назад, щоб її не оточили. Вони подавалися до річки, щоб за нею найти опору. Та ще не встигли дійти до берега, як по той бік річки появилася кінний відділ, який склався з самих галичан, що зайшли яром.

— За нашу честь, за славу князя нашого й Галича! — крикнув сотник, а за ним усі галичани.

І вдарили ззаду на половців. Половці не видержали несподіваного нападу. А тут уже й галицька піхота висунулася з яру. Наперли на половців із усіх боків. Половці збилися в один круг і хоробро відбивалися.

— Здавайтеся! — кличе до них князь Ярослав Ізяславич. — Бачите, що нема вам виходу.

— Половецькі воїни не здаються! Або перемагають, або гинуть! — крикнув гордо половецький хан.

— То згинеш! — гукнув князь Ярослав і з піднятим мечем кинувся на хана, а за князем його дружина.

Почався двобій. Хан зручно відбивав удари меча князя Ярослава. Аж князь Ярослав засягнув мечем його праве плече. Рука повисла безсило. Та хан ухопив за шаблю лівою рукою й так ще відбивався. Та вже недовго! Знесиленний, упав він з коня. Два княжі дружинники вхопили його й понесли в княжий табір.

Коли не стало хана, половці гуртами піддавалися.

Бій закінчився. Князь Ярослав подався в табір, щоб довідатися, що діється з раненим ханом.

Хан лежав зв'язаний у княжому наметі.

— Покличте сюди боярина Онуфрія. (Був це боярин, що добре знався на лікуванні ран).

— Перев'яжеш ханові рани! — наказав князь, коли боярин явився перед ним.

Хан ніяк не хотів дозволити, щоб перев'язати йому рани.

— Коли я програв бій, то краще хай згину.

А князь Ярослав йому на це:

— Бився ти хоробро. Як програв, то програв не з голою, а з лицарством. Я твоєї смерті не бажаю. Поздоровшаєш, то за окупом віддам тебе твоїм землякам.

У хана засвітилися очі:

— Як вернуся, то помщуся за перемогу наді мною. Затям собі це!

— Як Бог дасть! — відповів князь.

Хан дав уже перев'язати собі рани спокійно.

А військо тим часом в'язало полонених та ділило їх на три рівні частини. Одна частина для пересопницького князя, одна для луцького, а одна для галицького.

Половецькі коłodники⁹⁴ йшли сумні, та старалися не дати пізнати цього по собі. А один з половецьких старшин, що дістався галицькому князеві, каже:

— Якби не ви, галицькі завзятці, ми взяли б гору.

Раннім ранком появилися галицькі полки під Галичем. Воєвода Єллич зголосився зараз у князя, щоб здати князеві звіт із походу.

Оповів князеві докладно про весь похід і про бій.

— Впало наших галицьких дружинників понад 350 людей, бо бій був завзятий, — говорив воєвода, — та ворогів упало вдесятеро більше, а коłodників узяли ми до сім тисяч. З цього третину привів я сюди.

— Поселимо їх тут, а хто багатший, може викупитися, — сказав князь. — Дякую тобі, воєводо, що не посоромив ти галицької землі.

— Це не тільки моя заслуга, а всього лицарства.

— Так воно, та ти їм голова, і на твої руки складаю я подяку всім. А за тих, що впали, помолимося в церкві.

Гордо входили полки в укріплення города. Десь і та втома з лиця їх пропала по стількох трудах. Бадьоро й весело входило військо. Навіть коні неначе повеселіли, ступали рівно, з піднятими шиями й іржали весело.

Люди повиходили з домів і придивлялися до походу полків. А як надійшов полк, що складався із галицьких бояр і міщан, то вже окликам радості не було впину.

А полки йшли на майдан перед княжим теремом. Один за одним, рівно, плавно.

— Слава, слава! — неслися за ними оклики.

Сумні були тільки ті, що їх найближчі поклали свої голови там ген далеко. Та й вони потішалися:

— Згинули наші чоловіки, наші сини в боротьбі за рідну землю.

— Тепер уже буде безпечно плавати Дніпром у Чорне море, — говорили купці. — Не посміють уже половецькі орди нападати на наші судна.

На другий день було в соборі подячне богослуження й панахида по тих, що впали.

Був плач і ридання, та цей плач не ослаблював, а покріплював.

Кожен думав у душі:

«Князь не силував нікого йти в воєнну службу. Добровільно пішли. І згинули чесно за рідну землю і за князя. Не посоромили роду свого».

І гордість вливалася в груди прибитих сумом батьків і матерів, жінок, братів і сестер.

Князь теж стояв у церкві й молився.

Половецький хан до весни прийшов до здоров'я. Тоді привезли й окуп, і він від'їхав.

При від'їзді сказав князеві Ярославові Ізяславичеві:
— Говорив я тобі, що шукатиму помсти на вас. Та ні! Ти обійшовся зі мною людяно. Покараю, як тільки приїду, вішунів за неправду, що ворожили мені перемогу.

Новий Галич

Не раз і не два вислав галицький князь Ярослав Осмомисл свої полки на допомогу іншим князям. Передусім радо помагав князям забезпечити торговельний шлях по Дніпру перед нападами хижих степових орд. Він добре знав, що торгівля — це одна з підвалин добробуту держави.

Та бачив князь Ярослав, що через незгоду між князями важко буде вдержати цей шлях. Тому вирішив забезпечити доступ до моря для своєї держави.

— Не вдержать інші князі Дніпра, так я заберу для Галича Дністер аж до моря. І вислав під проводом Коснятина Сірославича військо до Чорного моря.

Військо це очистило гирло Дністра від берладницьких⁹⁵ розбишацьких ватаг і посунулося аж до гирла Дунаю.

Воевода Коснятин Сірославич вислав молодого боярина Яромира Данилковича в Галич до князя Ярослава зі звітом.

— В наших руках гирла Дністра й Дунаю. Вся смуга між цими двома ріками очищена від берладників. Наші суди та посади⁹⁶ можуть безпечно плавати Дністром, а Прутом і Серетом дараби. Щоб тривало забезпечити цю смугу, добре було б збудувати тут городок і лишити в ньому постійну залогу. Я вже й намітив тутечки відповідне місце на городок на лівому березі Дунаю, де в нього впливають Серет і Прут. Є там уже оселя рибалок. Дуже добре місце на городок.

Сподобалася князеві Сірославичева рада.

— Так, треба забезпечити для себе ці місця, — і відписав своєму воеводі:

— Твоя рада мені по душі. Пішлю дарабами дерево з Угорських гір⁹⁷, теслів і інших потрібних робітників. Хай під твоїм доглядом рублять городок.

І закінчив князь:

— Хай тобі, воеводо, всемогучий Бог допоможе завершити велике діло, та дай, Боже, щоб городок, що ти його зрубиш, став для нашої держави новим Галичем.

Коли воевода Сірославич прочитав княжого листа, очі в нього засяли радістю, і він сказав до Яромира Данилковича:

— Князь мимохить уже й назву надав новому городові. Назвемо його так, як князь написав: «Новим Галичем». Взялися за діло. Виміряли місце під городок, копали довкола рови й сипали вали. А мулярі й теслі вже зводили будівлі всередині. В першу чергу — муровану церкву й замок. Робота аж горіла в руках досвідчених майстрів. Неначеб один перед одним бажав пописатися, один одного перевищити.

І по кількох місяцях знову їхав боярин Яромир Данилович у Галич. Та вже не конем, а купецьким судном.

У листі до князя писав воевода: «Милостивий Княже! Город зрублений. Назвали ми його так, як Ти піддав у письмі до мене — Новий Галич⁹⁸. Нехай він справді, як дитя старого Галича, стане славний і великий і прославить Твоє імення, Княже наш. Присилай, Милостивий Княже, туди священиків. А може, й сам завітаєш на посвячення Нового Галича. Наш новий город має велику прийдешність перед собою. Він стане осередком торгівлі не тільки нашої держави, а й інших. Дуже гарно може розвиватися риболовля і дати чималий прибуток нашій державі та добрий заробіток нашому бідному населенню...»

Каже князь Ярослав бояринові Яромирові:

— Добре справився воевода, та годі мені його там держати. Він тут потрібний. Я тебе назначу воеводою нових наших земель із осідком у Новому Галичі.

Низенько поклонився боярин Яромир Данилович, новий воевода зайнятих для галицького князя земель.

— Дякую тобі, княже, за честь. Буду старатися вірно й совісно служити тобі.

— Я певний цього, — відповів князь.

З таким княжим розпорядком повернувся боярин Яромир Данилович у Новий Галич.

Гість з Греції

Року Божого 1165 літом оббігла весь Галич вістка: до князя Ярослава приїхав у гості царевич із Греції. Різно оповідали собі про причину його приїзду. Та дійсна причина була така: Андроник, двоюрідний брат грецького царя Емануїла Комнена, втік із Греції, і то з тюрми. Цар Емануїл уважав його своїм ворогом і замкнув його був у тюрму. Та Андроникові вдалося втекти рибальським судном із Царгороду на лиман Дністра, а відсіля в Галич. Однак не помічів роду на лиман Дністра, а відсіля в Галич. Царевич, прибув царевич прохати в галицького князя, а захисту, бо поміч був би йому князь Ярослав і не дав. Князь Ярослав був у дружних взаєминах із грецьким царем, мав з ним воєнний і торговельний договір. Тому був спершу дуже невдоволений із приїзду царевича. Коли ж на послухання Андроник заявив йому, що прибув до нього тільки захисту просити, князь відповів:

— Захист, царевичу, в мене найдеш. У нас старий звичай каже: «Гість у дім, Бог у дім». Дам тобі на удержання кілька міст і, поки схочеш бути моїм гостем, радо тебе вітатиму.

— Княже Ярославе, — каже на це Андроник, — поки мого життя, буду тобі за те вдячний, що ти захистив мене в себе.

— Це ж християнська річ помагати ближнім у потребі, — відповів князь.

З того дня Андроник був постійним гостем на княжому дворі. Князь Ярослав гостив його при своєму столі.

Раз якось заговорили про лови. Андроник каже:

— О, лови то я люблю над усе!

— А як так, — каже князь, — то не будеш, царевичу, нудьгувати в мене, бо я також завзятий ловець.

І вже через кілька днів заповів лови в тисьменицьких лісах.

Виїхали на лови чималим відділом.

Князь Ярослав оповідав Андроникові:

— Люблю найбільше лови в цих лісах. Ще малим хлопчиком їздив я туди з батечком, що надзвичайно любив лови.

Три дні тривали лови в тисьменицьких лісах

Вже з самого початку пощастило і князеві Ярославові, і грецькому гостеві. Князь уполював ведмеда, а його гість кабана.

Три дні тривали лови. Повезли в Галич три вози, навантажені грубою й дрібною дичиною.

Ось так провів царевич Андроник то на ловах, то на княжих бенкетах повних п'ять місяців.

Аж тут одного дня прибули від грецького царя послы: два митрополити.

— Від імени царя Греції Емануїла просимо тебе, славний і могутній княже, відішли царевича Андроника в Грецію.

— Силою я його не відішлю — він мій гість. Як сам хоче, може їхати. Та пересвідчився я, що він ні в чому не винуватий. Усе зроблю моєму приятелеві, імператорові Греції, та видати мого гостя — цього не вимагайте від мене.

На це один із митрополитів:
— Милостивий княже! Цар не думає заподіяти нічого лихого своєму двоюрідному братові. Він дасть йому землі й міста на життя, нехай тільки царевич Андроник зобов'яжеться не виступати проти нього.

— А, то говоріть із ним самим! — сказав князь і відіслав їх до Андроника.

Обидва митрополити сказали те саме й Андроникові. Андроник зрадив, що може вернутися в рідну землю, що за нею вже затужив. Та все ж таки жадав запевнення, що йому не загрожує ніяка небезпека.

Митрополити запевнили його, що цар обіцяв дати йому землі й міста на удержання.

— Землі й міста я маю й тут, у галицького князя, — відповів Андроник. — Не про те мені йде! Хочу жити на рідній землі й бути там певний життя.

— На це є царське слово, — відповіли митрополити.

— Коли так, то я годжуся, — відповів Андроник, — бо хоч тут із ласки князя Ярослава живеться мені добре, та це не моя рідна земля. Я аж тут, на чужині, зрозумів, яке то велике слово «рідна країна!» Туга в'ялить мене щораз більше.

Князь Ярослав запросив обидвох митрополитів на бенкет, що на ньому був, як звичайно, і Андроник. На обіді вирішили, як грецький царевич від'їде в Грецію.

Через кілька днів Андроник із обидвома митрополитами вирушив у дорогу. А товаришили їм галицький єпископ Косма та найвизначніші бояри під проводом воєводи Коснятина Сірославича.

Сердечно прощався Андроник із князем і всіма, що стали йому близькі.

— Якби не туга за рідною країною, остався б я з вами назавжди, — говорив.

Єпископ Косма був у Царгороді місяць, де приймав його з великими почестями грецький цар.

А воєвода Коснятин повернувся аж по трьох місяцях і привіз від Андроника пам'ятковий гостинці всім знайомим. У листі до князя Ярослава дякував Андроник ще раз за гостинність для нього, ізгоя, запевняв, що грецький цар Емануїл тепер уже ставиться до нього добре. «Та це твоя заслуга, княже Ярославе, — писав Андроник, — бо цар за явив мені, що коли ти, його приятель, держав мене в себе як друга, то й він вірить, що я йому не ворог».

Так князь Ярослав погодив грецького царя Емануїла Комнена з його двоюрідним братом Андроником Ісакийовичем.

Останні лови князя

Минали роки за роками. Під мудрою управою князя Ярослава розбудувалося й багатіло Галицьке князівство. Любив і поважав свого князя народ. Співці укладали в його честь похвальні пісні.

За працею й турботами про добро держави не дбав князь про себе. Він часто говорив:

— Князь — голова, а й слуга свого народу, мусить про всіх думати і для добра всіх трудитися. Свої особисті справи мусить поставити на самому кінці.

Одиною розвагою князя були книжки, що їх радо читав, та й лови ще, що їх любив пристрасно.

У вересні 1187 р. князь робив приготування до великих ловів у своїх улюблених тисьменицьких лісах.

Князь Ярослав мов відмолодів. Погода була гарна. Небо чисте, сонце гріло, як уліті.

Виїхали.

За Галичем, недалеко Галичиної могили⁹⁹, старенький сивобородий хлібороб орав ниву волами. Як над'їхав княжий відділ, він перестав орати і придивлявся до ловецької дружини та валки возів.

Коли князь зрівнявся з ним, поздоровкався:

— Дай, Боже, щастя!

— Дай, Боже, і тобі, милостивий княже! — відповів селянин, а по хвилині додав: — Не впору ти вибрався на лови.

— Чому не впору? — здивувався князь. — Така гарна погода!

— Погода то гарна, та ненадовго. Буря й злива висять у повітрі, — відповів старець.

— Відкіля ти знаєш? — спитав князь.

— Чую її у повітрі і у костях моїх, — сказав старець.

— Ну що ж, як буря, то буря! Перебув я не одно, перебуду і її. Ідемо далі.

Від'їхали. Селянин ще довго дивився за від'їжджаючими їздцями та возами, а потім узявся знову орати.

Як князь в'їхав у ліс, відразу став мов не той. Жваво й голосно давав накази, розставляв людей.

А ліс стояв тихо-тихесенько, без руху. Неначе в непевності, як військо перед боєм. Ця тиша спершу неначе бентежила князя, та як почув тріскіт гілля в гушавині, забув про все. Пізнав, що це якась грубша звірина там женеться. Незабаром побачили всі.

— Олень, олень! — пішло шепотом між ловцями.

Князь націлився з лука. Засвистіла стріла і вбилася оленеві в бік. Стривожений олень погнав щосили наперед. А князь за ним. Ще двічі вистрілив із лука, та не поцілив, бо олень швидким скоком скрутив убік. Князь не оглядався вже поза себе, чи є за ним люди його, а гнався далі. Вибіг на поляну, побачив далеко оленя, що зупинився і вистрілив. Розглядався. Наложив стрілу на лук, націлився і вистрілив. Поцілив оленя в хребет. Олень зробив ще кілька скоків і впав. Князь прискочив до нього та ножом добив його. Тут і з'явилися біля князя його люди.

Зайняті оленем і не завважили, як на небі появилася мала чорна хмаринка, що швидко росла.

Аж як у лісі стемніло, сказав хтось:

— Правду казав старий селянин там під Галичиною могилою, буде буря.

Князь глянув і собі на небо. Все вже було чорне. А тут і громи, і злива відразу.

— Вертаймося до табору! — каже князь.

Та поки дійшли до возів, перемокли всі до нитки.

А тут лле далі, як із відра, та похолодніло сильно відразу. Нашвидку зробили над возом наметець, і туди схоронився князь. А холодно було йому, аж зубами дзвонив.

Каже воєвода Тудор:

— Княже, нема що, треба нам кинути лови і їхати до найближчої хати.

Так і зробили. Їхали, їхали, і вкінці побачили здалека загороду. Ледве доїхали болотом. Застукали в ворота. Загавкали собаки. Аж по добрій хвилині почули чалапанні важких чобіт і голос:

— А кого там товче в таку негоду по дорогах?

— Князь Ярослав вертається з ловів і хоче скритися в вас перед дощем, — відповіли вони.

Заскрипіли ворота, і віз із князем в'їхав на подвір'я, а за ним інші вози й кінні їдці.

Повели князя в хату. Зараз переодягли його в суху одежу, подали гарячого молока.

Князь прийшов до себе. Повеселішав, жартував.

Незабаром дощ ушух. Князь подякував бояринові Яромирові Космичу і його подрузі за гостину та поїхав у Галич.

Князь Ярослав Осмомисл на ложі смерті

Хоч князь по повороті з ловів не почувався недужим, усі завважили велику зміну на його лиці. Лікар відразу сказав:

— Княже, тобі треба зараз у постіль.

Та князь йому:

— Е, що там! Почуваю мале ослаблення, та воно пройде. Нема часу лягати, справи ждуть.

Та ввечері дістав князь сильну гарячку, а потім нараз затрусила ним пропасниця, та нарікав, що коле його в лівому боці. Також сильний кашель докучав. Лікар оглянув і сказав, що це запалення легенів.

Так без зміни було весь тиждень до суботи. В суботу 19 вересня полегшало князеві. А в неділю сподівався лікар перелому. Перелом був, та князеві не полегшало. Цим зажурився лікар.

— Ще якась інша недуга прилучилася. Найгірше, що я не можу означити її, — турбувався лікар.

Князь почував сильне ослаблення на всьому тілі, зне-
силення.

І щодень було гірше. Лікар був безрадний.

В понеділок, 27 вересня, князь велів покликати до себе дворецького Гліба Даниловича і каже йому:

— Бачу я вже, що приходить мій кінець. Треба попроситися з цим світом. Поклич отця єпископа, всіх воєвод і визначних бояр. Хочу з ними попрощатися і сказати їм мою останню волю.

Прийшов єпископ Косма з Найсвятішими Дарами. Висповідав князя. Князь прийняв напуття.

А потім стали сходитися всі покликані воєводи й визначні бояри.

Князь велів поправити собі подушки так, щоб міг сісти.
— Воєводи й усі визначні мужі галицькі! Почуваю, що вже скоро покличе мене Всевишній перед свій престол на суд. Тому хочу попрощатися з вами всіма і сказати вам мою останню волю. Знаєте: два у мене сини — Володимир і Олег. Володимир смутить мене. Він легко може знищити все, що збудував і укріпив мій батько і я. Зате Олег, я певний того, піде слідами батька мого та моїми. Тому признаю йому на князювання Галич, а Володимирові даю Перемишль. Там боярство й народ прив'язані до своїх князів, лад держиться старий лад кріпко, і нема небезпеки, що Володимир зруйнує його. Тут інакше. Тут треба сильної руки, щоб удержати лад і слухняність. Тому я прошу вас і благаяю для добра рідної землі й для добра всього народу: сповніть мою волю. Обіцяєте мені?

Настала на хвилинку мовчанка. Всі оглядалися один на одного. Видно було, що не всім до вподоби такий розпорядок князя. Тоді князь звернувся до воєводи Коснятина:

— Як ти, воєводо, думаєш?

А Коснятин відразу:

— Твоя воля для мене свята, княже! Тоді вже всі:

— Буде так, як ти розпорядиш, милостивий княже! І всі зі слізьми на очах прощалися з князем, навіть колишні його вороги.

А третього дня дав наказ князь Ярослав дворецькому:

— По моїй смерті майно моє роздати на церкви і монастир та вбогим.

Першого жовтня в четвер рано року Божого 1187 не стало князя в живих.

Князь Роман Мстиславич

Зажурилися галичани по похороні останнього Ростиславича, князя Володимира, сина Ярослава Осмомисла. Та й було чого журитися. Не лишив князь Володимир Ярославич наслідника по собі. Мав він, щоправда, двох синів, та обидва згинули в неволі в часі мадярських наїздів.

— Довколісінько вороги, ласі на нашу багату землю, а в нас князя нема! — нарікали галичани.

— Бог карає нас за те, — говорив старий воєвода Тудор, — що ми недодержали присяги, даної князеві Ярославу Володимирові. Ми на власній шкірі переконалися, що Володимир не був гідний Галича. Аж мадярська неволя навчила його трохи розуму.

А єпископ Косма додав:

— Твоя правда, воєводо! А зробили це галицькі бояри тому, що забули четверту заповідь Божу: «Почитай вітця твого й матір твою, щоб добре було тобі й щоб довго прожив ти на землі». А рідна країна — це ж наша спільна мати. А ви, галицькі бояри, поставили вище особисте добро над доброю рідною країною. І що ж! І ваше особисте добро пішло на добичу мадярам, і держава, мати ваша, ослабла.

Бояри слухали слів єпископа похнюпившись. Почували в душі, що в словах їх єпископа була повна правда. А цей говорив далі:

— Та Бог милосердний для тих, що щиро каються. Тепер тільки пошукати нам князя, поважати його та слухати.

Тут боярин Ілля Щепанович:

— В цьому-то й біда, щоб невдатним вибором ще більшого лиха не накликати! Треба нам князя і лицарського, і господаря доброго!

У цій хвилині на замковому подвір'ї залунав спів. Бояри виглянули в вікна. Серед подвір'я сидів гусляр, а кругом його стали дружинники й отроки. Гусляр співав, пригравуючи на гуслі:

*Вже ожила слава давня,
Князь Роман став на поганях,
Меч добув він, князь преславний,
Мліє ворог, де меч сягне.*

*І ніхто його не зможе,
Бо у князя розум бистрий,
А все ходить шляхом Божим,
І душею, й серцем чистий.*

*Вже половців покорила,
Покорила вже Ятвяга
Княжа Романова сила,
Княжий розум і відвага.*

*Хай живе Роман Мстиславич,
Хай за кривду мститься нашу,
Здобуває для держави
Славу, волю, долю краю!*

— Брати, — сказав єпископ Косма, коли гусляр скінчив співати. — Чи ж це не віщий голос цього співця, чи його устами не вказує нам Бог, кого нам вибирати? Ми знаємо вже князя Романа, бо князував уже нам коротко. Та тоді не був ще такий сильний і мусив відступити перед мадярами, бо ще не всі ми стали по його боці.

По цих словах єпископа Косми мов важкий камінь упав всім з грудей. Усі, що були на раді, гукнули, як один муж:

— Нехай живе князь Роман Мстиславич, князь Галича й Володимира!

Довго лунали оклики, а як утихли, сказав воєвода Тудор:

— Брати, не гаймо часу! Є вже чутки, що угорський король готує похід на Галич. Негайно треба вислати послів до князя Романа. Він одинокий може опертись ворогам, і має він право ще й тому, що був свояком князя Володимира Ярославича.

Це сказав воєвода Тудор тому, бо знав, що між боярами є й противники князя Романа, що тепер мовчали, та пізніше могли виступити проти нього.

І вислали посольство під проводом єпископа Косми. Єпископ Косма сказав князеві Романові й те, що в Галичі деякі бояри противні йому, і те, що угорський король готує похід на Галич.

— Так, треба негайно рушати! — сказав князь Роман. І вислав своє військо на Перемишль, а сам поїхав у Краків, де від імені малолітнього Лешка правила його мати —

Романова своячка, княгиня Олена.

— Олено! — сказав князь Роман. — Галичани кличуть мене на галицький престол. Та є чутки, що вже й угорський король вислав військо на здобуття Галича і не всі галицькі бояри будуть за мною. Знають, що я твердий і не дам нікому верховодити.

А княгиня Олена:

— Авжеж дам тобі підмогу. Таж ти не раз помагав моєму синові.

І вислала військо під проводом воєводи Миколая. Під Перемишлем сполучився допоміжний краківський відділ із володимирськими, і князь Роман рушив на Галич. Тільки мала частина бояр була проти нього і навіть виступила збройно проти князя Романа. Та він переміг їх і зайняв Галич.

А угорське військо, що було вже в Карпатах, на вістку, що князь Роман зайняв уже Галич, вернулося назад на Угорщину.

Так князь Роман Мстиславич засів на золотокованому престолі Ярослава Осмомисла і так сполучив Галич з Володимиром — утворив одно Галицько-Волинське князівство.

А сталося це р. 1199.

Широко й далеко неслася слава про хороброго й могутнього князя багатой Галицько-Волинської держави. Скрізь: і в Царгороді, і у Римі, і Німеччині, і Франції — славили князя Романа Мстиславича, його сміливість, його хоробрість, його розум.

А тоді на Грецію великі біди найшли. Половці злучилися з печенігами й іншими кочовими племенами і з-над Волги, з-над Дону та з Кавказу вдарили на грецьку державу. Вже вдерлися в Тракію¹⁰⁰ і у Болгарію, що тоді була грецькою провінцією.

І господарювали вже тут, немов справжні господарі, пустошили країни і побивали розніжених греків; накладали на них данини або вимушували від слабого грецького царя окуп і дари.

Так тяглося вже довго. Вкінці загрозили й самій гордій столиці Греції — Царгородові. Аж тепер отямилися греки, коли вже немов ніж почули на шиї.

Грецький цар Олексій Ангелос скликав раду.

— Що діяти? — звернувся він до ради. — Чи окупитися в поганих, чи боронитися?

Довго радили найвизначніші муж Греції, вкінці сказали цареві:

Грецькі послы складають дари князеві Романові

— Треба нам боронитися! Та самі ради не дамо. Треба шукати підмоги.

— Підмоги, а в кого? — спитав цар Олексій.

І знов задумалася рада, в кого підмоги прохати. Аж встає один і каже:

— Є один могутній князь, хоробрий і лицарський, — це галицько-волинський князь Роман Мстиславич. До нього пошлімо послів помочі просити. Він через свою жінку, княгиню Ганну, твій, царю, свояк, то не відмовить помочі.

І вислали найвизначніших достойників з багатими й дорогоцінними дарами.

Прийшли послы в Галич і поклонилися князеві:

— Княже могутній і славний! Широко лунає твоя слава та голосно! Ти тепер єдиний на Сході Європи, що можеш опертися навалі азійських орд. На нашу державу, на Грецію, ба вже й на саму столицю, на Царгород величній, б'ють тепер половці з печенігами. Без твоєї помочі,

славний і хоробрий княже, ми не можемо опертися їм, і впаде гордий Царгород, впаде осередок освіти, а варвари будуть горою. Наш цар Олексій присилає нас до тебе, могутній княже Галича й Володимира, щоб ти поміг йому в потребі. А вдар, хоробрий і сміливий княже, своїми залізними полками на поганих у їх-таки землях! Тоді вони, загрожені тобою, кинуть Царгород. Наш цар за це повіки буде твоїм боржником і другом. А як ознаку тієї дружби приймай від царя оці невеликі дари.

І подали дорогий золотий посуд, чудові візантійські килими з левами й орлами, парчу¹⁰¹ і меч харалужний у дорогій золотій оправі, самоцвітами висаджуваний, і з написом: «Могутньому князеві Романові Мстиславичеві друг Олексій Ангелос, цар Греції».

І відповів їм князь Роман Мстиславич:

— Де святу віру Христову, де правду боронити треба, там завжди меч мій готовий! Я негайно вдарю на землю половецьку.

І посла в подяці князеві доземні поклони складають. А князь Роман, обдарувавши їх щедро, з вісткою доброю назад їх у Царгород відсилає, цареві Олексієві дорогі дари передає: коні найкращої породи, меду бочки, воску кружала на свічі до святої Софії, шуби дорогі й також меч, самоцвітами висаджуваний.

Відїхали послы, а князь Роман уже в похід на поганих вирушає, бо військо наготові: мечі нагострені, луки напружені, а тули¹⁰² стріл гострих повні.

Перед княжим теремом стоять піші полки. Мають голубі прапори з вишитим на них св. Юрієм, як пробиває змія. Отрок княжого коня, білого як молоко, за золотисті поводі держить.

Виходить князь у блискучій зброї, в шоломі золотому, гострокінчастому. А з ним княгиня з малим дитятком на руках, із однорічним княжичем Данилком.

— Прощай, дорогенька Ганно! Кому в дорогу, тому час! — каже князь княгині.

— Нехай тебе, милий мій ладо¹⁰³, Господь Ісус Христос і Мати Його Пресвята в своїй опіці мають! — прощала княгиня.

Князь цілує ще малого княжича і швидко на свого свого вискакує.

Загнали сурми, на княжий наказ військо за князем у похід рушає. Мають на вітрі прапори, військо блискучим вужем наперед посувається. А митрополит хрестом святим благословить і князя, і дружину його, військо все.

Вїзд князя Романа Мстиславича до Києва

Як блискавка, як грім, ударив князь Роман Мстиславич на степи половецькі. Бурить їх городи й кочовища, безліч бранців у полон бере, християн, невольників половецьких, із неволі визволяє. Не щадить князь поганців так, як вони не щадили християн.

Половецька старшина в страху до своїх ханів під Царгород гінців посилає:

— Вертайтеся з військами назад. Грізний князь Роман Мстиславич наші землі руйнує, людей у полон бере.

Хани половецькі орди свої з-під Царгорода завертають, поспішають рідну землю боронити. Несподівано вдаряють на княжі полки, та ба, нічого не вдіють. Залізною стіною стоять княжі полки і, як живий вал, на половеців ударяють, мечами їх рубають, списами колють, хмарами стріл ранять.

Не встояти половцям, хоч як хоробро б'ються! І просять половецькі хани миру у князя Романа.

А він їм:

— Добре, я готов на мир! Та умову вам ставлю: не вважається нападати на землі грецького царя, бо він друг мій.

Половці на всі умови пристали. Виміняли бранців, і князь Роман зі славою повертався.

І коли князь Роман спинився в Києві, щоб помолитися в київських церквах, з'явилися в нього послы від киян і сказали:

— Княже славний і хоробрий, великий нащадку Мономаха, що колись славно князував у «матері городів українських», візьми Київ під свою руку!

І князь Роман згодився, став київським великим князем. Одне не жив у Києві. Київ був дуже вже знищений і зруйнований. Лишив тут тільки свого намісника. Але й з того раділи вже кияни, бо знали, що тепер безпечні будуть перед нападами диких половецьких орд.

Так опинилася в руках князя Романа більша частина українських земель. Справедливо величали його всі самодержцем усієї України.

Прийшла вістка в Галич, що краківський князь Мечислав Старий помер.

— Ну, тепер Лешко, може, засяде на краківському престолі! — сказав князь Роман до княгині Ганни. — Треба допомогти йому проти Володислава, бо просить його мати, моя своячка, княгиня Олена.

І вирушив князь Роман у похід.

Спішно йшов князь Роман із дружиною, щоб завчасу злучитися з сандомирським військом і виступити разом проти Володислава, поки він ще зможе приготуватися. Але Володислав теж не гаяв часу, вирушив з військом із Гнезна, щоб змусити Лешка зректися краківського престолу, ще поки надійде з підмогою князь Роман. Коли ж довідався, що князь Роман переправився вже через ріку Віслу і обсадив своїми військами два приграничні городи, послав послів до Лешка з проханням до нього:

— Лешку, ми ж близькі свояки, пощо нам воювати з собою. Ми погодимось, а ти проси князя Романа, щоб не йшов нищити моєї землі.

Лешко був ще молодий, мав ледве сімнадцять літ, і був м'якого серця, то й легко було його переконати. Казав князеві Романові через послів:

— Присилає Володислав до мене, щоб ми не заводили усобиці. Я буду з ним миритися, а ти, дядьку й опікуне мій, вертайся в Галич.

Розсердився на ці слова князь Роман:

І вбилося рогатина глибоко в тіло князя Романа

— Як так, то навіщо ви мене кликали сюди? Мене ж кожен день походу коштує багато!

І звернувся до послів:

— Ідіть і скажіть князеві Лешкові, щоб він і князь Володислав заплатили мені за витрати так, як мені обіцяно. А як не можуть стільки срібла скоро зібрати, хай дадуть мені Люблін із землею, то і цим вдоволься.

Того самого дня принесли князеві Романові розвідачі вістку, що військо князя Володислава готується до бою.

— Так?! — сказав князь Роман. — Тут просить мира, а тут готується до бою. Мушу я сам розглянути рухи Володиславових військ.

І з невеличким відділом дружинників виїхав із города. Бачив у таборі Володислава рух, але довкола було тихо. Здавалося, нема ні живої душі. Князь Роман їхав безпечно і говорив:

— Приготовляються до бою. Перемир'я було треба, ба-
чу, Володиславові тільки на те, щоб міг підіждати приходу
більшої дружини. Ще сьогодні зажадаю рішучої відповіді —
чи мир, чи війна.

Не докінчив ще говорити, як із ліска на пригорбі виско-
чив чималий відділ війська, заграла сурма, і невеличку охо-
рону князя Романа обскочили Володиславові вояки.

— А так! Засідка на мене! — скрикнув князь Роман
і добув меч. Добули меча й його дружинники. Почалася
січа.

— Мусимо пробитися до города! — дав наказ князь
Роман і, рубаючи мечем, пробивав собі дорогу. Нараз уда-
рив його один вояк Володслава ззаду рогатиною¹⁰⁴. Удар
був сильний, рогатина пробила панцир і застрягла в грудях.
Князь звалився з коня додолу. В розпалі боротьби не зав-
важив цього ніхто з княжих дружинників, тільки отрок
Дмитро. Він зіскочив з коня і припав до князя. Князь жив
іще, і помер на його руках.

Битва велася вже оподалік. Отрок негайно сів на коня
і щосили помчав у город, щоб дати знати, що сталося.

Вийшли дружинники з города, викопали могилу і похо-
ронили в них княжих людей, а тіло князя Романа взяли на
ноші й понесли в город.

Княжі сироти

Сумно, повагом увіходив похід із тілом князя в ворота
Галича і спинився перед теремом.

Княгиня, що вже дістала вістку про смерть чоловіка
скоріше, сизою голубкою припала до мертвого тіла князя
Романа і гірко-гірко ридала:

— Ой, чуло моє серце, чуло-відчувало, що не добром
скінчиться цей похід, соколе мій ясний! На кого ж лишив
ти мене вдовицею з двома безпомічними сирітками?

Плакала, ридала княгиня, та зараз отямилася, втерла
сльози і сказала, пригортаючи синів:

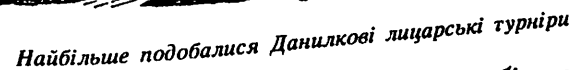
— Діти мої, синочки любі, нема вже в вас батька!
Але не плачте, в усьому Божа воля. Від сьогодні я буду вам
не тільки за неньку, але й за батька. Не дам вам пропасти,
як Бог дозволить, виховаю вас на сильних мужів, сильних
тілом і духом.

Величний був похорон. Увесь Галич оплакував князя.
Плакали навіть ті бояри, що за життя князя Романа не
любили його, бо надто важка їм була справедлива рука
княжа.

Єпископ Косма в прощальному слові звернувся до
бояр:

— Плачте й ридайте, мужі галицькі, бо це ховаєте
в могилу вашу славу й силу! Плачте й ридайте, але і ко-
ряться Божій волі. Це Бог зсилає на вас кару, щоб ви отями-
лися і раз назавжди закинули всі свари та чвари. Князь
Роман лишив велику спадщину. Він був уже, можна ска-
зати, самодержцем усієї України. Нема вже між нами хо-
роброго князя, що переміг поган, а сам мудрістю ума захо-
вував Божі заповіді! Він кинувся був на поган, як лев, орлом
проходив їх землі. Безпечна була земля наша під опікою
його могутньої правиці, безпечна, і сильна, і славна в світі.
Гриміла слава князя Романа і у Царгороді, і у Римі, а з нею
враз і слава землі нашої! Мужі галицькі, нема вже князя
Романа! Одначе лишилися по ньому два його паростки,
княжичі Данилко й Василько. Коли хочете, щоб Бог бла-
гословив вас, діла ваші, коли бажаєте добра землі, то при-

Не мав Данилко при собі нікого із своїх, тільки Дмитруся Домамирича, ще батькового отрока. Та стільки тут нового бачив, невиданого досі, стільки цікавого, що якось

Княжич Данилко був пильний учень і скоро засвоював собі цю, світову тоді, мову. Та не занедбував княжич і лицарського діла. Тут уже помагав йому отрок Дмитро; що знову ж від княжича вивчав латинську мову. Княжич ще змалечку був прив'язався до Дмитруся, а тепер то обидва

стали невідступними друзями. Та й не диво, вони ж тут тільки обидва могли говорити з собою рідною українською мовою. Правда, і король Андрій умів говорити українською мовою, і часом говорив нею з Данилком, та в нього ця мова виходила якось дивно, грубувато.

Ішли дні за днями. Король Андрій спершу думав про похід на Галич, щоб привернути престол Романовичам. Але незабаром закинув цю думку. Володимир Ігорович прислав великі дари королеві Андріїві та князеві Лешкові, і король Андрій сказав:

— Не пора тепер воювати за Галич. Як виростеш, Данилку, і можтимеш уже сам правити державою, поможу тобі, як Бог дозволить, і Галич, і Володимир привернути.

Але таки скоріше встряв король Андрій у галицькі справи.

Прийшли до нього брати Кормильчичі, що самі колись ворохобилися проти княжича Данилка, і стали просити:

— Дай нам отчича¹⁰⁶ галицького, Данила, щоб ми з ним добули його Галич від Ігоровичів.

Король Андрій прийняв їх прихильно і сказав:

— Добре. Пішлю з вами великого дворецького Пота з воєводами, і з ними піде військо одновірне й одноплемінне з вами.

І десятилітній князь Данило в'їхав у Галич. Володимирські й галицькі бояри впровадили молоденького князя Данила в церкву Пресвятої Богородиці Приснодіви Марії, де спочивало тіло його батька, славного князя Романа Мстиславича, і тут посадили його на галицький престол.

Незабаром прибула в Галич княгиня Романова, щоб побачити свого дорогого сина. Молодий князь, що бачив свою неньку ще як був малою дитиною, не пізнав її та спитався в Дмитра Домамирча:

— Хто це, та пані?

— Це твоя мати, княже! — відповів йому Дмитро.

Тоді підійшов князь Данило до княгині Романової та став цілувати її по руках. А княгиня Романова пригорнула його до грудей і зі сльозами радості промовила.

— Сину, мій синочку, як ти виріс! Не диво, що ти не пізнав мене, бо горе й турботи дуже мене змінили!

Так засів князь Данило Романович вдруге на престолі свого батька.

Але й цим разом ненадовго...

Бутні бояри, неприхильні княгині Романовій, підняли знову бунт і прикликали князя Мстислава з Пересопниці¹⁰⁷. Під час загального замішання, коли й Мстислав мусив за-

Молоденького Данилка проголошують галицьким князем

лишити Галич, Володислав Кормильчич використав це і з допомогою прихильників проголосив себе князем Галича.

Князь Мстислав Удатний склав, щоправда, союз князів, до якого приєднав і княгиню Романову, але здобути Галича йому не вдалося.

Лешко випросив тільки в свого дядька, князя Олександра, щоб віддав Тихомль і Перемиль¹⁰⁸ малим князям Данилкуві й Василькові. І вони князували там із матір'ю.

Княгиня Романова, коли прибула з синами в Тихомль, зітхнула і сказала:

— Гірка доля вдовиці й сиріт. Ваш батько, сини мої, був володарем Галича й Володимира, а й Київ слухав його. Звали його самодержцем всієї Руси, а слава його лунала широко поза межами українських земель — і в Царгороді, і у Римі. І ти, Данилку, був уже князем Галича, а Василько — і Берестя, і Белза, а тепер мусите вдовольнятися Тихомлем і Перемилем.

І побачив князь Данилко гору, на якій потім збудував Холм

І слъози стали бідній матері в очах.

— Мамо,— сказав на це князь Данилко,— не треба плакати, не треба нарікати! Каже наша приповідка: «Кого Бог любить, того досвідчує». Я малий ще, правда, дванадцять мені всього, та вже за свій недовгий вік багато бачив, багато навчився. Знаю, що як залізо сталиться в огні, так лицар у невігодах і небезпеках. Хай я тільки підросту та сил і розуму наберуся, то я певен, що і Галич, і Володимир будуть знову наші, як були. Є в мене вже тепер вірні бояри, є дружина вірна. Мій час ще прийде!

Мати пригорнула сина та сказала:

— Розумний ти в мене і лицар!

Минали роки за роками. Князь Данилко виріс із хлопця на юнака. Дядько, князь Лешко, допоміг йому відзискати Волинь, але в Галичі засів новгородський Мстислав Мстиславич, сміливий і розумний князь.

Мстислав зараз-таки почав шукати приятні з Романовичами. Відвідав княгиню Ганну в Володимирі й запросив князя Данила на лови в карпатські ліси.

— Будь мені замість батька! — сказав йому на це князь Данило. — Хочу їхати у твого стремена¹⁰⁹.

І поїхав у Галич. Князь Мстислав гостив щедро колишнього князя Галича.

Тут князь Данило пізнав Мстиславову старшу донечку, Ганнусю, сподобав собі її і просив Мстислава, щоб дав йому її за жінку.

— Коли Ганнуса погоджується, — відповів князь Мстислав, — то я не відмовлю своїй згоді.

І зараз зробили заручини, а незабаром відбулося весілля.

І знову йшли роки за роками. Князь Данило мужнів, у боях відзначувався, мав уже славу доброго й розумного князя та хороброго борця.

Тепер княгиня Романова сказала:

— Виросли ви вже, сини мої, я вже виконала свій обов'язок матері. Тепер хочу в тиші та спокою молитися за ваше щастя і за свою душу. Вступаю в монастир.

Одного разу вибрався князь Данило з братом Васильком на лови в західні ліси своєї волинської держави. І побачив серед лісів гору.

— Ця гора надається на укріплений замок, — сказав. — Тут я збудую город.

І зараз найняв мулярів і майстрів та велів їм будувати город. І назвав город Холм, себто горб.

Сталося це 1223 року.

Татарська навала

Розійшлися вістки, що прийшла з Азії нечувана сила на половецькі степи — татари¹¹⁰.

Половецькі князі, що вже тоді були християни, виступили проти татар під проводом свого найстаршого князя — Юрія Кончаковича. Але й він не міг устояти проти татарської сили. Мусив утікати. Татари гонили за половцями аж до Дніпра і багато їх вигубили. Відсіля татари завернули до свого табору.

А половецькі князі прибули до українських князів просити помочі проти татар.

— Як нам не pomoжете, то тепер ми побиті, а завтра ви будете!

Українські князі з'їхалися до Києва на нараду. По довгій нараді вирішили:

— Краще нтм стрінутися з цими татарами на чужій землі, ніж на своїй.

Тоді перед вели серед українських князів три Мстислави: князь Києва — Мстислав Романович, князь Козельська¹¹¹ — Мстислав Всеволодич і Мстислав Мстиславич із Галича.

У місяці квітні 1223 р. рушив похід українських князів під проводом цих трьох Мстиславів у половецькі степи проти невиданих досі татар.

Прибули до Варязького острова¹¹² на Дніпрі. Тут прибули до них половці. Усі перейшли Дніпро.

Галицькі й волинські полки під проводом своїх князів, куряни, трубчани й путивельці під проводом своїх їхали на конях. Галицькі вигонці¹¹³ впливли на тисячі суднах Дністром на море, а з моря горі Дніпром доїхали до Дніпрових порогів і спинилися біля річки Хортиці. Проводили вигонців Юрій Домамирч і Держикрай Володиславич.

Тоді саме прийшли вісті, що вже появилися татари. Принесли їх розвідачі, що їх вислав був Юрій Домамирч. Князь Данило, почувши цю вістку, забажав побачити татар. З кількома молодими князями вирушив на розвідку.

Та вже не побачили їх. Татари як швидко з'явилися,

Січа княжих воїнів із татарською навалою

так швидко і відійшли. Молодші князі, нетерпеливі, стали домагатися тепер від старших князів Мстиславів:

— Не гаймося, ходімо проти татар!

А ще хтось додав:

— Три Мстислави ведуть нас, перемога мусить бути наша!

Князь Мстислав Мстиславич відповів на це:

— Усе в Божій волі. Та справді, годі ждати бездільно. Ідемо!

І видав накази.

Мстислав Мстиславич і Мстислав Всеволодич перейшли із своїми полками ріку Дніпро, а за ними перейшли й усі князі і подались у половецький степ.

Тут заступили їм дорогу татарські відділи. Княжі дружинники кинулися на татар і засипали їх стрілами. Татари не встояли. Пустилися тікати. Українські полки гналися за ними і не давали їм спокою. Набрали багато добичі, багато стад.

— Початок добрий, — сказав князь Мстислав Мстиславич до князя Данила. — Ідемо далі наперед!

Це діялося в вівторок 23 травня 1223 р.

Відсіль ішли вісім днів до ріки Калки і ніде не стрічали татар. Аж перед Калкою стрінула їх татарська сторожа. Проти них виступив воєвода Іван Дмитрович, що вів передню сторожу. Битва тривала недовго, і татари відступили. Іван Дмитрович дістав важку рану в груди і погіб. Погибли біля нього ще два інші дружинники.

Це були перші втрати.

Татари відступили за ріку. Князь Мстислав Мстиславич сказав князеві Данилові:

— Ти зі своїми полками перейди ріку, а я рушу зараз за тобою.

А коли побачив татарські полки, забув у воєнному розпалі повідомити князів Мстислава Всеволодича та Мстислава Романовича, щоб також переходили ріку і рушили на татар.

Данило зі своїми полками перший кинувся на татарське військо.

Сміливо вдарили Данилові полки слідом за своїм князем, а князь Данило попереду. Біля нього билися Семен Олуйович і Василько Гаврилович. Татари теж давали сильний відпір. Упав важко ранений Василько Гаврилович. Дістав рану в груди теж і князь Данило, та в воєнному запалі не чув її й бився далі. Він мав тоді вісімнадцять літ і був сильний і витривалий на труди й біль. Багато татар упало вже від гострого меча князя Данила.

Вже з годину тягнувся бій, як нараз у половецьких рядах почалася метушня. Половці не видержали напору свіжих татарських сил, що напливали щораз більше, та стали тікати. За ними заметушилися й українські війська і теж стали відступати.

Князь Данило зразу не завважив цього і бився далі. А біля нього князь Мстислав Німий і курський князь Олег Святославич. Татари стали подаватися. І всі три князі з невеликим відділом дружинників увігналися в середину татар. Нараз князь Олег Святославич побачив, що татарам прибули нові сили.

— Мусимо податися назад, бо ми оточені! — сказав він.

І завернули коні й стали пробиватися до своїх. Аж тепер завважив князь Данило метушню в українських рядах і втечу половців.

А татарські стрільці сипали хмарами стріл.

Українські війська стали тікати. Татари гналися за ними.

Тільки військо київського князя Мстислава Романовича не тікало. Князь Мстислав Романович зайняв був місце під табір на пригорбі. Тому що земля була кам'яниста, не можна було копати валів, він велів зробити укріплення цього рухомого укріплення. Тоді взялися на хитрощі. Вислали до нього переговорника, щоб піддався, а вони пустять усіх живими.

— Всі вже українські війська розбиті. А ти й так тут довго не встоїш, бо у великого чингісхана¹¹⁴ сила-силенна війська! — сказав татарський переговорник.

І князь Мстислав Романович повірив їм та піддався.

Однак татари недодержали умови. Вбили князя, і його полководців, і багато війська. Десять тисяч киян наложило тоді головою.

Страшно замучили татари князів, що попалися їм у полон. Поклали на них дошки. На дошках посідали і так бенкетували. Так погинули полонені князі мученицькою смертю. Всіх інших українських бранців татари порубали мечами.

А був цей нещасливий бій у середу 31 травня 1223 року.

Сумний вертався князь Данило з недобитками у Володимир. Рана на грудях пекла його, та він на неї не вважав. Його лютіше пекла душевна рана, болів душею над перемогою невірних татар над українськими силами.

Як звичайно по невдачах, люди стараються скинути вину на когось із провідників, так і тепер нарікали на князя Мстислава Мстиславича, що, гнаний жадобою слави, не дав знати Мстиславу Романовичеві, щоб ударити разом.

— Коли б були разом ударили на татар, певно перемога була б наша! — говорили дружинники.

Та князь Данило сказав на це:

— Воно правда, що коли б разом були вдарили, була б наша перемога. Та годі звалювати вину на галицького князя. Він у запалі забув, що князь Мстислав Романович не знає про рішення розпочинати бій.

Татари дійшли аж до Витичева¹¹⁵. Витичани не знали їх підступності та й вийшли їм назустріч із хрестами. Думали, що як піддадуться добровільно, то татари не нищитимуть города. Але татари побили їх усіх, а город спалили.

Тепер стояла перед ними отвором уся українська земля. Та татари не йшли далі. Від Витичева завернули назад в Азію.

Данило знову галицький князь

Князь Данило, вернувшись у Володимир, не мав спочинку. Мусив вести безнастанні війни, та Бог помагав йому, і він виходив із них переможцем. Не мав спокою теж і Мстислав Мстиславич у Галичі. Він за порадою галицьких бояр, прихильників мадяр, віддав свою меншу дочку Марію за угорського королевича Андрія і дав йому Перемишль. Королевич Андрій сидів спокійно в Перемишлі, але що далі, то частіше думав про те, щоб стати володарем усього галицького князівства. І в р. 1225 поїхав до Буди і там став намовляти батька до походу на Галич.

— Дружина князя Мстислава знищена в битві над Калкою, тепер він не зможе опертися тобі.

І король піддався намові. І рушив у похід. А хоч князь Данило поміг Мстиславу, і навіть мали успіхи, все ж таки вдалося королеві посадити в Галичі свого сина.

Як минув якийсь час, прибули до князя Данила послы від галичан.

— Судислав, прихильник мадярів, пішов на Пониззя¹¹⁶, королевич Андрій лишився сам у Галичі. Приходь, княже, якнайшвидше і візьми Галич! — сказали послы.

Князь Данило не гаяв часу, бо знав, що тут тільки швидкість вирішує. Зібрав дружину, послав тисяцького Дем'яна на Судислава, а сам швидким походом рушив на Галич. І третього дня був уже під городом. Але Галич замкнувся.

Данило взяв тільки Судиславів двір. Найшли там повно запасів харчів, вина, овочів, списів і стріл.

Данило перейшов на другий берег Дністра.

Тієї ж ночі Судислав, розбитий Дем'яном на Пониззі, пригнав із розбитками до Галича і вночі ввійшов у город.

Данило із своїм військом стояв далі в Угольниках на березі Дністра.

І прибув до нього Дем'ян з Мирославом, Володиславом і з численними галицькими боярами, що були прихильні Данилові. Прибув теж і князь Володимир Інгварович із допоміжним військом.

Данилові полки женуть «на щити взяти» галицьку кріпость

Раненько князь Данило об'їхав город, зібрав усі галицькі полки й поставив їх довкола города. І великими силами вдарив на стіни Галича. Мадярська й Судиславова залога в Галичі не видержала і піддалася.

Королевич Андрій боявся, що стане в'язнем Романовичів, та князь Данило сказав:

— Не бійся, королевичу! Жив я колись на дворі твого батька, то й тобі кривди не зроблю. Відпущу тебе до батька цілого й здорового.

І відпустив сина угорського короля, ще й провів його до Дністра. З королевичем Андрієм поїхав тільки Судислав.

Так князь Данило засів знову на галицькому престолі.

Вже минуло шістнадцять років від нещасливого бою з татарами над річкою Калкою. Люди вже стали забувати про татар. Князь Данило мусив ще кілька разів зводити бої з угорськими полками за Галич. Відсіля ходив походами

проти ятв'ягів, ходив на підмогу київському князеві, воював ще з іншими сусідами.

Аж нараз наспіла вістка в Галич, що татари вже рік воюють московські землі й готуються до походу на українські князівства.

Київський князь Михайло втік перед татарами на Угорщину. Тоді князь Данило післав у Київ своє військо під проводом Дмитра Домамирича, щоб боронило його перед татарами. Так князь Данило прилучив Київ до Галицько-Волинської держави і став тепер наймогутнішим із усіх українських князів, як був і його батько.

Саме тоді, як татари руйнували Лівобережну Україну, поїхав був князь Данило до Буди, щоб сватати угорську королівну за свого найстаршого сина Льва.

Недовго побув там і вертався у свою державу. В Синевідську заїхав до монастиря Пресвятої Богородиці. На другий день рано бачив уже багато людей, що тікали в гори.

Вони оповідали князеві Данилові про здобуття Києва.

— Страшно було в Києві! — говорили. — Татарви було сила-силенна. Від скрипу татарських теліг, сильного реву верблюдів і іржання стад коней не можна було нічого чути. Батий поставив пороки на город коло Лядських воріт. Пороки били безнастанно день і ніч і вибили стіни, а стріли затемнили киянам сонце. Тисяцький Дмитро був ранений. Тоді кияни збудували укріплення довкола Десятинної Церкви. На другий день ударили татари приступом на церкву, і почалася люта січа. Люди вийшли на церковне склепіння із своїм добутком. Та від надмірного тягару завалилося склепіння, і багато людей найшло смерть під румовищем.

— А що сталося з тисяцьким Дмитром? — допитувався князь Данило.

— Тисяцького Дмитра взяли татари в полон раненого, однак не вбили його за його хоробрість. Забрали його з собою, — сказав оповідач.

— Добре, що живе, — сказав на це князь Данило. — Бог карає нас татарами за гріхи наші. Бачу, нема чого мені їхати в Галич, треба вертатися на Угорщину і шукати помочі.

І вернувся в Буду. Тут лишив свого сина, княжича Льва, а сам поїхав на Бордуїв до Судомира. Тут довідався, що його жінка з дітьми та брат Василько втекли перед татарами в Польщу. Князь Данило кинувся шукати за родиною. Вкінці найшов її. Зрадів князь Данило, зраділа і його родина, що зійшлися разом.

І знов оповідали князеві Данилові, як страшно винищили татари всі українські землі.

Князь Василько оповідав:

— Де були багаті городи й села, там тепер руїни та згарища. А на згарищах лежать трупи вбитих і наповнюють страшним сопухом повітря. Гайвороння літає над трупами і пирує. Велике нещастя впало на нашу землю!

По нараді рішили їхати в Мазовецьку землю до князя Болеслава Конрадовича.

Князь Болеслав прийняв їх щиро і дав їм город Вишгород на Мазовші на прожиток. Жив тут князь Данило з сім'єю, поки не одержав вістки, що татари вже зійшли з українських земель за Карпати на Угорщину.

І бачив князь Данило тепер навч страшну руїну. Довкола Берестя була така сила трупів, що від їх сопуху не можна було встояти на полі. У Володимирі навіть церква Пресвятої Богородиці була повна трупів.

Князь Данило заходився тепер пильно коло відбудови своєї держави. Укріплював і заселявав наново спалені городи, збільшував дружину, а zarazом старався найти союзників проти татар і інших ворогів. Одночасно заводив лад у державі.

Посилав довірених людей, щоб списували кривди, що їх невірні бояри робили людям. А на болохівських князів, що то виступали проти нього, пішов з військом і зайняв їх городи: Деревич, Губин, Кобуд, Кудни, Городець, Божеський і Дядьків.

В 1245 р. угорський король Бела й удовиця по Лешку, що правила від імені малого Болеслава, хотіли посадити на галицькому престолі князя Ростислава, чернігівського князя. Вислали військо проти Данила і стали здобувати город Ярослав над Сяном. Данило й Василько покликали на поміч Конрада Мазовецького й князя литовського Міндовга, а самі зібрали скоро дружину і рушили під Ярослав. Наперед послали тисяцького Андрія, щоб піддержав город на дусі й дав знати городянам, що відсіч недалеко.

Коли війська Данила й Василька доходили до Ярослава, над військом налетіло багато орлів і ворон, наче велика хмара. Птахи гралися, а орли клекотіли, плавали крилами і підривалися в повітрі.

Військо князів Данила й Василька, що саме позсідало було з коней, щоб наложити зброю, взяло це за добрий знак і, підбадьорене, сіло на коні й рушило наперед понад Сяном. Був там великий брід, і військо швидко перейшло ріку. Князь Данило зібрав свою кінноту й піхоту, і рушили

Над військом налетіло багато орлів і ворон

без гамору до бою. Княжич Лев був іще молоденький, тож князь Данило віддав його сильному й хороброму бояринові, що стеріг його в бою.

Тисяцький Андрій, ще поки противники могли виступити проти дружини Данила й Василька, ударив на Ростислава.

І почався завзятий бій. Ламалися списи, гриміло, як від гromу, з обох боків багато падало з коней і гинуло. Хоч Андрій мав тільки невеличку дружину, однак підїздив і завзято боровся з противником.

А князь Данило, як побачив, що поляки сильно наступают на Василька, а ззаду рушають мадяри під проводом воєводи Філі, рушив на Філю. Філя заохочував своїх:

— Русь покvapна до бою, але видержимо їх напад, бо вони довго не витримують!

І мадяри вдарили на Данила. В бойовій метушні Данило вже попався був між мадярів, схопили вже були його

коня за поводи, але Данило видерся і виїхав з-поміж них. Тоді Данило побачив мадяра, що їхав на допомогу Філі, прискочив до нього, збив його з коня списом, зломив на ньому панцир, той упав і погиб. Молоденький княжич Лев прискочив до Філі й ударив його списом, та спис зломився. Побачивши це, Данило знову вдарив на відділ Філі, розігнав його військо, а його прапор роздер.

Як це побачив князь Ростислав, кинувся тікати, а мадяри теж повернулися до втечі.

Князь Данило гнався за мадярами й за Ростиславою дружиною, але тривожився, що з братом діється. Та як побачив, що Васильків стяг жене поляків, дуже зрадив. Виїхав на могилу проти города, і туди приїхав до нього князь Василько.

Багато мадяр і ляхів побили й узяли в полон. Дворецький Андрій узяв у полон гордого Філю, а Жирослав привів Володислава, злого бунтівника.

Данило вернувся в Холм. Тоді прибули йому в підмогу Міндовгове й Конрадове війська. Данило сказав їм:

— Вже мені вас не треба, Бог дав мені перемогу! Вертайтесь додому і подякуйте від мене вашим князям.

І нагородив їх щедро, і відіслав.

По перемозі під Ярославом узявся князь Данило зміцнювати свою державу. Він тепер був наймогутніший із усіх українських князів. Під його скіпетром були князівства: Галицьке, Волинське, Поділля й частина Київського князівства. Пинські князі були йому підлеглі, чернігівські князі зі своїми дружинами, що втекли від татар на цей бік Дніпра, дістали від князя Данила волості й за це служили в його війську.

В інших часах така могутність вирішила б про долю всіх українських земель, та тепер не те. Тепер князь Данило журився й тривожився. Не давала йому спати татарська небезпека.

Говорив Данило князеві Василькові:

— Що з того, що нам удалося зібрати водно значну частину українських земель; що з того, що ми перемогли і Угорщину, і Польщу, коли татарська сила далі загрожує нам. Поки що, правда, Батий ще не жадав, щоб я покорився йому, але я певен, що він жадає цього від мене.

На те сказав князь Василько:

— А що, якби ти пішов на згоду з папою Інокентієм і прийняв унію і королівську корону?

— Я думаю над цим, та боюся, що коли зроблю це без підготування, то це може викликати неспокої, а то й усобиці, та й боюся, що зносини з папою спонукають татарського ха-

на виступити проти мене. А де певність, що західні володарі виступлять на татар? Це треба добре розважити!

Недовго вже довелося ждати князеві Данилові вирішення.

Раз з'явився в Дорогівську, де тоді був Данило, посол від Батия з коротким і рішучим домаганням:

— Дай Галич!

І ці два короткі слова викликали цілу бурю в душі князя Данила.

«Що діяти, що діяти?» — думав він і поїхав у Володимир до брата Василька.

— Радь, брате, що мені робити? Я ще не укріпив своїх городів, що їх поруйнували татари, та й війська в мене мало, а в хана 600 тисяч орди.

Задумався князь Василько, а по хвилині сказав:

— Тут тільки одна рада: треба тобі їхати до хана, в його столицю.

— Ох, це ж таке страшне! — говорив князь Данило.

— Страшне воно, а треба. Подумай теж над тим, що тоді не страшні будуть тобі ні Бела, ні Болеслав. Вони не зважаться тоді зачіпати тебе.

— Це правда! — признав князь Данило і по хвилині вирішив: — Нема що, їду!

І в четвер, на празник св. великомученика Димитрія, 26 жовтня, виїхав князь Данило до Києва. З ним були тисяцький Дмитро Домамирич, що здобув собі прихильність Батия своєю хоробрістю й розумом, і невеличка дружина.

У Києві пішов Данило до церкви монастиря св. Архістратига Михаїла, скликав усіх ченців і просив ігумена й усіх братчиків:

— Помоліться за мене, прошу вас, щоб Бог милосердний не відмовив мені своєї ласки.

І вони молилися. Князь Данило став навколішки перед образом Архістратига Михаїла та вийшов із монастиря до суден на Дніпрі. Їхав дуже сумний, дуже важко було йому на серці. Тільки тисяцький Дмитро Домамирич піддержував його на дусі:

— Княже, не тривожся! Я певний, що Батий прийме тебе ласкаво, бо буде радий, що ти вкінці приїхав.

З Переяслава поїхав князь Данило до темника¹¹⁷ Куремси. Від Куремси поїхав до Батия, над Волгу.

Князь Данило пробув у Батия дванадцять днів. Батий затвердив за ним його землю і відпустив його й усіх, що з ним приїхали.

Невеселий вертався князь Данило в рідну землю. Прикро

Князь Данило на послуханні в Батия

йому було, що він, син славного князя Романа, нащадок великого Мономаха, мусив признати над собою зверхність від татарського хана, поганина. Правда, його залежність від Батия не була така важка, як московських князів. В догворі застеріг собі, що хан не мав присилати своїх баскаків¹¹⁸ й інших урядовців, щоб збирали данину, не мали робити перепису населення, не вимагав хан у закладники Данило-перепису князів. Хан Батий ро-
вих синів, як вимагав у московських князів, то князь зумів добре, що якби він поставив такі домагання, Данило старався б якнайскоріше визволитися з татарської залежності, а йому залежало на тому, щоб Данило не укладав союзів із західноєвропейськими володарями, а передусім із папою. Вже дійшли були до Батия вісті, що папа римський хоче приєднати Данила до єдності з римською церквою. А він знав теж, що папа може проголосити круціяту¹¹⁹ всіх католиків проти татар, і тому радів, що йому вдалося відтягнути князя Данила від Риму.

Весною 1246 р. князь був вже у Володимирі. Тут стрінув його князь Василько й уся родина.

Всі плакали над пониженням галицького князя, однак разом раділи, що він повернувся здоровий.

Князь Василько потішав князя Данила:

— Не журися, брате! Побачиш, як тепер усі наші сусіди почнуть примилатися до тебе і шукати приязни з тобою. Тепер ти для них грізний, бо в кожній хвилині можеш дістати татарську підмогу.

Так і було. Як тільки розійшлася по Європі вістка, що князь Данило їздив до Батия, повернувся відтіля цілий і здоров, зараз стали слати до нього послів.

Перший угорський король Бела прислав до Данила посла, бо забажав з ним споріднитися:

— Візьми мою дочку Констанцію для сина Льва.

— Бачиш,— сказав на це князь Василько,— перше ти старався, щоб Бела дав за Льва Констанцію, а він не хотів, а тепер сам звертається з цим до тебе.

— Бачу й не знаю, що робити. Лев любить Констанцію,— сказав князь Данило.

— Я раджу не спішитися, підіждати,— говорив князь Василько.— Тепер Бела нас потребує, а не ми його.

І князь Данило не дав певної відповіді в цій справі. Тоді саме їхав Угорщиною з Галича ієромонах Курило. Данило послав був ієромонаха Курила до патріярха в Царгород, щоб поставив Курила митрополитом українських земель. Зробили це Данило й Василько тому, бо київський митрополит переніс митрополію з Києва в Суздаль, а князь Данило не хотів, щоб церква була залежна від Суздаля.

Цю нагоду використав король Бела і запросив Курила до себе і став його намовляти та й переконувати, щоб нахилив Данила до згоди з ним.

— Я переведу тебе до греків з великою честю,— говорив він Курилові,— як зробиш так, що Данило замиритися з мною і візьме Констанцію для Льва.

Як митрополит Курило вернувся з Царгорода, став справді намовляти князя Данила, щоб оженив княжича Льва з Констанцією.

Князь Данило піддався намові: з княжичем Львом і з митрополитом Курилом поїхав на Угорщину. В Изволині, де король Бела перебував тоді, відбулося весілля княжича Льва з королівною Констанцією. Князь Данило на знак приязні віддав королеві бранців, що їх узяв був у бою під Ярославом.

Це сталося 1247 року.

Як князь Данило вернувся ще з одного переможного походу на ятв'ягів, що шарпали межі його держави, застав у Галичі послів від короля Бели. Король просив підмоги, бо він воював із чеським королем.

Данило негайно рушив йому на поміч.

Саме тоді прибули були до короля Бели німецькі послі.

Із цими послами виїхав король Бела назустріч князеві Данилові.

Данило їхав українським звичаєм. Під ним був прегарний кінь, сідло щирозолоте, стріли й шабля теж прикрашені золотом і іншими дорогоцінностями. Хутро було обшите грецьким оловиром¹²⁰ і золотими плоскими кружечками, а на ногах мав зелені сап'янці, нашивані золотом.

Німці чудувалися, а Бела сказав до Данила:

— Для мене має те більшу вартість, як тисяча срібла, що ти прибув, зодягнений звичаєм твоїх батьків.

Князь Данило побув у Бели кілька днів, лишив допоміжне військо королеві, а сам вернувся в Галич.

Перед від'їздом ще король Бела мав із Данилом розмову про свої задуми щодо австрійської спадщини.

Він говорив Данилові:

— Ти знаєш, що я вів війну з австрійським герцогом Фрідріхом. У війні щастя сприяло йому. Знаєш теж про те, що літом 1246 р. погіб він у бою над рікою Литавою. Тепер землі Бабенбергів¹²¹ хоче захопити чеський король. Герцог Фрідріх не лишив сина, ні дочки, тільки лишилися дві сестри: Маргарита й Констанція та небога Гертруда. Я саме раджу оженити твого сина Романа з Гертрудою і для нього здобути спадщину по Бабенбергах, себто Австрію та Стирію. За те ти мені допоможеш у війні з чеським королем Отокаром.

Данило задумався, подумав, що, може, добре буде мати на заході якусь опору. Тоді, може, вдасться зібрати сили і позбутися татарської зверхності. І згодився.

Незабаром прибув княжич Роман на Угорщину, звичався з Гертрудою, і Бела відіслав їх у Відень. Так княжич Роман став австрійським князем.

Папські послы приносять Данилові королівську корону

Данило зібрав сильне військо і рушив на Опаву¹²², окремо від короля. По дорозі вступив до Кракова, щоб намовити й князя Болеслава до походу на Чехію. Болеслав спершу не хотів, але вкінці його жінка Кінґа, дочка угорського короля, намовила його, щоб і він став до помочі її батькові.

З князем Данилом їхав і княжич Лев. Князь Василько дав тільки своє військо під проводом тисяцького Юрка, а сам лишився управляти всією Галицько-Волинською державою.

Воюючи в Чехії, довідався Данило, що в городі Носельті є полонені українці й поляки. Зібрав військо і пішов вгору ріки Опави, здобув город, визволив бранців і на знак перемоги повісив на замку свій прапор.

Відсіля пішов воювати дальші околиці. Чеський воєвода Гербурт прислав князеві Данилові меч на знак, що піддається. Тоді князь Данило з союзниками вийшли з Чехії і вернулися додому.

Коли князь Данило був у Кракові, з'явилося в нього посольство від папи, що саме ждало його тут. Посли принесли Данилові королівську корону й скіпетр. Папський легат Опізо сказав до Данила від папи Інокентія IV:

— Сину, прийми від нас вінець королівства! Матимеш поміч від св. Вітця.

Данило відповів на це:

— Не годиться мені ні вас приймати тут, на чужій землі, ні королівської корони від св. Вітця. Прийму вас на своїй землі:

І князь Данило вибрав на коронаційне місце приграничне місто Дорогичин. Туди прибув також митрополит Курило і всі єпископи, ігумени й вище духовенство.

Коронація відбулася в дорогичинській церкві дуже велично.

Насамперед мав промову по-латині легат Опізо. В своїй промові висказав він радість, що такий могутній, розумний і лицарський володар, як князь Данило, з'єднується¹²⁸ із св. римською Церквою, і передав папське благословення володареві, його сім'ї й усьому народові.

Йому відповів теж по-латині митрополит Курило. Він дякував папі Інокентію IV за те, що приймає український народ під свою апостольську руку, і заявив від імені свого, всіх єпископів і духовенства вірність католицькій Церкві.

На другий день відбулася коронаційна врочистість. Була Служба Божа, князь Данило причащався. Потім митрополит мав проповідь. Говорив він про велике значення з'єднання української Церкви з римською і про значення коронації князя Данила на короля Галицько-Волинської держави. Князь Данило став перед царськими воротами навколішки, і легат Опізо вложив йому королівську корону на голову.

Відспіванням подячної пісні й многоліття св. Вітцеві, королеві Данилові, митрополитові й усьому українському народові закінчилася коронаційна врочистість.

Король Данило дав бенкет у своєму дорогичинському теремі і потім поїхав у Галич. Та недовго там побував, бо зараз треба було рушати на ятв'ягів і «татарських» людей, себто пограничних мешканців, що для особистих користей піддалися татарам, бо ті жадали в них менших податків.

В часі повороту з походу на ятв'ягів їхав король Данило з сином Львом через річку Полтву. Тут сподобав собі гору і сказав до князя Льва:

— На цій горі збудую замок і довкола неї город і в пам'ять того, що ти так хоробро бився з чехами, а тепер із ятв'ягами, назву цей город — Львів.

Будують новий город, від князя Льва Львовом названий

Княжич Лев поцілував батька в обидві руки і твердо сказав:

— Дякую, батечку! Цей город буде мені так само любий, як тобі Холм.

І зараз спровадив тут із Галича будівничих, мулярів і теслів, і вони стали будувати город.

Незабаром стали в новий город спроваджуватися люди з усіх усюдів, і свої, і чужинці, купці й ремісники, і так Львів швидко заселявся.

Життя скрізь по всій Галицько-Волинській державі відроджувалося наново. Города, відбудовані й ще сильніше укріплені, як були до їх руїни, залюднювалися, процвітали промисел і торгівля. По селах хлібороби спокійно обробляли поля в надії, що страшне татарське лихоліття минуло і уже не вернеться. Додавали їм певності сильно укріплені города, а також переконання, що тепер, коли король Данило приступив до унії з Римом, увесі християнський світ ста-

не разом з королем Данилом до боротьби проти поганських татар. Бо ж татарський хан загрожує не тільки українським землям, але й усім державам, що на захід і на південь від галицьких меж! Зазнали ж уже й тепер лиха від татар і Польща, і Угорщина.

Король Данило теж спокійно дивився в прийдешність.

— У власному інтересі мусять мені християнські володарі стати до помочі,— говорив він до князя Василька.— А чей же розуміють, що як я впаду в боротьбі з татарами, то скоріше чи пізніше їх жде така сама доля.

— Так,— признав і князь Василько,— наша держава — це немов вали й гострокіл кріпости. За грудьми наших дружин Європа має спокій, але як ми впадемо, тоді горе їй.

— А без їх помочі проти такої сили диких, войовничих татар нам несила буде встояти,— говорив король Данило, а по хвилині додав: — На угорського короля я не дуже надіюся. От і тепер скільки він обіцянок наробив Романові, а навіть помочі не хоче йому дати. Маю вість, що Отокар оточив мого сина в Непірці, і він там із жінкою терпить голод.

Кілька днів по цій розмові з'явився княжич Роман, виснажений, блідий на лиці. Король Данило зрадив приїздом сина, але разом спитав:

— Сину, що з тобою, та ти зовсім виснажений?!

— Тату, перебув я багато,— відповів княжич Роман, що недавно князь Австрії.

І розказав про те, як король Бела не прислав обіцяної помочі, як прийшлося залишити князювання.

— Мріялося високе,— зітхнув батько,— та, видно, не була Божа воля, щоб ти засів у Відні. Однак не журися. Литовський князь Войшелк обіцяв дати тобі Новгородок на князювання.

Король Данило думав тепер про те, як позбутися татарського зверхництва. До союзу проти татар втягнув він і литовського князя Міндовга.

Саме серед цих приготувань прийшла вістка, що татарський воевода Куремса йде походом на Данила й Василька.

Данило збирався до війни в Холмі, а Василько в Володимирі, а до Льва послали послів, щоб приїхав до них.

Серед приготувань короля Данила в Холмі сталося нещастя.

Це була вже пізня осінь, і було холодно. Одна баба напала в печі, заткала піч і вийшла до сусідів. Вуглик із печі впав на долівку, і від нього зайнявся сушник, що був у куті, а від нього вся хата. Надворі був сильний вітер і роз-

ніс пожежу по всьому городу. І все вигоріло. Згоріла велич-на церква св. Івана, що мала мідяний поміст. Пожежа була такою сильною, що мідь стопилася і пливла, як смола. Згорі-ла й церква св. Трійці. Полум'я пожежі було таке, що його заграву було видно далеко навколо аж до Львова. Люди думали, що це татари запалили город і тікали в ліси.

А Куремса з ордою стояв коло Луцька.

Та нічого не вдіяв і вернувся назад у степи.

Як Куремса відійшов, забрався Данило до відбудови Холма. Церкви відбудував ще кращі, як були до пожежі, і город укріпив ще сильніше.

Тим часом хан відкликав Куремсу через те, що він не-здарно вів війну, та дав на його місце Бурундай. Він при-йшов з дуже великим військом.

А тут ніхто з західноєвропейських володарів навіть і не обіцяв Данилові помічі.

Бурундай послав послів до Данила і переказав йому:

— Іду на Литву, коли ти в мирі з ханом, то йди зо мною.

Данило радився з братом Васильком і з сином Львом, що йому діяти.

Сказав князь Василько:

— Піду я, бо я з литовцями не маю миру. В Холмі під твоєю опікою лишаю жінку й сина.

І князь Василько поїхав.

Два роки був спокій. Аж 1259 р. зажадав Бурундай, щоб Данило й Василько розкинули всі городи.

— Ви ханові союзники, — казав він хитро, — то на-віщо вам городів? Проти хана не треба, а від ворогів оборо-нити вас хан.

І так мусили розкинути укріплення городів: Істожка, Львова, Крем'янця, Луцька, Володимира.

Тільки холмщани не дали розкинути свого города.

Під кінець 1262 р. король Данило послав до Володимира, до князя Василька, та до Львова, до князя Льва, і на Литву, до другого сина Шварна, листа, а в листі писав: «Я запросив краківського князя Болеслава до Тернова¹²⁴ на нараду, прийдіть й ви».

І з'їхалися в Тернові король Данило з обома своїми си-нами: Львом і Шварном, князь Василько з сином Володи-миром і краківський князь Болеслав.

Рано були всі князі на Службі Божій, потім подалися всі на замок. Тут король Данило гостив князів і їх дружини. В часі обіду король Данило сказав:

— Князі, брати й сини! Оце запросив я вас сюди, щоб ми разом нарадилися у важних справах. Важкі часи на-стали тепер для наших земель, для держав наших. Орди

І з'їхалися в Тернові король Данило з князями

татар нависли чорними хмарами над нами. Можна б їм опер-тися, коли б усі європейські володарі зрозуміли небезпеку й помогли нам у боротьбі проти лютого ворога. Св. отець видав заклик до всіх володарів Європи, щоб помогли нам у боротьбі з татарами. Та ні один із європейських волода-рів не послунав заклику. Зайняті своїми справами не чують небезпеки. А ми самі не можемо поки що опертися. Від сто-літь опиралися ми азійським ордам печенігів, торків, полов-ців і інших, але тоді ми були сильні. Держава князя Воло-димира Святого й Ярослава Мудрого була наймогутніша в Європі. І потім ще, хоч наша земля була розбита на більше князівств, ми з успіхом боролися з половцями і перемогли їх і зброєю, і культурою. Одначе проти такої сили, як татар-ська, ми, обмежені до галицьких і волинських земель, не можемо встояти — надто великі сили Чингісхана. А все ж таки мусимо опиратися. Я радію, що краківський князь зрозумів вагу хвилини і на мої запросини прибув теж, щоб

разом нарадитися, як нам діяти, щоб оборонитися перед татарською навалою. Дай, Боже, довести наші наради до доброго кінця!

Радили довго і вирішили завжди виступати разом.

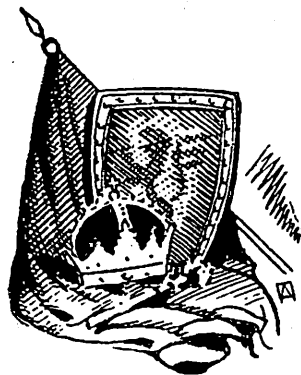
Цей з'їзд і це замирення було останнім ділом короля Данила. Із Тернова поїхав король Данило у свій улюблений Холм. Вже в Тернові почувався він нездоров, та ще не давався. Але вже в кілька днів по приїзді в Холм мусив лягати в постіль. Півтора року пролежав король, мучений важкою недугою, а у березні 1264 р. не стало його в живих.

Сумом покритися Холм, як почув, що нема вже його основника й добродія. Плакали, ридали не тільки українці, але й чужинці, що їх чимало було в Холмі.

На похорон з'їхалися брат королів — князь Василько з сином Володимиром, з'їхалися всі сини, прибули й задніпрянські князі, прибув і краківський князь Болеслав, прислав і король угорський свого палатина¹²⁵ на похорон, і від чеського короля був представник.

Похорон був величний. Було народу стільки, що в Холмі не могли приміститися і таборували на полях за Холмом у наметах.

І похоронили короля в церкві Пресвятої Богородиці в срібній домовині.

Князь Лев Данилович

По смерті короля Данила поділилися його сини батьковими землями. Князь Лев панував у Галичі, Дорогичині, Перемишлі й Мельнику; князь Шварно в Холмі, Белзі й Червені; князь Мстислав у Луцьку, Дубні та Стожку. Дядько їх — князь Василько, як і за життя короля Данила, так і тепер князював у Володимирі й Бересті. До князя Василька належали теж городи Любомль, Каменець на литовській границі, Кобрин, Рай, Крем'янець і Всеволож.

Князь Василько в роді Романовичів зайняв тепер місце короля Данила, став головою всіх Романовичів.

Князь Лев по батьковій смерті перейшов був жити зі Львова до Галича. Та не сподобалося йому тут.

Він говорив до дворецького:

— Не люблю мені жити в Галичі. Мій батько радніше жив у Холмі, як у Галичі, так і мені миліший Львів, як Галич.

І князь Лев став приготувати Львів, щоб був відповідний на столицю князя. Терем, що його побудував був на горі король Данило, поширив, прикрасив і сильніше укріпив. Під горою побудував собі другий, т. зв. літній терем. Довкола просторого майдану в середині города побудував будинки на крамниці. Для жінки побудував церкву латинського обряду, а при ній дім для пароха цієї церкви.

На вістку, що князь Лев переносить столицю з Галича до Львова, стали туди з'їздитися і тут поселюватися ремісники свої й чужі. З чужинців найбільше приїздили німці.

Одного дня з'явилося в князя Льва дивне посольство.

Були це люди з довгими чорними бородами, каблукватими носами й темного кольору обличчями.

Провідник цих людей говорив до князя Льва:

— Славний і могутній княже! Ми, вірмени¹²⁶, геть іздалека, з Азії. Нас там переслідують чужинці за віру, хочуть нас вигубити. Отже, приходимо до тебе, щоб ти дозволив нам у твоїх містах, головню тут, у городі Львові, поселитися.

Князь Лев спитав:

З'явилося в князя Льва дивне посольство

— А ви якої віри і чим займаєтеся?

— Ми християни, як і ви, тільки наш обряд трохи відмінний від вашого. З нами є й наші священики. Займаємося ж ми здебільша купецтвом.

— Це добре, — сказав князь Лев, — що ви християни. Що ви іншого обряду — це ніщо! У мене тут, у Львові, й по інших городах є теж християни інших обрядів, найбільше ж латинників. Добре, я дозволяю вам тут поселитися.

І велів печатникові Захарії Витановичеві списати грамоту про дозвіл поселятися вірменам по городах, правитися своїм правом, вільно будувати свої церкви і відбувати богослуження в своїм обряді.

Князь Лев загосподарював свою державу і укріпляв городи. Будовав церкви й монастирі, щоб духовенство й ченці дбали про поглиблення християнської віри.

І стала держава підійматися з руїни, завданої татарами. Татарські хани не йшли тепер за Дніпро, бо в них самих

була колотнеча. А західні сусіди давали спокій князеві Львові, бо знали, що він у кожній хвилині може покликати татар собі на поміч.

Було це з початком 1270 р. Князь Шварно важко занедужав і прислав до князя Льва посла з листом.

— Приїдь, брате, — писав князь Шварно. — Я недужий, і то так важко, що ледве чи вже підведуся з постелі. Приїдь у Холм, я хочу тобі передати по моїй смерті Холм, Червень і Белз.

І князь Лев поїхав. Застав ще князя Шварна живого.

Князь Шварно передав йому свій заповіт, що вже був списаний, і по трьох днях переставився.

У місяць по смерті князя Шварна переставився теж і князь Василько Романович. Князь Володимир Василькович розіслав гінців з сумною вісткою до всіх князів роду Романового й до задніпрянських князів.

Похорон був величний, бо син Володимир не щадив коштів на батьків похорон. Тіло князя Василька положили в церкві Пресвятої Богородиці, в єпископії володимирській.

Тепер верховним князем над усіма Романовичами став князь Лев Данилович.

Було це 17 грудня, на св. Даниїла-пророка, в неділю. Князь Лев з княгинєю Констанцією був у єпископській церкві, де правилося поминальне богослужіння за його батька, короля Данила.

Саме скінчилося богослужіння. Князь Лев подався назад у свій терем на горі. Зима почалася скоро, і увесь Львів білів уже під снігом.

Гарно різьблені залубні мчали швидко вулицями Львова.

— Як гарно тепер, як у казковій країні! — сказала княгиня Констанція.

— У вас на Угорщині немає таких гострих зим, як у нас, — сказав князь Лев.

— Це правда, у нас тепліше, і гарна наша країна, але й тут гарно. Я вже звикла до галицького підсоння.

Серед такої розмови заїхали на замкову гору перед терем.

Тут зараз приступив до князя Льва дворецький¹²⁷ Василько Семкович і сказав князеві:

— Пригнав гонець із Кракова, — каже, — з важною вісткою.

Князь Лев спитав:

— А де ж він?

— Жде в гридниці.

— Хай зараз явиться в мене.

— Ти від кого? — спитав князь Лев, тільки побачив його.

— Від Мартин Бохенського, княжого стольника¹²⁸, — відповів отрок, кланяючись князеві, і зараз подав йому листа і сказав ще: — Князь Болеслав помер.

— Іди спочинь, а я тим часом прочитаю, що пише пан Мартин.

А пан Мартин писав:

«Ласкавий і мудрий княже! Доношу Тобі, що князь Болеслав помер, і, як знаєш, безпотомно. Треба Тобі якнайскоріше здобути краківський престол, що Тобі його покійний князь Болеслав обіцяв. Нас тут більше, Твоїх прихильників, і ми всі будемо старатися з'єднати Тобі краківських панів. Спішися, ласкавий княже, бо поспіх тут рішає. Це пишу я, Твій вірний і щирый прихильник, і кланяюся Тобі низько».

Князь Лев прочитав листа, сховав його між важні грамоти і негайно послав гінця до князя Юрія.

«Приїжджай, сину, з дружиною великою, рушаю на Краків! Болеслав помер!» — писав йому.

Князь Юрій прибув незабаром у Львів до батька зі своєю дружиною.

Рушили в похід.

Коли військо перейшло в межі краківського князівства, князь Лев, отаборившись, послав гінця до Мартин Бохенського в Краків, щоб цей подав відомість, як стоїть справа.

До тижня дістав князь Лев відповідь:

«Не можна вже нічого зробити! — переказував пан Мартин. — Більшість панів заявила проти Тебе, милостивий княже!»

Князь Лев став радитися з сином, що йому діяти. Князь Юрій радив вертатися.

— І я так думаю! — сказав укінці князь Лев. — Одначе за страту зажадаю окраїнних городів і силою їх добуду, як не дадуть.

І князь Лев рушив на Краків. Але похід не вдавсь. Ні з чим мусив вернутись у свою землю.

Тепер князь Лешко, вибраний краківським князем, пішов із помсти на Галицьке князівство, здобув город Переворськ, побив у ньому всіх людей, набрав багато добичі, а город підпалив і вернувся назад.

Польські князі Болеслав, князь Плоцький, і Конрад, князь Черський, посварилися тим часом і виповіли один одному війну. Болеслав попросив помічі у Лешка, князя

краківського, і його брата Володислава Локетка, князя Серадського, а Конрад звернувся за підмогою до князя Володимира Васильовича, двоюрідного брата князя Льва.

І зараз став князь Володимир готуватися до походу. Негайно послав теж до свого небожа, князя Юрія Львовича, щоб і він дав поміч. І вислав усе військо під проводом досвідчених воєводів.

Ще перед походом вислав він був посла до князя Конрада, що заявив:

— Так тобі каже брат Володимир: «Я радо поміг би тобі помститись за зневагу, однак не можу, бо нас тривожать татари».

Сказавши це, посол стиснув князеві руку. Він дав цим знак, що не хоче говорити до нього при всіх боярах. Князь Конрад зрозумів його і вийшов із ним.

Тепер посол сказав:

— Мій князь і я знаємо, що між твоїми боярами є невірні тобі, тому так сказав я при всіх. А тут тобі ось що переказує князь Володимир: «Готуйся сам і човни приготуй до плавби на Віслі, а військо буде в тебе завтра».

Конрад зрадів і велів готувати човни і сам став готуватися в похід. Як прийшли українські полки, перевезлися через Віслу і рушили у дальший похід. Князь Конрад минув Сохачів і повів усе військо до города Гостинного. Город узяли приступом. Узяли багато полонених і різних припасів.

Князь Конрад задовольнився цим. Казав:

— Буде з мене. Болеслав дуже любить цей город, то це його дуже заболить.

Українське військо вернулося ціле й здорове, бо згинули тільки два дружинники: один — прусак родом, а другий — боярський син, Рох Михалевич.

Князь Володимир дуже радів, що і військо ціле, і Конрадові поміг змити зневагу.

Зібравши по смерті князя Шварна під своєю рукою всі землі Галицького князівства, став князь Лев заходитися невсипуще коло того, щоб скріпити свою державу, відбудувати зруйновані городи й села.

— Найважливіше, — говорив він, — щоб хлібороб міг спокійно й безпечно орати поле, а в городах щоб розвивалися промисел і торгівля.

Так і робив. Хлібороб міг спокійно тепер орати поле і збирати жниво, а городи залюднювалися ремісниками й купцями.

Найбільше ж дбав князь Лев про свій улюблений Львів.

Посол князя Льва в князя Конрада Черського

Побудував тут просторі доми на крамниці і ремісницькі верстати, що їх за оплатою винаймав і своїм, і чужим, купцям і ремісникам.

І забудовувався Львів щораз більше, щораз краще.

Також дбав князь Лев дуже про своїх дружинників.

А вже найбільше заходився князь Лев коло будови церков і монастирів. Для монастирів і церков не щадив він дарів — обдаровував щедро землями й грішми.

Ішли роки за роками, прийшла старість. Князь Лев не почувався вже в силах правити державою. Одного дня покликав він до себе дворецького Юрка Дмитровича і сказав йому:

— Пошли гінця до мого сина, князя Юрія, нехай приїздить якнайскоріше, маю йому важне сказати.

І князь Юрій приїхав у Львів.

Коли князь привітався з батьком, цей сказав йому:

— Тепер спочинь з дороги і покріпись, а ввечері поговоримо про дуже важні справи.

І ввечері говорив синові:

— Сину, ти вже старший, уже за рік буде тобі сорок років. Ти в силі віку, а я старіюся, немощію. Почуваю вже, що не моя сила правити державою. Нелегке було моє життя, не одне, що хотів я осягнути, не осягнув, не один промах зробив я, не один гріх маю на душі, — тепер пора мені відпокутувати мої гріхи. Я, сину, вирішив іти в монастир, а владу в державі передаю тобі. Знаю, що ти добрий і розумний володар, бо бачу, як правиш у себе. Тому спокійно передаю владу в твої руки, певний того, що ти не вменшиш того, що я придбав, а ще прибільшиш. Князю, хай тобі Бог допомагає!

Зворушений син сказав:

— Тату, коли така ваша воля, я буду правити всією Галицькою державою, але разом із вами. Навіщо вам іти в монастир? Я потребуватиму вашої поради.

— Ні, сину, — відповів твердо князь Лев, — я рішився, й не відкличу того, що сказав. Я їду в Спаський монастир у Лаврові¹²⁹. Там проведу в тиші, в спокою, далеко від гамору світу, свої останні роки. Сину! — сказав ще наприкінці. — Роблю це також і для того, щоб за життя мого ти закріпив за собою князювання і щоб ніхто з сусідів не пробував відбирати тобі владу. Я не маю вже що тут робити. Жінка моя вже на тому світі, я самотній, для мене лишається тільки монастир.

Князь Юрій припав до батькових рук, цілував їх і обливав їх слізьми вдячності.

Через тиждень князь Лев переїхав у Спаський монастир у Лаврові, щоб там на молитвах і каятті докінчити своє життя.

— Буду молитися Всевишньому, — сказав при прощанні синові, — щоб мав в опіці тебе й державу твою.

Три роки прожив ще князь Лев у монастирі на молитвах тихим чернечим життям і в р. 1301 помер там. Вмираючи, просив, щоб його поховали таки в монастирі.

Коли князь Юрій прибув на похорон і сказав, що хоче перенести батькове тіло до Львова, відповів йому ігумен:

— Це було б проти волі батька твого, княже! Його останнє бажання було, щоб тіло його спочивало тут, у монастирі, де він найшов душевний спокій і ласку Божу.

— Коли так, — сказав князь Юрій, — хай буде по волі батька мого.

І похоронили князя Льва в монастирській церкві в тишовій домовині, окутій сріблом, і написали на ній ім'я князя.

Король Юрій

Сумний вернувся князь Юрій Львович із батькового похорону до Дорогичина.

Тут став збиратися до виїзду і по двох місяцях осів уже у Львові на замку.

Зараз стали приходити туди послы чужих володарів, які бажали укласти союз із галицьким князем.

Краківський князь Володислав Локетко просив у нього помічі.

Князь Юрій був тоді вже вдівець, бо померла йому перша жінка, дочка суздальського князя.

Князь Володислав Локетко сказав:

— Годі тобі бути без княгині. В мене є сестра, приїдь до Кракова, побачиш її. Сподобається тобі, женися.

Князь Юрій і сам був свідомий того, що треба йому женитися. Тому незабаром і вибрався в Краків. Сподобав собі княгиню Євфимію, і незабаром відбувся шлюб.

Тепер поклав князь Юрій Львович із Володиславом Локетком союз проти сandomirського князя.

Однак незабаром Володислав Локетко втратив краківський престол. Польські пани не сподобали собі його і прогнали, а на престол покликали чеського короля В'ячеслава.

Раз прийшли до князя Юрія єпископи: львівський, галицький і сяноцький — і стали жалуватися:

— Невигода нам із тим, що київські митрополити переїхали на північ у Володимир над Клязьмою, княже! Постарайся в царгородського патріярха, щоб рукоположив нам галицького митрополита.

Князеві Юрієві подобалася ця думка. Це ж підносило, збільшувало значення його держави. І він відповів єпископам:

— Дуже радо зроблю це! Тільки вкажіть мужа, достойного такого високого чину.

Тут львівський єпископ сказав:

— Найкраще надається тут ієромонах і пустиножитель Петро.

І інші єпископи притакнули львівському, бо знали Петра як дуже побожного священика.

І князь Юрій вислав негайно Петра в Царгород до патріярха з просьбою, щоб рукоположив Петра в митрополити.

Патріярх уволив волю князя Юрія, і так Петро став першим галицько-волинським митрополитом, а Галич став митрополією.

В 1305 р. з початком квітня пригнав гонець із Володимира від князя Мстислава.

— Приїжджай, небоже Юрію, я смертельно недужий, а мушу бачитися з тобою.

Князь Юрій не гаявся, поїхав. Волинський князь Мстислав був справді смертельно недужий, але при повній свідомості.

Він зрадив, коли князь Юрій з'явився в нього:

— Я тебе в дуже важній справі запросив до себе, — говорив князь Мстислав. — Я тривожуся долею Волинської держави. Бачу, щоб її вдержати, треба рішучої і сильної вдачі. Мій син Данило, на жаль, не такий. Вороги довкола: відсіля — Литва, відтіля — татари. В таких часах годі роздроблювати державу. Тому я хочу Волинь передати тобі, небожеві моему, бо бачу, що ти рішучий і войовничий. Для Данила та його нащадків я лишаю на прожиток Холмське й Белзьке князівства, а всю Волинь передаю тобі. За те прошу тебе: не дай кривдити нікому мого сина Данила ні внука Льва.

І закликав князь дворецького Володимира Семеновича, тисяцького Юрія Гавриловича й печатника Іллю Несторовича. Сказав при них свою волю і велів писати завіщання.

Ще кілька днів прожив князь Мстислав Данилович, і дня 18 квітня 1305 р. в перший день Великодня переставився.

Так у руках князя Юрія Львовича опинилися Галицьке та Волинське князівства.

Тепер князь Юрій прилучив і володимирське єпископство до галицької митрополії.

На вістку, що князь Юрій Львович став тепер одним володарем Галицько-Волинської держави, простором більшою, як була держава короля Данила, бо ж тоді в Волинському князівстві панував його брат Василько, стали до князя Юрія слати послів й подальші володарі, щоб з'єднати собі його як союзника.

Тоді теж наспіло посольство з Риму від папи з королівською короною для князя Юрія.

Та тим часом настала війна з Литвою, і король Юрій рушив у похід.

Князь Юрій Львович вирушає зі Львова в похід

Король Юрій, приготівляючись до походу, покликав до себе синів, Андрія й Льва, і сказав до них:

— Сини мої! Я йду в похід, на війну. Не знаю, як війна скінчиться, не знаю, що буде з мною, бо це в Божих руках. Тому вже тепер хочу забезпечити державу за вами. Ти, Андрію, дістаєш Волинь, а ти, Льве, — Галич. Тільки ніколи нічого не робить окремо: завжди разом, завжди в згоді — тоді матимете силу та значення.

Полагодивши так державні справи, вирушив у похід. Ішов поспішним маршем, щоб литовського князя Гедиміна не пустити в глибину держави, не дати пограбувати і знищити рідну країну.

То був уже кінець листопада, дні слітні. Осіннє болото на дорогах мучило дуже та зносило і людей, і коней.

Знесилені війська спинилися в Володимирі на кількадевший спочинок. Розвідачі принесли вісті, що передні сторожі литовців є вже недалеко від Володимира. Король Юрій дав

негайно наказ рушати з Володимира проти ворога. І вийшли насамперед волинські полки, а за ними галицькі.

Дві милі за Володимиром стрінули литовців.

Король Юрій вибрав для свого війська догідне місце на горбах.

Незабаром висунулися з лісів литовські полки. Князь Гедимін, побачивши готові до бою полки короля Юрія, став уставляти напроти них свої полки за литовським звичаєм у три ряди. Перший ряд — зо списами, другий — стрільців-лучників, а третій — запасний. Мали ще литовці звичай, що прилягали за своїми великими щитами й із-за щитів, чи стріляли з луків, чи кидали короткими списами.

Так і тепер став передній ряд кидати списами. Та король Юрій знав добре їх спосіб воювати і пустив на них важкозбройних дружинників на конях. Литовці спершу не подалися, аж як кіннота наперла з усією силою, зірвалися з місця і розскочилися на два боки. Тепер другий ряд литовців сипнув стрілами. Стріли летіли густою хмарою, і багато з них було цільних, багато з кінних дружинників покотилося з коней додолу. А князь Гедимін упорядкував тим часом перший ряд і вдарив ним на кінноту збоку. Взята в два вогні кіннота змішалася і почала відступати.

Бачить король Юрій, що кіннота в небезпеці, і посилав на ліве крило до князя Данила Мстиславича, щоб рушив до бою, а сам теж з волинцями рушив наперед. Як верховинська буря, вдарили холмщани, белзчани й волинці. А король Юрій попереду. Литовці подаються. Та князь Гедимін із відкритою головою, з мечем, піднятим угору, ганяє на коні вздовж своїх рядів і підбадьорює їх, щоб не подавалися, видержали.

Нараз, що це?! Король Юрій на хвилину підняв руку вгору — і раптом захитався та повалився додолу. Прискочили до нього дружинники. Підводять. Та король уже неживий. Ворожа стріла пробила чоло в самій середині.

Дружинники понесли короля з бойовища, а бій тривав далі. Військо в розпалі битви не завважило навіть, що король упав.

Литовці подалися й спішно завернули на північ.

Українське військо готове було гнатися за литовцями, однак тисяцькі, що вже знали про смерть короля Юрія, спинили свої полки і дали наказ вертатися під Володимир.

Останні князі

Сумний вертався похід із тілом геройського короля Юрія. Сумний увиходив у ворота міста Львова.

Вийшли назустріч обидва сини — князі Андрій і Лев. Вони знали вже про лицарську смерть батька, бо тисяцький Іван Дмитрович із невеличким відділом дружинників гнався спішно наперед, щоб підготувати князів на сумну зустріч. З похиленими головами ждали князі Андрій і Лев на воротах Львова, аж поки віз із тілом короля-батька не в'їхав перекидним мостом у стіни міста.

Король був накритий дорогою паполомою¹³⁰. Князь Андрій дав знак, щоб спинити віз. Спинили. Відкрили паполому. Король Юрій лежав, мов спав. Рана на чолі була вмита й закрита перев'язкою. Довга сива борода стелилася по панцирі, руки були схрещені на грудях.

Обидва князі припали до батькових рук, стали їх цілувати. Потім підвелися, князь Андрій дав наказ везти тіло короля Юрія в долішній княжий терем.

На другий день зложили тіло в єпископській церкві та почалися похоронні обряди.

Четвертого дня похоронили короля в гробниці під єпископією.

Коли запечатали гробницю, сказав князь Андрій до князя Льва:

— І так нема вже нашого батька, нема вже короля Юрія Львовича. Брате, виконаймо волю нашого батька! Не ділитимемо нашої держави, князуватимемо обидва разом, будемо в двох тілах одна душа!

І брати подали собі й стиснули руки.

І вернулися в терем.

Під кінець липня загостив до Львова, на княжий двір, рідкий гість — хрестоносець¹³¹. Львів'яни з зацікавленням придивлялися, як три хрестоносці з джурами їхали на великих опанцированих конях вулицями Львова. Хрестоносці були в залізній зброї, а поверх мали білі плащі, що на них на плечах і на грудях були виткані великі чорні хрести. Де-хто з львів'ян уже успів довідатися, хто це.

Сіґгард Шварцбурзький виголошує промову

— Той, що їде попереду, — то свояк наших князів, а називається якось так довго, — говорив один.

А другий додав:

— Називається Сіґгард із Шварцбурга. Його, напевно, прислав великий магістр хрестоносців, щоб намовити наших князів до якоїсь угоди.

А Сіґгард Шварцбурзький справді, тільки звитався, сказав:

— Приїхав я, свояки, відвідати вас і зараз їм привожу й листи до вас від нашого великого магістра — Карла Бефарта.

Князь Андрій відповів:

— Велика це честь для нас, що великий магістр преславного хрестоносного лицарства підтримує зв'язки з нами.

Сіґгард передав листа князям. Вони зараз взяли його читати. Лист був написаний по-латині. Великий магістр

і всі німецькі лицарі пропонували князям союз проти татар і всіх ворогів хрестоносного лицарства.

Сіґегард лишився в князів надовше. У тиждень по його приїзді відбулися лови в тисьменицьких лісах.

Щойно з початком серпня стали вести переговори у Володимирі, а 10 серпня, на св. Лаврентія, у вівторок, списали умову, теж по-латині, що починалася так: «Андрій і Лев, з Божої ласки князі всієї української землі, Галичини й Володимирії, шлють поздоровлення, а після цього воєнного життя бажають слави в небесах...»

Далі писали князі, що це велика честь для них, що можуть заприятитися з таким славним лицарським орденом. А вже наприкінці запевняли, що боронитимуть хрестоносців перед татарами і будуть помагати проти кожного противника.

«На це веліли ми написати цю грамоту і привісити наші печатки.

Довершене й дане у Володимирі Р. Б. МСССХVI. у навечір'я св. Лаврентія» — кінчалась умова.

Три дні пізніше повіз Сіґегард Шварцбурзький грамоту в Кеніґсберг¹³²

В 1320 р. в листопаді прибули до Володимира посланці міста Торуня, щоб скласти з князями Андрієм і Львом торговельну умову. Умову списали саме в річницю смерті короля Юрія.

Татарський хан вельми був невдоволений із цих усіх умов і старався відтягнути князів від злагоди з західними князями, однак всі його зусилля були даремні.

І р. 1323 весною рушив хан з великою ордою походом на Волинь. Та князі не злякалися. Вирушили з Володимира з залізними полками проти татар. Були в їх полках і хрестоносці під проводом Сіґегарда.

Прийшло до бою під Кам'янцем. Завзятий бій тривав від ранку до ночі й кінчився перемогою князів Андрія й Льва. Однак обидва князі були важко ранені. Поклали їх на вози і повезли у Володимир під прапорами перемоги. Їхали під опікою Сіґегарда.

Обидва князі поклались у постіль і вже з неї не підвелися. Від ран, завданих у бою, померли сливе одночасно. Похорони князів відбулися одного дня. Як разом жили й трудилися, так разом їх і похоронили.

Жалували за ними хрестоносці, жалував і польський князь Володислав Локетко.

Він казав:

— Ці два князі — то був непереможний щит проти татар.

Просять Болеслава Тройденовича на галицький престол

Зажурився стародавній Галич, зажурився Володимир, бо князі Андрій і Лев не лишили синів.

— Хто тепер засяде на золотокованому престолі Осмомисла й лицарського Романа?

Стали думати галичани, стали думати володимирці, кого їм запросити на князювання.

І по довгих нарадах вирішили:

— Покличмо Болеслава, Тройденового сина, він же ж син сестри наших покійних князів.

Митрополит, грек Теогност, зауважив:

— Він латинської віри, може, схоче силувати нас на свою віру.

На це сказав Юрій Лисий:

— Поставимо умову, що мусить прийняти нашу грецьку віру. Не згодиться, то й ми не приймемо його за свого князя.

І поїхало посольство до мазовецького князя Тройдена

з єпископом Ходором на чолі. І єпископ Ходір промовив:

— Наші князі не лишили синів, щоб панували в нас, тому ми прийшли просити в тебе, милостивий княже, твого найстаршого сина, Болеслава, на галицького й волинського князя. Одначе ми мусимо поставити одну умову: князь Болеслав має прийняти грецьку віру, щоб був одновірний із підданими своїми.

Князь Тройден відповів:

— Коли син згодиться на ці умови, то я не маю нічого проти цього.

Болеслав погодився на всі умови.

У Львові Болеслав прийняв грецьку віру і прибрав собі друге ймення, Юрій, на пам'ять про материного батька, короля Юрія. Зі Львова переїхав князь Юрій у Володимир.

І тут вітали його радо, як онука короля Юрія.

Та він радніше й частіше перебував у Львові, хоча Львів не мав такого вигідного княжого терема, як Володимир.

Тут були й щиро прихильні йому бояри: тисяцький Дмитро Детько, дворецький Бориско Кракуля, Васько Кудриневич, Хотко Єромирич і інші. Навіть галицький єпископ Ходір, що жив у Львові, прихильніше ставився до князя, як володимирське вище духовенство.

Не подобалося те володимирцям, що князь до Володимира тільки немов заглядав, а здебільша сидів у Львові. І вони вкінці явно зажадали, щоб князь сидів бодай половину року у Володимирі. Князь Юрій обіцяв їм це, і уже останні місяці 1325 р. перебув у Володимирі.

Туди прибуло до нього посольство великого магістра хрестоносців Вергнера, щоб відновити умову, що її уклали були з князями Андрієм і Львом. Князь Юрій Болеслав прийняв їх щиро і велів написати латинську грамоту, в якій обіцяв задержати з хрестоносцями приязні взаємини так, як вдержували його прапрадід, король Данило Романович, прапід, князь Лев, і дід, король Юрій.

Галицькі бояри, а найбільше тисяцький Дмитро Детько, намовляли князя Юрія, щоб женився.

Дмитро Детько радив князеві:

— Княже, сватай дочку князя Гедиміна Офку. Так і з Литвою будеш у мирі, і з Польщею, бо старша дочка за польським королевичем Казимиром Локетковичем.

І князь послухав ради Дмитра Детька і засватав Гедимінову дочку Офку, що при хресті дістала ймення Євфимії.

Ішли роки за роками. Князь Юрій дбав про заселення городів, про розвиток промислу й торгівлі і тому спрова-

джував багато чужинців. Це не всім подобалося. Вони думали, що князь хоче заводити латинську віру, а він мріяв тільки про відновлення унії з Римом.

Це обурення старалися скріпити сусіди, що ласим оком дивилися на багаті галицько-волинські землі. Вони пильно дбали, щоб ворохобити населення проти князя, бо знали, що тоді держава занепаде і легше її буде зайняти.

Князь Юрій поїхав у квітні до Володимира, щоб там відсвяткувати Великдень, що в 1340 р. припадав на 16 квітня. Дня 6 квітня був уже князь Юрій у Володимирі. Зараз на другий день справив володимирський тисяцький Юрій Лисий бенкети у честь князя. І на цьому бенкеті хтось, наслав ласими сусідами, всипав непомітно князеві до чаші вина отрути. Отрута була така сильна, що князь відразу впав неживий.

Так нещасна п'ятниця, 7 квітня 1340 року, принесла кінець Галицько-Волинського князівства.

Ще й похорон князя в Володимирі не закінчився, як уже появився король Казимир у Львові, а мадярське військо в Карпатах. Але правитель Галицької держави Дмитро Детько не стратив голови. Послав негайно по татарську поміч. На цю вістку король Казимир хутко вернувся у свій Краків.

Ще якийсь час трималися львівські бояри під проводом Дмитра Детька. З того часу походить і Дмитріївський дзвін, вилитий у 1341 році, який досі висить у соборі св. Юра у Львові.

Пояснення

¹ Бористен, Борисфен — старовинні греки звали Дніпро — Бористенес. При гирлі Дніпра було місто, грецька оселя (колонія), що також звалася Бористенес.

² Св. Андрій Первозваний — брат св. Петра. Первозваним названий тому, бо його першого покликав Ісус Христос на апостола. «Андреас» по-грецьки значить «мужній». Старець, про якого йде мова, — це св. Андрій.

³ Море Гостинне — так називали греки Чорне море. Спершу звали його Негостинним морем, бо воно дуже бурхливе. Аж коли над Чорним морем постало більше грецьких колоній, назвали його греки Гостинним.

⁴ Блуд — злий божок; який вів, як вірили тоді, на манівці, на блуканину. Ще й тепер каже наш народ, коли хтось блукає: «Блуд учився його».

⁵ Див — по-староіндійськи «дева» означало «бог», а в наших предків-поган був це божок темряви, ворожий українцям як дітям бога сонця Дажбога, — Дажбожим онукам. Кий, як здогадуються тепер учені, прибув із Азії, з Ірану.

⁶ Перун — поганський бог грому.

⁷ Доля — богиня, що керувала щастям людей.

⁸ Волхв — ворожбит, чарівник.

⁹ Гості — купці.

¹⁰ Терем — княжа палата.

¹¹ Розігри — поганське свято мавок. Ще й сьогодні наш народ називає розіграми або розиграми день у тиждень по зеленому понеділку. Кажуть, що тоді граються нехрещені діти, а мавки, за народним повір'ям, — це дівчатка, що померли нехрещені.

¹² Огнищанин — мешканець, горожанин, громадянин.

¹³ Нормани — старогерманські мешканці Скандинавії. Вони наймалися в Греції та в інших державах на війсьну службу.

¹⁴ Хозари — народ фінсько-тюркського походження. Заснував був свою державу над рікою Волгою. При гирлі Волги до Каспійського моря була їх столиця Ітиль. Спершу були вони погани, а потім прийняли жидівську віру.

¹⁵ Каган — великий хан, цебто великий князь — так звався хозарський володар.

¹⁶ Бег — хозарський високий урядовець.

¹⁷ Роззуу — виїду заміж. В давніх українців був звичай, що молода роззувала молодого. Цей звичай зберігся в нашому народі ще й до сьогодні.

¹⁸ В'їзд, уїзд Боричів — так звали головну дорогу в Київ. Вона круто піднімалася від річки Почайни на гору, попри кріпосний вал, у якому від заходу були одинокі ворота, а перед ними міст.

¹⁹ Від диму — від ватри, цебто від кожного дому.

²⁰ Варяги — скандинавські воїтники, нормани.

²¹ Царгород — столиця грецької, або інакше — східно-римської держави. По-грецьки «Константинопіль» — цебто місто царя Константина Великого, який заснував його.

²² Тор — германський божок грому — цебто те саме, що слов'янський Перун.

²³ Паволока — дорога тканина.

²⁴ Русалчин Великдень, або Русалії — поганське свято русалок, що припадало в часі християнських Зелених свят.

²⁵ Витичів — город біля броду через Дніпро, тепер городище біля Трипілля на Київщині.

²⁶ Пороги — скелі в Дніпрі, по яких із шумом спадає вода або опливає їх.

²⁷ Жерці — поганські священики — цебто ті, що приносять богам жертви.

²⁸ Егейське море — частина Східного Середземного моря. На Егейському морі дуже багато островів.

²⁹ Влахерня — чудотворний омофор Пречистої Діви в Царгороді.

³⁰ Кирея — довгий, дорогий плащ.

³¹ Кумир — бовван, статуя поганського божка.

³² Узоріччя — дорожочинності.

³³ Паполома — покривало, рід дорогої матерії.

³⁴ Отрок — юнак джура, дружинник.

³⁵ Русалки — це водяні та польові духи-дівчата. Віра в русалок лишилася в нашому народі ще з поганських часів. Інші народи вірили в русалок, та й вірять досі, тільки в них вони інакше називаються. В південних слов'ян (сербів, хорватів, словенців, болгарів) називають русалок вілями, в поляків — дзівожонами, в німців — ніксен, у давніх греків — німфами, а в романських народів (французів, іспанців, італійців) — феями та мелюзинами. Очевидно, різні народи різно собі їх уявляють. Наш народ уявляє собі русалок як гарних дівчат, що сидять у воді або ходять по полі серед збіжжя та трави. Русалки залоскочують хлопців і дівчат на смерть і затачують у воду. Щоб забезпечитися перед русалками, треба мати при собі полин. Все те, очевидно, тільки повір'я, що їх наш народ задержав у тямці, як багато інших, ще з поганських часів.

³⁶ Жальник — поганський цвинтар, що на ньому хоронено урни (горщики) з попелом із спалених тіл мерців.

³⁷ Купало — це в наших поганських предків був бог сонця та животворного тепла. Свято Купала обходили в часі найбільшої сили сонця з вечора 23 на 24 червня — отже, напередодні св. Івана Хрестителя.

³⁸ Колісниця — віз на двох колесах.

³⁹ Кметь — княжий дружинник, лицар, вільний, визначний громадянин.

⁴⁰ Восвода — найвищий по князі начальник над військом, той, що «веде вої» (військо).

⁴¹ Усобиця, або міжусобиця — це війна між своїми, найгірша й найшкідливіша з усіх воєн.

⁴² Древа — деревляни, українське плем'я, що жило між Києвом і рікою Прип'яттю. Їх головні городи (міста) були: Іскоростень, Турів і Овруч. Назва походить від того, що вони жили в лісах між деревами.

⁴³ Митники — княжі люди, що збирали мито — себто оплату за переїзд.

⁴⁴ Вирники — княжі люди, що збирали від засуджених виру — себто кару за провини.

⁴⁵ «На щити взяти» — взяти наступом, приступом, здобути.

⁴⁶ Примучити — підкорити, силою змусити до підданства.

⁴⁷ Уличі — українське плем'я, що жило на чорноморському побережжі коло Дніпра.

⁴⁸ Отрок — хлопець-слуга при княжому дворі, рядовий вояк. Те саме «дітський».

⁴⁹ Сарацини (арабське слово, значить «східні») — так звали в середньовічних часах спершу арабів, а потім усіх магометан.

⁵⁰ Херсонес — в наших літописах — Корсунь, місто на півострові Криму, грецька колонія, лежало недалеко від сьогодняшнього Севастополя.

⁵¹ Стратег (грецьке слово) — ватажок, начальник.
⁵² Ескадра — відділ воєнних кораблів.
⁵³ Босфор — морська протока між Європою й Малою Азією, сполучає моря Мармурове з Чорним.
⁵⁴ Візантія — грецька (східно-римська) держава; назва походить від міста Візантії, що лежало на місці Царгорода (Константинополя). Місто Візантія було засноване в VII ст. до Христа, а в 196 р. по Христі зруйнував його римський імператор Септимій Север. В 330 р. по Христі збудував імператор Константин Великий на цьому місці нове місто, що від нього й називається Константинополь. Слов'янська назва Константинополя — Царгород (себто «царський город»).
⁵⁵ Вітинія — країна в Малій Азії над Чорним морем.
⁵⁶ Патриції — в стародавньому Римі те, що в нас бояри, а від часів імператора Константина Великого — найвищі урядовці.
⁵⁷ Тисяцький — див. заувагу ч. 40.
⁵⁸ Тракійське побережжя — це північне побережжя Егейського моря, від півострова Халкідіки аж до Босфору.
⁵⁹ Ясний, грецький огонь — греки мали тоді якийсь огонь, що не гас на воді. Його кидали на ворожі кораблі, щоб їх спалити. Що це був за огонь — напевно не знати. Одні вчені кажуть, що це була нафта, а інші — що греки знали вже стрільний порох.
⁶⁰ Полюддя — податок для князя від кожного підданого, поголовний податок.
⁶¹ Кормилець — високий урядовець, що займався вихованням княжих дітей, виховник, опікун.
⁶² Ладо — муж, чоловік, милий. Слово це часто приходить у приспівах до веснянок: «Ой, ладо, ладо!», «Ой, дід ладо!» тощо. Поганські наші предки вірили в бога Лада й у богиню Ладу. Ладо був богом щастя, родинного ладу й весілля. Лада — богинею любові, краси й усякого гаразду.
⁶³ Чир — порохно дерева, що його ще й досі в нас подекуди, не маючи сірників, уживають, щоб добути огонь кресалом із кременю. Іскра падає на сухий чир і запалює його. Замість пороху вживають також сухої губки, що росте на пнях дерева.
⁶⁴ Суд (зі скандинавського *supd*) — так звали за княжих часів Босфор, себто протоку між Чорним морем і Царгородом. Див. ще 53 заувагу.
⁶⁵ Почайна — річка, що впадає до Дніпра в Києві, на Подолі.
^{65a} Іноходці — коні з іншою ходою, як звичайно.
⁶⁶ Гридниця — кімната в княжому теремі, де гридні (вартіві) держали варту і де збиралася дружина.
⁶⁷ Шерешіри — самостріли, що викидали на облягане місто великі камені. Пороки — машини до розбивання муру.
⁶⁸ Кумир — статуя поганського божка, бовван, ідол.
⁶⁹ Вишгород — укріплене місто в київському князівстві над Дніпром, вище Києва.
⁷⁰ Альта — вливається в річку Трубіж, лівобічну притоку Дніпра.
⁷¹ Тьмутарокань, Тмутаракань — город на побережжі Озівського й Чорного морів.
⁷² Касоги — одно з кочових тюрко-татарських племен. Їхні потомки — це теперішні черкеси на Кавказі.
⁷³ Рось — річка, правобічна притока Дніпра.
⁷⁴ Половецька орда — половці, або кумани, плем'я турецьке. Спершу кочували вони в азійських степах коло Каспійського моря. В другій половині XI ст. кочували між Доном і Дніпром. Уперше появилися на Україні 1061 р.
⁷⁵ Печерська Лавра — найстарший монастир у Києві, заснований св. Антонієм Печерським і св. Теодосієм Печерським.

⁷⁶ Червенські городи — це були городи між Сяном і Бугом: Червень (тепер село Чермно), Белз, Потелич, Любачів та ін. Колись давно мусили вони належати до князівства, що його столицею був Червень, відсіля і назва всіх городів. Пізніше захопили Червенське князівство великоморавські князі, а потім були ці городи під владою моравського князя, і від нього, мабуть, відібрав їх Володимир Великий 981 р.
⁷⁷ Дітські — нижчі дружинники при князях.
⁷⁸ Вotchина — батьківщина, спадщина по батькові.
⁷⁹ Істці — ті, що шукали в суді своєї правди (іскати — шукати), позивачі.
⁸⁰ Тивун, тіун — княжий слуга, управитель дому, окремий уряд при князях, єпископах, а то й боярах, а також урядовець при управі міста чи села.
⁸¹ Судня — світлиця, де відбувався суд.
⁸² Послухи — судові свідки, що чули погрозу чи що.
⁸³ Видоки — судові свідки, що бачили подію, розглядану в суді.
⁸⁴ Судний дяк — судовий урядовець.
⁸⁵ Холоп — свобідний, що за довгі зобов'язався служити вірителю, і тоді ставав невільником.
⁸⁶ Смерд — свобідний селянин.
⁸⁷ Різи — відсотки від довгу.
⁸⁸ Істо, істе — капітал.
⁸⁹ Огнищанин — власник огнища — себто власник дому, громадянин, боярин.
⁹⁰ Тяжа — судова справа, процес.
⁹¹ Продажа — грошова кара за зроблену шкоду.
⁹² Поток — прогнання з краю.
⁹³ Ярополче — село під Києвом, засноване князем Ярополком.
⁹⁴ Колодники — воєнні бранці, що їх заковували в колоди (дерев'яні кайдани).
⁹⁵ Берладницькі ватаги — що їх зібрав князь-ізгой Іван Ростиславич, син перемиського князя Ростислава Володаровича в городі Берладі, в теперішній Молдаві. Від цього города й Івана Ростиславича звали Берладником, а його сина Ростислава — Берладничем.
⁹⁶ Суду та посади — кораблі та човни.
⁹⁷ Угорські гори — Карпати.
⁹⁸ Новий Галич — тепер Галац у Румунії.
⁹⁹ Галичина могила — могила під Галичем, що про неї згадує Галицько-Волинський літопис.
¹⁰⁰ Тракія — так звалася в старовину країна на Балканському півострові, на північ від Греції.
¹⁰¹ Парча — дорога шовкова тканина, перетикана золотом.
¹⁰² Тули — сагайдаки, торби, звичайно шкіряні, на стріли до луків. У визначних дружинників тули були боброві та гарно прикрашені.
¹⁰³ Ладо — милий, мила: «Ладо», «Лада» — звалися теж у поганських українців бог і богиня ладу та подружжя.
¹⁰⁴ Рогатина — спис із гаком при вістрі.
¹⁰⁵ Чернігівські Ігоровичі — нащадки Ігоря Святославича, славного з походу на половців 1185 р., що то його оспівав сучасний Ігореві, невідомий з імені співець у поемі «Слово про Ігорів полк».
¹⁰⁶ Отчич — той, що дістає спадщину по батькові, князь, що князює в князівстві, де князував його батько, дід, прадід.
¹⁰⁷ Пересопниці — город над р. Горинню на Волині.
¹⁰⁸ Тихомль, Перемиль — городи: Тихомль — над р. Горинню, на північний схід від Збаража; Перемиль — недалеко Тихомля.
¹⁰⁹ Хочу їхати у твого стремена — тими словами признавав князь зверхність над собою могутнішого князя або старшого родом, щоб цей узяв його в опіку й оборону.

- ¹¹⁰ Татари — азійські кочові племена тюркського походження. Злучив їх в одну державу хан Темуджин під кінець XII ст.
- ¹¹¹ Козельськ — город на півночі в Калузькій губернії.
- ¹¹² Варязький острів — на Дніпрі, пізніше острів Хортиця, де була Запорізька Січ.
- ¹¹³ Галицькі вигонці. Хто це був — напевне не знати, може, це були вигнанці з Галича, а може, поселенці над долиною Дністром.
- ¹¹⁴ Чингісхан — великий хан, себто хан, що йому підлягали інші хани.
- ¹¹⁵ Витичів — біля Трипілля в Київщині, за княжих часів город біля броду через Дніпро.
- ¹¹⁶ Пониззя — південне Поділля.
- ¹¹⁷ Темник — начальник над 10'000 війська, назва від слова тьма (тма), що означає «десять тисяч». Сьогодні в нас слово «тьма» означає «дуже багато» (тьма-тьменна — безліч).
- ¹¹⁸ Баскаки — татарські урядовці, що списували населення та збирали данину.
- ¹¹⁹ Круціята — хрестоносний похід, від латинського сгх — хрест.
- ¹²⁰ Оловир — те, що й парча, див. пояснення ч. 101.
- ¹²¹ Бабенберг и — німецький рід, що панував в Австрії від р. 974 до р. 1246, коли вимер.
- ¹²² Опава (по-німецьки Тгоррау) — місто на Шлезьку (Сілезії).
- ¹²³ Унія (латинське слово) — злука, себто що галицько-волинська Церква, що тоді вже була відпала від католицької Церкви разом з усіма українськими князівствами, знову вертається до злуки з католицькою Церквою. Тоді папи надавали королівські титули католицьким володарям.
- ¹²⁴ Тернів — так Галицько-Волинський літопис зве місто Тарнів, що тоді належало до Галицької держави.
- ¹²⁵ Палатин — на Угорщині заступник короля.
- ¹²⁶ Вірмени (по-вірменськи «гаїк») — народ, що живе в Вірменії, в передній Азії. Перед переслідуваннями завойовників Вірменії тікали вони до Європи, так зайшли у Галичину.
- ¹²⁷ Дворецький, дворський — начальник княжого замку.
- ¹²⁸ Стольник — урядовець, що дбав про харчі для княжого двору, польське podstępi.
- ¹²⁹ Лаврів — місцевість у Самбірщині, тепер Старосамбірський район на Львівщині.
- ¹³⁰ Паполома — покров на труну.
- ¹³¹ Хрестоносці — лицарські ордени для оборони Святої Землі, що її здобуто в хрестоносних походах. Коли турки здобули Святу Землю, хрестоносні ордени поселилися в різних місцях. Тут іде мова про орден німецьких хрестоносців, заснований р. 1190 в місцевості Акка в Святій Землі. Князь Конрад Мазовецький спровадив їх і поселив над морем, щоб воювали поганських прусаків. Вони дали початок пруському королівству.
- ¹³² Кенігсберг — головне місто німецьких хрестоносців у Східній Пруссії.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ОСНОВНИХ ВИДАНЬ ТВОРІВ АНТОНА ЛОТОЦЬКОГО (Підготовлений Мирославом Морозом)

Кількість публікацій творів Антона Лотоцького дуже велика, і до цього часу вони не зібрані і належно не описані та вивчені. Вони розсіяні по цілому ряду журналів та газет, що виходили протягом тривалого часу — починаючи з 1906 по 1939 рік. Частину з них письменник підписував своїм прізвищем, але здебільшого він користувався різними псевдонімами та криптонімами: А. Л., а. л., Л. А., ал, Лот., Бей, А. Вільшенко Ярослав, Лотан, Тото-Долото та ін.

Цей покажчик подає, сподіваємось, всі публікації, що появились окремими виданнями. З надрукованих у журналах художніх творів і статей подаються тільки найважливіші. Позиції покажчика розташовані в хронологічному порядку — за часом публікації творів, а в межах року — за алфавітом.

Ольга: Ідилія; Бузьки: Оповідання з життя школярика. — Коломия, 1906. — 55 с.: іл. — (Б-ка для руської молодіжі. Рік 1906. Т. 93, вип. 51).

Цвіти з поля: Легенди і перекази народні: У 2 ч. / Зібрав А. Лотоцький. — Коломия, 1907. — (Б-ка для руської молодіжі).

Ч. 1. — 56 с.: іл. — (Вип. 55, т. 101. Рік 1907).

Ч. 2. — 51 с.: іл. — (Вип. 56, т. 104. Рік 1907).

Лотоцький А. Ведмедівська повість: Іст. оповідання; Про воздух: Написав Н. К. — Львів: Просвіта, 1909. — 32 с. — (Вид-во т-ва «Просвіта» у Львові. Ч. 346. За лют. 1909).

Триліси: Іст. повість з часів Хмельниччини. — Львів: Свобода, 1910. — 119 с.

Пішки на гору Маркіяна! (Записки з прогульки учеників Рогатинської укр. гімназії). — Львів, 1912. — 46 с.

Пан Коцький: Небилиця після нар. казки. — 2-ге вид. — Станіславів: Бистриця, 1920. — 30 с. — (Б-ка для укр. молодіжі. Рік 22. Вип. 83, т. 166).

Пантелеймон Куліш // Світ дитини. — 1919—1920. — № 8. — С. 85.
Вільгельм Тель: На основі іст. переказу переповів А. Лотоцький; Лл. Ульріха Бауера. — Львів: Світ дитини, 1921. — 52 с. — (Діточа б-ка. Кн-чка 7).

Смертне зілля: Іст. оповідання з 1189 р. — Львів: Просвіта, 1921. — 38 с. — (Загальна б-ка «Просвіти». Ч. 6).

Червона Шапочка: Драм. казка в 2 діях / Лл. А. Манастирського; Муз. мотиви М. Гайворонського. — Львів: Світ дитини, 1921. — 48 с. — (Діточа б-ка. Кн-чка 6). — На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Чорнокижик з Чорногори: 3 образками А. Манастирського. — Львів: Світ дитини, 1921. — 72 с.: іл. — (Діточа б-ка. Кн-чка 5). — На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Віфлєєвська зоря: Укр. вертеп у 3 діях з 2 інтермедіями. — Львів: Накладом Михайла Таранька, 1922. — 80 с. — На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Гостина св. Миколая: Сцен. образок в одній дії. — Львів: Світ ди-

тини, 1922.— 20 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 20).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Коник стрибунець: Сцен. гра для дітей в одній дії.— Львів: Світ дитини, 1922.— 28 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 11).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Дивні подорожі та пригоди пана Язона Микитовича на Чваньках Чваньківського гербу Качка, списані його власною рукою: Переписав із старих паперів Ярослав Вільшенко.— Львів: Київ: Молода Україна, 1923.— 124 с.: іл.— (Б-ка «Молодої України». Т. 1).

Езоп: Оповідання про життя славного байкара.— Львів: Світ дитини, 1923.— 48 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 32).

Малі герої: Картини з життя дітей з творів Е. Амічіса та І. Педерцані на укр. мову пер. А. Лотоцький.— Львів: Київ: Молода Україна, 1923.— 210 с.

Наїзд обрі: Повість із VII ст. по Хр[исту].— Рогатин; Київ: Львів, 1923.— 172 с.— (Вид-во «Журавлі». Ч. 2, сер. 1).

Рогатинець: Вісник Кружка У[кр.] П[едагогічного] Т[овариства]. Т. 1 / Ред. Антін Лотоцький та Микола Угрин-Безгрішний.— Рогатин, 1923.— У журналі важливіші статті А. Лотоцького: Школа на Україні в Шевченкових часах (№ 3. С. 4—6); Роксоляна (№ 3. С. 12. Підп.: Лотан); На тему «Наша школа» (№ 4. С. 6—7. Підп.: Лотан); Спосіб, як винищити нашу неграмотність (№ 4. С. 8. Підп.: Лотан).

Чого червоних маків так багато?: Стрілецька легенда.— Рогатин; Львів: Київ, 1923.— 32 с.— (Вид-во «Журавлі». 2-га сер. Ч. 2).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Казка про шевчика Копитка та про качурика Квака / Образи А. Манастирського.— Львів: Світ дитини, 1924.— 32 с.: іл.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 47).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Пригоди Лиса Микити: З 30 образками.— Львів: Київ: Молода Україна, 1924.— 100 с.— (Б-ка «Молодої України». Т. 1).

Рогатинець. Річник II, т. 1 / Редагували Микола Угрин-Безгрішний та Антін Лотоцький.— Рогатин, 1924.— У журналі вміщено статті А. Лотоцького: Віра наших предків (№ 1. С. 8—9); Юрко Рогатинець та його часи (№ 2. С. 32—35); Обри (№ 2. С. 36—37); Сталість характеру: (Перший лист до шкільної та нешкільної молоді нашої) (№ 4. С. 91—94); Поклін Великому Каменяреві [І. Франкові] (№ 5—6. С. 105—107); Життя — це боротьба, готується до неї: (Другий лист до молоді) (№ 5—6.— С. 111—113).

Усі матеріали, надруковані в журналі 1924 р., передруковані в книзі «Календар «Рогатинець» на звичайний рік 1925» (Рогатин, 1925).

Чоколядія, або Дивні пригоди відважного Олеся: (Казочка); Іл. В. Витвицького // Світ дитини.— 1924.— № 24.— С. 186—190.

Казки дідуса Тараса // Світ дитини.— 1925 і далі роки. Під такою назвою друкувалися в журналі «Світ дитини» розповіді про події культурного життя, моралізаторські повчання тощо, наприклад: Одинадцять казок дідуса Тараса: (Про І. Х. Андерсена) // Світ дитини.— 1925.— № 9.— С. 266—272.

Перша кривда: (Оповідання з дитячих літ Кобзаря) // Світ дитини.— 1925.— № 3.— С. 83—85.

Снігурочка: Казочка // Світ дитини.— 1925.— № 12.— С. 360—366.

Сон місячної ночі: Пластова гра в 5 діях.— Львів: Накладом Михайла Таранька, 1925.— 48 с.— (Пластова 6-ка. Кн. 1).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Життя й пригоди Цяпки Скоропада.— Львів: Накладом «Червоної каліни», 1926.— 270 с.— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Антін Тото-Долото.

Великий приятель дітей: [Ст. про педагога Песталоцці] // Світ дитини.— 1927.— № 4.— С. 108—111.

Кужіль і меч: Іст. повість з кінця XV і початку XVI ст.— Львів, 1927.— 174 с.— (Добра книжка. 77-й вип. Б-ка іст. повістей).

Лицар Добриня: (На основі стародавньої білини); Образи Віктора Цимбала.— Львів: Світ дитини, 1927.— 32 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 73).

Світла Сходу: Життєписи св. отців Сходу; За К. Кірхом переповів А. Лотоцький.— Львів, 1927.— Т. 1.— 168 с.— (Б-ка Укр. християнської організації. Ч. 2).

Борці за церкву: Життєписні оповідання; У 2 ч.— Львів: Наклад Укр. християнської організації, 1929—1930.— (Б-ка Укр. християнської організації. Вип. 9, 15).

Ч. 1: Св. Павло — апостол народів.— 1929.— 224 с.— (Вип. 9).

Ч. 2: Ігнатій Богоносець.— 1930.— 207 с.— (Вип. 15).

За волю Ірландії.— Львів: Добра книжка, 1929.— 162 с.— (Б-ка іст. повістей: Квартальник. Третій рік. Ч. 2, вип. 106).

Дика рожечка; Глива гуска, сірі гуси.— Рогатин; Львів: Сині дзвіночки, 1929.— 16 с.— (Діточа 6-ка. Ч. 1).

Лицар в чорнім оксамиті: Повість з козацьких часів.— Львів: Добра книжка, 1929.— 244 с.— (Б-ка іст. повістей: Квартальник. Другий рік. Ч. 3, вип. 96).

Ведмедівська попівна: Іст. оповідання / Образи Леоніда Перфецького.— 2-е вид.— Львів: Світ дитини, 1930.— 28 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 99).

В ніч св. Миколая: Сцен. гра в 3 карт.— Львів: Світ дитини, 1931.— 40 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 129; Репертуар «Діточого театру»).

Великдень княжича Ярка: (Оповідання з XII ст.) // Світ дитини.— 1932.— № 9.— С. 225—228.

Відкриття Канади: (За Шарлем Гіоном) / Іл. виконав Петро Андрусів.— Львів: Світ дитини, 1932.— 32 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 110).

Вільгельм Тель / Іл. Ульріха Бауера.— 2-ге вид.— Львів: Світ дитини, 1932.— 56 с.: іл.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 7).

Двадцять друга казка дідуса Тараса: [Розповідь про Б. Лепкого] // Світ дитини.— 1932.— № 4.— С. 65—70.

Івась і Гануся: Здрамат. казка в 5 діях зі співами й хороводами.— Львів: Світ дитини, 1932.— 56 с.— (Діточа 6-ка. Кн. 132).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Перший олівець малого Тарасика: [Оповідання з життя Т. Г. Шевченка] // Світ дитини.— 1932.— № 8.— С. 194—197.

Історичні оповідання: (Збірка) / Образи виконав Михайло Фартух.— Львів: Світ дитини, 1933.— 64 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 146).

Перша проща: (Оповідання з молодих літ Христа).— Львів: Світ дитини, 1933.— 64 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 149).

Сім княжичів Святославичів.— Львів: Правда, 1933.— 16 с.— (Б-ка «Правди»: Ч. 9).

Абіссинія й абіссинці // Світ дитини.— 1934.— № 16.— С. 501—502.

Мандрівки Мишки-Гризокнижки по Львову / Образи Михайла Фартуха.— Львів: Світ дитини, 1934.— 128 с.: іл.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 155).

Три побратими: Іст. оповідання з початків козащини / Образи Михайла Фартуха.— Львів: Світ дитини, 1934.— 64 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 154).

Цікаві оповідання: Збірка.— Львів: Світ дитини, 1934.— 64 с.— (Діточа 6-ка. Кн-чка 156).— На тит. арк. зазначено авт.: Лотоцький А., Шкрумеляк Ю.

Було колись на Україні: Іст. оповідання: В 5 ч.— Львів: Наш приятель. 1934—1938.— (Б-ка «Нашого приятеля». Вип. 2, 3, 7, 11, 15).

Ч. 1: Найдавніші часи.— 1934.— 52 с.— (Вип. 2).

Ч. 2: Великокняжа доба.— 1935.— 84 с.— (Вип. 3).
 Ч. 3: Ростиславичі.— 1936.— 80 с.— (Вип. 7).
 Ч. 4: Романовичі.— 1937.— 68 с.— (Вип. 11).
 Ч. 5: Литовсько-руська доба.— 1938.— 48 с.— (Вип. 15).
 Казка про змія, княжну та Гриця / Л. Мирона Левицького.— Львів: Накладом М. Матвійчука, 1935.— 24 с.: іл.— (Золота б-ка. Вип. 17).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.
 На світланку: Легендарне оповідання про початки Києва / Образки Михайла Фартуха.— Львів: Світ дитини, 1935.— 64 с.: іл.— (Діточа б-ка. Кн-чка 166).
 Руслан і Либедь: Легендарне оповідання з початків Києва / Образки Михайла Фартуха.— Львів: Світ дитини, 1935.— 64 с.— (Діточа б-ка. Кн-чка 170).
 Звідки взялися чоботи й черевики?: (Оповідання про історію обуви) // Світ дитини.— 1936.— № 1.— С. 20—26.
 Княжна Галиця: Легендарне оповідання про початки Галича.— Львів: Світ дитини, 1936.— 36 с.— (Діточа б-ка. Кн-чка 193).
 Козак Байда: Іст. оповідання про основника Запорізької Січі / Образки Якова Гніздовського.— Львів: Світ дитини, 1936.— 80 с.— (Діточа б-ка. Ч. 8, серп.).
 Коротка грамати́ка української літературної мови.— Рогатин; Львів, 1936.— 113 с.— На тит. арк. зазначено авт.: Угрин-Безгрішний М. і Лотоцький А.
 Мама оповідає дітям про І. Франка // Світ дитини.— 1936.— № 6.— С. 162—164.
 Перша кривда: Сцен. карт. в одній дії з життя Тараса Шевченка.— Львів: Світ дитини, 1936.— 16 с.— (Діточа б-ка. Кн-чка 181).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.
 Роксоляна: Іст. оповідання з XVI ст. / Образки Михайла Фартуха.— Львів: Світ дитини, 1936.— 120 с.— (Діточа б-ка. Кн-чка 176).
 Славко на мандрівках: [Краєзнав. нариси про місцевості Галичини й Закарпаття] // Світ дитини.— 1936.— Друкувалось протягом року.
 Червона Шапочка: Здрам. казка в 2 діях зі співами і танками / Муз. мотиви М. Гайворонського.— 2-ге вид.— Львів: Світ дитини, 1936.— 36 с.— (Діточа б-ка. Кн-чка 6).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.
 Золоті Ворота: Поема.— Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1937.— 34 с.— (Б-ка для молоді «Ранок». 1937. Ч. 11, листоп.).
 Отрок князя Романа: Іст. оповідання.— Львів: Видавець Іван Тиктор, 1937.— 32 с.— (Б-ка для молоді «Ранок». Ч. 1).
 Смертне зілля: Іст. оповідання з часів по смерті Ярослава Осмомисла.— 2-ге вид.— Львів: Накладом М. Таранька, 1937.— 50 с.— (Популярна б-ка. Кн. 5).
 Від Ля Пляти по Анди: Землеписне оповідання.— Львів: Світ дитини, 1938.— 64 с.: іл.— (Діточа б-ка. Кн-чка 220).
 Св. Володимир Великий: Життєписне оповідання з іл. Мирона Левицького; В 950-літню річницю хрещення України-Руси.— Перемишль, 1938.— 64 с.— (Вид-во «Криниця» в Перемишлі).
 І засіяла благодать Божа на київських горах: Оповідання про хрещення України за найстаршим літописом; Орлик С. Князь Володимир Великий; Пачовський В. Дещо про билини.— Львів: Просвіта, 1938.— 48 с.— (Просвіта. Ч. 852).
 Колосся Божої матері: Марійські легенди зібрав А. Лотоцький / Обгортка й рис. Ю. Сінгалеви́ча.— Львів: Наш приятель, 1938.— 32 с.— (Моя книжечка. Б-чка для дітей. Кн. 4).
 Мала грамати́ка української літературної мови.— Львів; Рогатин, 1938.— 71 с.— На тит. арк. зазначено авт.: Угрин-Безгрішний М. і Лотоцький А.

Пригоди Ромка Бомка й інші веселі вірші.— Львів: Наш приятель, 1938.— 64 с.: іл.— (Б-чка «Нашого приятеля». Вип. 16).— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Ярослав.

Століття смерті Івана Котляревського // Світ дитини.— 1938.— № 13.— С. 290.

Хрест над Дніпром: Іст. оповідання про прийняття віри Христової на Україні / Іл. Юліана Крайківського.— Львів: Світ дитини, 1938.— 64 с.: іл.— (Діточа б-ка. Кн-чка 216).

Перша кров: Життєписне оповідання про перших українських мучеників за християнську віру; 3 іл. Мирона Левицького.— Перемишль: Криниця, 1939.— 64 с.: іл.

Сім чудів світа: Оповідання з іст. старинної культури.— Львів: Світ дитини, 1939.— 56 с.— (Діточа б-ка. Кн-чка 232).

Три побратими: Іст. оповідання з початків козаччини.— 2-ге вид.— Краків: Укр. вид-во, 1940.— 76 с.— (Б-ка «Дорога». Ч. 1).

Дика рожечка: Казка; Малі козаки: Іст. сценка.— Рогатин; Київ: Журавлі, 1941.— 16 с.— На тит. арк. зазначено авт.: Вільшенко Я., Данченко К.

Княжа слава: Іст. оповідання / Рис. Петра Андрусева.— Краків; Львів: Укр. вид-во, 1942.— 256 с.

Котигорошок: (Казка) / Мал. худож. Д. Гринця.— Львів: Вільна Україна, 1946.— 68 с.: іл.

Ведмеже вушко: (Оповідання з праістор. часів).— Б. м. і б. р.— 8 с.— (Б-чка «Правди». Ч. 8).

Тарас Шевченко в німецьких перекладах.— Б. м., 1914(?).— 16 с.
 Історія України: Для дітей середнього шкільного віку. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1990.— 238 с.: іл.— (Книгозбірня «Просвіти»).

ЗМІСТ

<i>Лотоцький Антін: життєвий і творчий шлях.</i>	
Богдан Якимович	5
Що оповідав старий Бористен дубам на київських горах	17
Невидані гості	20
Нові прихідці	24
Дивна данина	34
Нові князі	36
Похід князя Олега на греків	41
Ольга Перевізниківна	49
Походи князя Ігоря	56
Закон кривавої помсти	66
Мудра володарка	71
Князь-лицар	75
Князь-переможець	86
І засяла на київських горах благодать Божа	93
Міжусобиці	96
Ярославова слава	104
Сміливий князь	111
Три брати — друзі	115
Ніж між князями	127
На західні межі держави	136
В одних руках	141
Княжий суд	145
Осмомисл	149
На половців	154
Новий Галич	159
Гість з Греції	161
Останні лови князя	164
Князь Роман Мстиславич	168
Княжі сироти	177
Татарська навала	184
Данило знову галицький князь	188
Данило-король	197
Князь Лев Данилович	205
Король Юрій	212
Останні князі	216
Пояснення	222
<i>Бібліографічний покажчик основних видань творів</i>	
<i>Антон Лотоцького</i>	<i>227</i>